

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 2 (29)

Науковий і документальний журнал

КИЇВ – 2007

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 2 (29) 2007 р.

Науковий і документальний журнал
Видається з серпня 1994 р.
Виходить двічі на рік

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією»
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ

Співзасновники:

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України
Служба безпеки України
Державний комітет архівів України
Національна спілка краєзнавців України

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор,
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора,
Сергій Богунов — заступник головного редактора,
Олег Бажан — заступник головного редактора,
Роман Подкур — відповідальний секретар,
Геннадій Боряк, Володимир Пристайко,
Валерій Васильєв, Олександр Пшенніков,
Семен Глузман, Олександр Рєсєт,
Василь Даниленко, Володимир Рєпринцев,
Петро Кулаковський, Григорій Савченко,
Станіслав Кульчицький, Євген Складєнєв,
Володимир Лозицький, Георгій Смирнов,
Наталія Маковська, Петро Тронько,
Руслан Пиріг, Юрій Шаповал.

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових
фахових видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5).

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212, 216;
тел.: 278–53–05, 279–13–88; факс: (044) 278–02–38;
01034, м. Київ, вул. Золоторітська, 7; тел.: 255–85–41, 256–92–11

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та
інформації України в квітні 1995 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці Служби безпеки
України: www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua.

ЗМІСТ

ВЛАДА І ЦЕРКВА

- Бажан О.** Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР
в часи «великого терору»: статистичний аспект 7
- Логінов О.** Ліквідація «іоаннітського» руху
в 1920–1950-х рр. на Вінниччині 18
- Тригуб О.** Переслідування антисергієвської опозиції в РПЦ:
з історії «істинно-православної церкви»
(1932–1941 рр.) 39

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- Тяглый М.** Чингенé — жертвы Холокоста? Нацистская
политика в Крыму в отношении цыган, 1941–1944 61
- Айсфельд А.** Репатриация на чужбину...
(репатриация советских немцев 1946–1947 гг.) 99
- Окіпнюк В.** Правове оформлення створення
НКВС УСРР (1934 р.) 120
- Вронська Т.** Правові основи державного терору проти
родин учасників повстанського руху
в Західній Україні 134
- Ковальчук В.** Аналоги радянських протоколів допитів у
системі документообігу ОУН(б) і УПА (1940-і рр.) 159

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

Єфименко В. Феномен зрадництва серед працівників спеціального підрозділу ОУН(б): випадковість чи закономірність? 171

Телеховський Ю. Трансформаційні процеси у спецслужбах країн колишньої Організації Варшавського Договору: історичні передумови і сучасність 189

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

Мандрик М. Постать Максима Славінського у контексті українських та міжнародних реалій першої половини ХХ століття 203

Рубльов О., Синицький П. «Я мушу продовжувати свою справу літописця...»: Гулагівська «одісея» Надії Суровцової 1927–1954 рр. у реабілітаційно-мемуарному контексті 215

In memoriam: Юрій ДАНИЛЮК (1958–2005) 283

CONTENT

THE AUTHORITY AND THE CHURCH

- Bazan O.** The repression of clergy and believers in the Soviet Ukraine during «the great terror»: the statistics. 7
- Lohinov O.** Elimination of «Ioanit» movement in Vinnytsya region in 1920–1950th. 18
- Tryhub O.** The pursuit of anyiserhievskia opposition in Russian Orthodox Church: from the history of «The genuine Orthodox Church» (1932–1941) 39

THE HISTORY OF WORLD WAR II

- Tyahlyi M.** Chinhene — the victims of Holocaust?
The Nazi politics in Crimea according to the Gipsy,
1941–1944. 61
- Aisfeld A.** Repatriation to the foreign country...
(repatriation of Soviet Germans in 1946–1947). 99

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

- Okipnyuk V.** The legal implementation of the NKVD of Soviet Ukraine (1934). 120
- Vronska T.** The legal grounds for state terror to the family members of the participant of insurgent movement in the second half of 1940th. 134

Kovalchuk V. The analogue of Soviet interrogation transcript in the system of documents circulation of OUN-UPA in 1940 th	159
Efimenko V. The treason among the OUN(b) special unit members: was it chance or rule?	171
Telekhovskiy Yu. The transformation processes in the security services of former Warsaw Pact countries: historical prerequisites and the present.	189

THE PERSON IN HISTORICAL CONTEXT

Mandryk M. The personality of Maksim Slavynskiy in the context of Ukrainian and international reality during the first half of XXth century.	203
Rublov O., Synytskyi P. GULAG «Odyssey» of Nadiya Surovtsova in 1927–1954: repressive and rehabilitation memoirs context.	215
In memoriam: Yuriy DANYLUK (1958–2005)	283

ВЛАДА І ЦЕРКВА

*Олег Бажан
(Київ)*

Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект

Bazan O. The repression of clergy and believers in the Soviet Ukraine during «the great terror»: the statistics.

The article is dedicated to the analysis of political repression of clergy and believers in 1937–1938.

Відправною точкою «великого терору» став лютнево–березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому Й. Сталін зажадав «покласти край діяльності саботажників, шпигунів і диверсантів». Проте, як стверджував доктор історичних наук В. Нікольський, проведення так званої «масової чекістської операції», яка згодом набуде назви «велика чистка», розпочалася без будь-якого посилення на рішення зазначеного пленуму¹.

Могутню хвилю репресій в СРСР, в Україні, зокрема, викликала постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» від 2 липня 1937 р. та телеграма Й. Сталіна секретарям обкомів,

¹ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Іст.-стат. дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 90.

крайкомів, ЦК республіканських компартій. В ній пропонувалося, спираючись на апарат НКВС:

«взяти на облік усіх куркулів та кримінальників, що повернулися на батьківщину, щоб найбільш ворожі з них були негайно заарештовані та були розстріляні у порядку адміністративного провадження їх справ через трійки, а інші — менш активні, але все ж ворожі елементи були б переписані й вислані в райони за вказівкою НКВС»².

Нині історики вивчають не тільки мотиви та політичні підтексти проголошеної війни з «класовим ворогом», а й знаходяться у пошуках відповіді на запитання — чому для низки чекістських операцій по «вичищенню» країни від «ворожого елементу» було обрано другу половину 1937 р. Тоді під жорна репресивної машини НКВС разом з колишніми куркулями потрапили «контрреволюційні національні контингенти» — поляки, німці, румуни, харбінці, представники інших «ворожих націй».

Результати вивчення законодавчої та нормативної бази для діяльності радянських каральних органів у 1930-х рр., дослідження механізму реалізації політичних репресій в Українській РСР в 1937–1938 рр. вченими І. Біласом, С. Білокінем, Ю. Шаповалом та ін.³, вказували на спланований сталінським керівництвом та чітко організований керівництвом органів НКВС характер «великого терору». Дослідники, в переважній більшості, розкривали шляхи формування репресивної політики в УРСР, з'ясовували національну спрямованість репресій другої половини 1930-х рр. Менше уваги автори публікацій приділяли кількісним показникам політичних репресій серед духовенства та віруючих різних конфесій в часи «великого терору».

Метою даної статті є з'ясування на основі оперативної та звітної документації органів держбезпеки результатів масштабної репресивної політики вищого партійно-державного керівництва СРСР щодо «церковників та сектантів» другої половини 1937–1938 рр. в УРСР.

² Правда через роки. Статті. Спогади. Документи. – Донецьк, 1995. – С. 40–45.

³ Бачинський П. Реабілітовані історією // Київська правда. – 1994. – 16 липня; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Т. 1. – К., 1994; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.

«Велика чистка» 1937–1938 рр., за задумом сталінського керівництва, мала здійснити певну санацію радянського суспільства від небажаних осіб, зміцнити в такий спосіб каркас соціалістичного ладу, проголошений Конституцією СРСР 1936 р. Стало зрозумілим, чому, починаючи з літа 1937 р., весь арсенал засобів карально-репресивного апарату був задіяний на розправу з «реакційним духовенством». Адже душпастирі та віруючі завжди кваліфікувалися як політична опозиція більшовизму.

Певним «орієнтиром» у боротьбі з релігією для співробітників органів держбезпеки мав слугувати спеціально розроблений циркулярний лист секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР від 10 січня 1936 р. «Про агентурно-оперативну роботу щодо церковно-сектантських керівників, які повертаються з концтаборів та заслання». В ньому відзначалася активна інтеграція в релігійні процеси «церковно-сектантських керівників, які повертаються з концтаборів та заслання», «спроби релігійників різних течій блокуватися між собою для боротьби з радянською владою», зусилля зарубіжних баптистських центрів по ідеологічній обробці населення, котре проживає вздовж кордонів СРСР. Обласним підрозділам НКВС пропонувалося оновити агентурну мережу, продовжити виявлення керівних центрів, не залишаючи не репресованим жодного «учасника контрреволюційного підпілля»⁴.

Накопичена інформація про «цілеспрямовану антирадянську контрреволюційну діяльність» духовенства та віруючих різних конфесій, стала в нагоді чекістам в момент проведення масових і водночас короткотермінових операцій в період «великої чистки» 1937–1938 рр.

Попри існування у структурі секретно-політичного відділу ДПУ–НКВС 6 відділення, яке спеціалізувалося на виробленні форм і методів розкладення релігійних організацій, наявності значної оперативної інформації стосовно представників церковної ієрархії, рядового духовенства, релігійного активу, так званого «ворожого елементу» серед віруючих, розправа з «церковною контрреволюцією» не була виокремлена в самостійну чекістську операцію. Применшення, на перший погляд, пріоритету репресивного терору щодо віруючих в 1937–1938 рр. пояснювалася, як нам здається,

⁴ *Бабенко Л.* Релігійне життя в архівних джерелах радянських спецслужб: особливості відображення // Релігія і церква в історії України: Зб. мат. міжн. наук. конф. – Полтава, 2006. – С. 9.

тривалою успішною антирелігійною практикою більшовицького режиму в часи так званої «безбожної п'ятирічки» (1932–1937 рр.).

Репресії першої половини 1930-х рр. завдали серйозного удару по Римо-католицькій церкві в Україні, Українській автокефальній православній церкві, «контрреволюційному монархічному крилу духовенства і чернецтва ІПЦ», протестантському рухові.

Комплекс доступних архівних документів радянських спецслужб за 1935–1936 рр., а саме матеріали оперативно-агентурної розробки в «церковному середовищі», демонстрували наміри НКВС СРСР «продовжувати наносити рішучий удар по релігійним реакціонерам». Про це свідчив й оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова за № 00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів», який мав би поставити останню крапку у справі знищення традиційних ворогів радянської влади.

В наказі пріоритет репресивної політики був спрямований на «колишніх куркулів, що повернулись після відбуття покарання», та кримінальників. Разом із тим, у роз'яснювальних циркулярах НКВС СРСР щодо контингентів, які підлягають вилученню, керівництво органів держбезпеки зробило акценти стосовно членів антирадянських партій, колишніх «білих», жандармів, царських чиновників, учасників козацько-білогвардійських повстанських організацій, а також сектантських активістів та церковників.

Згадана операція розпочалась 1 серпня 1937 р. На 1 вересня 1937 р. республіканський НКВС на чолі з І. Леплевським звітував перед Москвою про перші успіхи в так званій «куркульській операції», в тому числі і про результати боротьби на «релігійному фронті». Статистика засуджених по «церковній лінії та сектантству» на перший день осені виглядала таким чином: 174 «сектанти» (з них по 1-й категорії [розстріл] — 93; 2-й категорії — 81), 101 представник «духовенства» (по 1-й категорії — 55; 2-й категорії — 46), 132 особи «к[онтр]/р[еволюційного] церковного активу» (по 1-й категорії — 67; 2-й категорії — 65), 17 осіб «чернечого складу» (по 1-й категорії — 8; 2-й категорії — 9)⁵.

«Вилучення» священнослужителів та віруючих із радянського соціуму відбувався також в ході так званої «польської операції»

⁵ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 42, спр. 32, арк. 31.

згідно директиви НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р., яка мала покласти край «фашистсько-повстанській, шпигунській, диверсійній та терористичній діяльності польської розвідки в СРСР». На здійснення «польського» наказу відводилось три місяці — початок 20 серпня, а завершення 20 листопада 1937 р. Проте терміни каральної акції постійно продовжувалися разом із термінами на проведення інших чекістських операцій по «нац-контингентам» — спочатку до 10 грудня 1937 р., потім до 1 січня 1938 р., до 15 квітня, і остаточно, до 1 серпня 1938 р.

Заданість цифр і масштаби укорінення «польських шпигунів» у місцях компактного проживання поляків в УРСР змушувала рядових працівників НКВС УРСР шукати членів диверсійно-повстанської «низовки» Польської організації військової (ПОВ) навіть серед служителів культу. Так, начальник Управління НКВС по Чернігівській області капітан держбезпеки М. Корнев 5 вересня 1937 р. в контексті «польської операції» доповідав наркому НКВС УРСР І. Леплевському про проникнення польської розвідки в середовище польського духовенства: «У справі «Ксьондз» заарештований поляк Згржибловський Андрій, колишній голова римо-католицької громади святого Миколая в м. Києві, до арешту працював табельником на засольному заводі у м. Ніжині. Зізнався в причетності до польської шпигунсько-диверсійної націоналістичної організації і засвідчив, що в цю організацію він був завербований у Києві ксьондзом костелу святого Миколая Змиргородським. Організація, очолювана польським єпископом Скальським, проводила активну шпигунську роботу на користь Польщі та готувала на час війни ряд крупних диверсійних актів»⁶.

Трафаретність звинувачень на адресу душпастирів Римо-католицької церкви простежувалася і в «Доповідній записці по польській операції на Україні» наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського генеральному комісару держбезпеки М. Єжову від 21 квітня 1937 р.:

«Відомий резидент ксьондз Квасневський, пов'язаний з польським консульством, установив організаційні зв'язки з великою кількістю релігійно-націоналістичних формувань у Київській та Вінницькій областях. За вказівкою Квасневського, ці організації створювали нелегальні костели, вели значну патріотичну роботу і формували бойові групи для збройної допомоги польській армії під час війни...

⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 6, арк. 133.

Ксьондз Самосенко створив у Бердичеві та навколишніх районах націоналістичну організацію, яка насадила мережу нелегальних костелів, вела широку обробку польського населення та створювала бойові осередки»⁷.

До полювання на «шпигунів у сутанах» долучилися й окремі підрозділи НКВС УРСР на залізничному транспорті. Так, у доповідній записці дорожньо-транспортного відділу (ДТВ) Головного управління державної безпеки НКВС Південно-Західної залізниці наркомку внутрішніх справ УРСР І. Леплевському повідомлялося, що на 29 грудня 1937 р. заарештовано по польській лінії — 1341 осіб, з них «костельного активу» — 145 осіб⁸.

Глибоко законспіровану «агентуру польської та німецької розвідки» серед віруючих спромігся виявити дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС УРСР Одеської залізниці. За півроку — з 1 червня 1937 р. по 1 січня 1938 р. чекісти заарештували 25 «ворогів народу» із числа церковників та сектантів⁹. Деяко скромнішими виявилися результати ДТВ ГУДБ Північно-Донецької залізниці. Станом на 13 грудня 1937 р. чекісти виявили й заарештували по лінії «церковників та сектантів» 6 осіб. У звіті про оперативну діяльність у другому півріччі 1937 р. ДТВ ГУДБ Південно-Донецької залізниці вказувалося про «нейтралізацію» 9 представників «церковної контрреволюції»¹⁰.

Черговий сплеск репресій щодо римо-католицького духовенства України, спричинений реалізацією «польської операції», у кінцевому результаті призвів до того, що на осінь 1937 р. на теренах УРСР не залишилося жодного практикуючого римо-католицького священика¹¹.

Досє з компрометуючими матеріалами на духовенство та віруючих, на основі яких приймалися рішення про арешти громадян, стали у нагоді при реалізації оперативного наказу наркома внутрішніх справ НКВС СРСР М. Єжова № 00439 від 25 липня 1937 р. «Про арешт усіх німців, працюючих на оборонних заводах». Факти свідчили, що після локальних арештів німецьких

⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 7, арк. 120.

⁸ Там само, спр. 20, арк. 319.

⁹ Там само, ф. 42, спр. 33, арк. 18.

¹⁰ Там само, арк. 13.

¹¹ Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 328.

підданих вище партійно-державне керівництво СРСР вістря репресій націлило на радянських етнічних німців за аналогом з «польською» операцією.

Разом з тим, варто зазначити, що заходи по розгрому «шпигунсько-диверсійних контингентів з німців» реалізовувалися в Українській РСР значно раніше, ніж були отримані вказівки щодо реалізації союзної «німецької» операції. Уже 8 липня 1937 р. Управління НКВС по Чернігівській області інформувало республіканський наркомат НКВС про розгортання справи «Бунтарі» № 1316776 від 21 червня 1937 р.: «Продовжується ліквідація німецько-української фашистської організації, створеної пастором Мільманом через німців — церковників німецьких колоній Дмитрієвського району. [...] Слідством встановлено, що організація формувала штурмові загони, планувала диверсійні акти на транспорті, проводила шкідництво в с[ільському] г[осподарстві]. Заарештовано 42 осіб, з них стосовно 24-х справа закінчена»¹².

Значних успіхів у «викритті» прихованих шпигунів домоглися чекісти серед компактно проживаючого німецького населення Одещини. У «Доповідній записці про підсумки оперативно-слідчої роботи по боротьбі з німецьким шпигунством та націоналістичною контрреволюцією» вказувалось:

«За час із червня по вересень 1937 р. в області всього заарештовано по німецьких справах — 1351 осіб. Ліквідовано 49 фашистських диверсійних, терористичних та повстанських формувань із загальною кількістю заарештованих — 785 осіб. В числі заарештованих церковників — 83 осіб. [...] На Миколаївських суднобудівних заводах викрита крупна диверсійна організація, яка ставила перед собою завдання здійснення ряду диверсійних актів у спеціальних цехах заводу ім. А. Марті. Керівна роль у створенні організації належала німецькому підданому, баптистському проповіднику Івану Яковичу Мюллеру. [...]

У Карл-Лібкнехтовському районі розроблялася група церковників-сектантів, яка вела організовану фашистську роботу, під прикриттям нелегальної сектантської діяльності. [...] Організація створена колишнім кістером Бехлером. По справі заарештовано 26 осіб, визнали провину — 18 осіб. 23 серпня цього року справу розглянуто на обласній судовій трійці УНКВС. 14 учасників засуджені до розстрілу, інші до 10 років ув'язнення у ВТТ. [...]

У липні 1937 р. в Одесі був заарештований перебуваючий на нелегальному становищі колишній кістер Отто Іван Генріхович.

¹² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 2, арк. 250.

Отто, будучи пов'язаний з Одеським німецьким консульством, отримав від останнього завдання по впровадженню повстансько-диверсійних контрреволюційних осередків у м. Одесі, Кірово та ряду районів області. По справі заарештовано 42 особи. Справу заслухано трійкою УНКВС. 35 учасників організації засуджені до розстрілу, інші до ув'язнення у ВТТ»¹³.

Проміжним підсумком боротьби правлячого режиму з духовенством і віруючими в добу «великого терору» можуть слугувати дані, зазначені в «Довідці про кількість засуджених обласними трійками церковників та сектантів», підготовленій начальником 8 відділу УДБ НКВС УРСР лейтенантом держбезпеки Мунвезом 30 жовтня 1937 р.¹⁴:

ОБЛАСТІ	ЦЕРКОВНИКІВ			СЕКТАНТІВ		
	Всього	Перша категорія	Друга категорія	Всього	Перша категорія	Друга категорія
Київська	641	320	321	163	73	90
Харківська	354	252	102	176	89	87
Дніпропетровська	82	36	46	74	14	60
Донецька	324	173	151	199	57	142
Одеська	398	234	164	111	60	51
Вінницька	357	147	210	326	73	253
Чернігівська	26	7	19	—	—	—
Кам'янець-Подільська	78	32	46	75	30	45
Миколаївська	43	39	4	—	—	—
Полтавська	27	14	13	4	4	—
РАЗОМ:	2330	1254	1076	1128	400	728

Статистичні дані таблиці станом на кінець жовтня 1937 р. свідчать, що всього засудили «церковників та сектантів» 3458 осіб, з них за 1-ю категорією — 1654 чол., за 2-ю категорією — 1804 чол. За наступні два місяці каральним органам вдалося майже вдвічі перевищити кількісні показники боротьби з віруючими.

¹³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 4, арк. 254–258.

¹⁴ Там само, ф. 42, спр. 32, арк. 136.

За даними про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за період з 1 червня 1937 р. по 4 січня 1938 р., в Україні заарештували 177350 «ворогів народу», з них представників «церковно-сектантської контрреволюції» — 7245 осіб. Число засуджених обласними трійками НКВС УРСР «церковників та сектантів» на 4 січня 1938 р. становила 6112 осіб. По областях карально-репресивна діяльність серед священнослужителів та віруючих виглядала наступним чином¹⁵:

<i>ОБЛАСТІ</i>	<i>Заарештовано церковників та сектантів</i>	<i>Засуджено облтрійками НКВС УРСР</i>
<i>Донецька</i>	664	664
<i>Київська</i>	1064	1063
<i>Харківська</i>	1034	721
<i>Дніпропетровська</i>	186	278
<i>Вінницька</i>	1167	981
<i>Житомирська</i>	540	516
<i>Одеська</i>	643	628
<i>Чернігівська</i>	263	159
<i>Полтавська</i>	443	366
<i>Кам'янець-Подільська</i>	559	504
<i>Миколаївська</i>	275	232

Упродовж 1937 р. переслідування не минула жодна конфесія в Українській РСР. У жорна політичних репресій потрапляли як прості віруючі, так і ієрархи церков. 22 жовтня 1937 р. в черговий раз був заарештований, а 20 листопада 1937 р. засуджений особливою трійкою УНКВС Київської області до страти митрополит Української Автокефальної Православної Церкви Василь Липківський. 10 листопада 1937 р. під час допиту у Лук'янівській тюрмі помер митрополит Російської православної церкви, екзарх України Константин (Дьяков).

Наприкінці листопада 1937 р. співробітниками НКВС УРСР був заарештований керівник Всеукраїнського союзу баптистів Андрій Костюков (до арешту маляр 6 ремконтори м. Києва). Під час слідства А. Костюкова обвинувачували у створенні фашистської

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 33, арк. 39.

організації баптистів в Україні, проведенні антирадянської діяльності, зв'язках з антирадянськими організаціями баптистів за кордоном. 17 грудня 1937 р. за рішенням трійки Київського управління НКВС УРСР А. Костюкова розстріляли¹⁶.

Не unikнув репресій навіть керівний склад «Союзу воєвничих безвірників» (СВБ) України. Ця організація у 1920–1930-х рр. відіграла важливу роль в загальносоюзному механізмі проведення антирелігійної політики радянської держави. У лютому 1938 р. наркомат внутрішніх справ України поінформував секретаря ЦК КПУ М. Хрущова про викриття наприкінці 1937 р. «групи ворогів — націоналістів та шпигунів, яка тривалий час орудувала в Центральній Раді “Союзу воєвничих безвірників”».

«На чолі ЦР, — зазначалось у доповідній записці, — стояли Григор'єв Кузьма — учасник антирадянської організації правих; Ігнатюк — учасник контрреволюційної націоналістичної організації; Новицький Микола Костянтинович — японський шпигун; Терган Онуфрій Йович — націоналіст; Гоккель — шпигун та ін.

Головою Ради був Петров В.І. — син куркуля, закінчив духовну семінарію, колишній білий офіцер.

В якості завідуючого методбюро в СВБ працював Руденко Іларіон Анісімович — націоналіст, колишній учасник петлюрівського руху, був тісно пов'язаний з терористами Ігнатюком, Гоккелем, Сенченко, Кіллером та ін., знав про їх антирадянську діяльність.

Відповідальним секретарем та фактичним керівником редакції “Безбожника” був Дубов Володимир Давидович, колишній редактор петлюрівської газети “Полтавські новини”. Такий склад керівників і визначає собою стан роботи СВБ. Шкідницьке керівництво ЦР довело організацію СВБ до повного розвалу»¹⁷.

Незважаючи на масштаби репресій 1937 р., переслідування духовенства та віруючих не припинялися і в наступному році. Новий нарком внутрішніх справ УРСР Олександр Успенський (з 25 січня по 14 листопада 1938 р.) прагнув довести московському керівництву на конкретних слідчих справах «млявість роботи» колишнього наркома НКВС УРСР І. Леплевського у боротьбі з ворогами народу, в тому числі, і у виявленні «церковно-сектантської контрреволюції». Тільки з 21 лютого по 28 березня 1938 р. обласними трійками НКВС було засуджено 137 «церковників» та 58 «сектантів».

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 263, спр. 50163-ФП, арк. 104–105.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 17, арк. 124–125.

На першу декаду травня 1938 р. О. Успенський інформував наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова про розгром українського антирадянського націоналістичного центру і керованих ним повстанських та диверсійних формувань (заарештовано 25464 особи) та про позасудову розправу над 628 учасниками «повстанських загонів з середовища українського духовенства та сектантства».

Арешти та ув'язнення духовенства та віруючих відбувалися також у справі «ровсовсько-есерівського повстанського та диверсійного підпілля, керованого право-троцькістським центром на Україні». На середину травня 1938 р. було засуджено 1786 учасників «ровсовських загонів із середовища російського духовенства та церков»¹⁸.

За період із січня по липень 1938 р. число заарештованих органами НКВС УРСР по лінії «церковники та сектанти» становило 1587 осіб, з них 824 особи були засуджені особливою трійкою НКВС. Проте зупинятися на досягнутих показниках у виявленні «ворогів народу» серед православних, римо-католиків, протестантів відомство Успенського не збиралося. Лише за декаду з 23 вересня по 3 жовтня 1938 р. чекістами було викрито 5 «церковно-сектантських контрреволюційних формувань», до яких входило 28 учасників. Серед них: антирадянська організація старообрядців у м. Києві; фашистська організація церковників «Істинно-православної церкви», яка проводила контрреволюційну діяльність серед населення віддалених районів м. Києва; «контрреволюційна група учасників секти духоборів» в Чорно-Островському районі Кам'янець-Подільської області, яка нібито готувала провокаційні виступи під час проходження частин Червоної армії; «контрреволюційна група церковників» у Словечанському районі Житомирської області, тісно пов'язана з агентами польської розвідки¹⁹.

Припинення «великого терору» припало на листопад 1938 р. На думку сталінського політбюро, масові «соціальні санації» досягли бажаного результату. За короткий період часу було знищено або ізольовано ворожі соціальні групи населення, які «заважали» будувати комунізм в СРСР.

Руйнування зазнали всі без виключення церковні об'єднання України. Застосування правлячим режимом адміністративних

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 16, арк. 119.

¹⁹ Там само, спр. 55, арк. 242.

утисків, відкритих судових процесів, позасудових антиконституційних органів, жорстоких покарань стосовно віруючих призвело до занепаду Російської православної та римо-католицької церкви, відсутності можливості у віруючих користуватися конституційним правом свободи совісті, переходу до підпільних форм релігійного життя осередків протестантів.

Олександр Логінов
(Вінниця)

Ліквідація «іоаннітського» руху в 1920–1950-х рр. на Вінниччині

Lohinov O. Elimination of «Ioanit» movement in Vinnytsya region in 1920–1950th.

By the example of «Ioanit» movement, the methods used by state security service to struggle the religious underground were investigated.

Історія релігійного підпілля на Вінниччині, як і загалом в СРСР, залишається малодослідженою проблемою. Фрагментарність та суперечність відомостей про нелегальні церковні угруповання радянських часів обумовлені переважно конспіративним характером їх діяльності, майже цілковитою відмовою від внутрішньої документації та слабким бажанням віруючих контактувати з усіма, хто не поділяє їх релігійних поглядів.

Втім, навіть серед всієї сукупності опозиційних радянському режиму сект та церков, деякі виділялися і до сьогодні виділяються таємничістю. Особливо це стосується так званих «іоаннітів» — фанатичних прихильників Іоанна Кронштадтського (протоіерея Івана Ілліча Сергієва, 1829–1908), які вважали його втіленням Святого Духа та поклонялися йому як Богу.

Публікації радянських дослідників 1920–30-х рр., які так або інакше стосувалися «іоаннітів», мали пропагандистський атеїстич-

ний характер і лише у самих загальних рисах окреслювали сутність та історію цього руху¹. Короткі відомості про «іоаннітів» трапляються у низці опублікованих в СРСР у другій половині ХХ століття антирелігійних праць².

На відміну від публікацій в Радянському Союзі, значний обсяг фактичних даних про «іоаннітський» рух міститься у виданих за кордоном книгах протоієрея Польського³ та ченця Захарії⁴, а також в англомовній праці І. Андрєєва⁵ та німецькомовній А. Густавсона⁶. Важливим джерелом для вивчення зазначеної проблеми стали машинописні передруки схимника Єпіфанія (в миру Чернова)⁷, а також магістерська дисертація майбутнього митрополита Руської

¹ *Навачинский С.* Церковное подполье. – Воронеж, 1929; *Дубровский М.* Чёрный отец и жёлтые братья. – М., 1930; *Долотов А.* Церковь и сектантство в Сибири. – Новосибирск., 1930; *Брауде Д.* Враг без маски. – Нижний Новгород, 1931; *Путинцев Ф.* Политическая роль и тактика сект. – М., 1935; *Юрин А.* Под маской религии. – М., 1939.

² *Никольская З.А.* К характеристике течения т.н. «истинно-православных христиан» // Вопросы истории атеизма и религии (ВИРИА). – М., 1961. – Т. 9; *Платонов Н.Ф.* Православная церковь в 1917–1935 гг. // Ежегодник Музея истории религии и атеизма. М.; Л., 1961. – Т. 5; *Митрохин Л.Н.* Реакционная деятельность «истинно-православной церкви» на Тамбовщине. // ВИРИА – М., 1961. – Т. 9; *Иванов И.* Паутина. Кто такие истинно православные христиане. – Липецк, 1962; *Юдин Н.И.* Правда о петербургских «святынях». – Л., 1962; *Федоренко Ф.И.* Секты, их вера и дела. М., 1965; *Клибанов И.А.* Религиозное сектантство и современность. (Социологические и исторические очерки). – М., 1969; *Його ж.* Религиозные секты в прошлом и настоящем. – М., 1973; *Його ж.* Из мира религиозного сектантства. Встречи. Беседы. Наблюдения. – М., 1974; *Белов А.В.* Лженаставники юношества. – М., 1973; *Його ж.* Секты. Сектантство. Сектанты. – М., 1978; *Демьянов А.И.* Истинно-православная церковь. Критика идеологии и деятельности. – Воронеж, 1977; *Москаленко А.Т.* Идеология и деятельность христианских сект. – Новосибирск, 1978; *Филимонов Э.Г.* Христианское сектантство и проблемы атеистической работы. – М., 1981.

³ *Польский М.* Новые Мученики Российские. – Джорданвилль, 1948. – Т. 1; 1957. – Т. 2.

⁴ *Захария:* Особый путь. – Джорданвилль, 1952.

⁵ *Andreyev.* Russias Catacomb Saints. – Platina, 1988; частково опублікована — *Андреев И.* Записки о катакомбной церкви в СССР // Вестник Истинно-Православной Церкви. – 1999. – № 1.

⁶ *Gustavson A.* Katakombenkirche. – Stuttgart, 1948.

⁷ *Епифаний.* Путь Истинной Церкви Христовой. – 1981. – Машинопись; *Його ж.* Церковь Катакомбная на земле Российской. – 1981. – Машинопись.

Православної Церкви (РПЦ) Іоанна (в миру Снічева)⁸. Втім, переважна більшість цих матеріалів у радянські часи була із зрозумілих причин недоступна широкому колу дослідників.

Лише наприкінці 1990-х рр. з'явилася можливість підготувати та опублікувати важливі для розуміння «іоаннітства» наукові розвідки, присвячені, щоправда, історії Істинно-Православної Церкви (ІПЦ, вона ж «Катакомбна Церква»), з якою у 1920–1930-х рр. прихильники Іоанна Кронштадтського мали тісні зв'язки. Це дослідження Амвросія (фон Сіверса)⁹, а також монографії російських істориків Ірини Осіпової¹⁰ та Михайла Шкаровського¹¹. Втім, незважаючи на значний обсяг фактичного матеріалу, дані публікації містять значну кількість помилок та не позбавлені внутрішніх протиріч.

Подібні помилки можуть бути пояснені тим фактом, що матеріали Центральних архівів ФСБ та МВС Росії у Москві, а також деяких обласних управлінь ФСБ РФ та СБУ, на основі яких були написані книги І. Осіпової та М. Шкаровського, також несуть всі притаманні карним справам вади. Особливо, коли підслідні не були зацікавлені у співпраці зі слідчими, а, отже, могли приховувати або викривляти певні відомості. Суттєвою перешкодою для об'єктивного дослідження проблеми може бути той факт, що значна частина оригінальних джерел (постанови Соборів, листування та ін.) має сумнівне походження і нині використовується у внутрішній церковній боротьбі (більшість матеріалів Амвросія (фон Сіверса), хоча і оголошувати їх заздалегідь фальшивими сенсу немає.

Останнім часом, коли з'явилася можливість доступу дослідників до архівних кримінальних справ, які зберігаються у регіональних управліннях спецслужб країн СНД та Балтії, почали розкриватися подробиці діяльності окремих груп «іоаннітів». Слід сподіватися, що саме архіви спецслужб, врешті-решт, зможуть допомогти

⁸ Снычев И. Церковные расколы в Русской Церкви. – М., 1961. – Сортвала, 1993.

⁹ Амвросий (фон Сиверс). Катакомбная Церковь: Кочующий Собор 1928 г. // Русское Православие. Всероссийский Вестник И.П.Х. – 1997. – № 3.

¹⁰ Осипова И. Сквозь огонь мучений и воды слёз... Гонения на Истинно-Православную Церковь. По материалам следственных и лагерных дел заключённых. – М., 1998.

¹¹ Шкаровский М.М. Иосифлянство: течение в Русской Православной Церкви. – СПб., 1999.

цілісно відтворити історію існування та відчайдушного опору радянському режиму релігійної опозиції в СРСР.

Дана стаття мала на меті розкрити долю членів одного угруповання «іоаннітського» руху, яке протягом 1910–1950-х рр. активно діяло на території Вінницької області. З одного боку, воно було типовим серед більшості подібних нелегальних груп, а з іншого — ледь не стало на певному етапі власної історії наприкінці 1930-х рр. центром «істинно-православного» руху в СРСР. Саме на Поділлі був заарештований останній визнаний лідер «катакомбників» у сталінські часи — єпископ Василій (Докторов), смерть якого у підвалах Брацлавської в'язниці у листопаді 1940 р. поставила криваву крапку в історії т. зв. «іосифлянської» опозиції.

За весь час існування «іоанніти» так і не змогли виробити цілісну теологічну теорію та створити єдину організацію. Деякі з них вважали І. Сергієва сучасним втіленням Святого Духа, деякі — Боголюдиною, чи, навіть, новим Месією, але побутували і спільні ідеологічні моменти. У середовищі цього руху, починаючи з 1890-х рр. були широко розповсюджені, нав'язані проповідями о. Іоанна, апокаліптичні та есхатологічні настрої очікування у недалекому майбутньому кінця світу та Страшного Суду.

Власне, вже у той час можна розрізнити вчення Іоанна Кронштадтського, який, незважаючи на власну екзальтованість, до кінця життя залишився у лоні канонічної Церкви, та доволі сумбурні погляди «іоаннітів», експресивність яких викликала підозру синодальних властей. І хоча обрядово-літургійних відмінностей від православ'я «іоанніти» практично не мали, врешті-решт, було визнано, що подібна позиція йде врозріз із офіційним вченням РПЦ, ієрархи якої засудили її на IV Всеросійському місіонерському з'їзді у Києві у 1908 р. Того ж року Синод РПЦ оголосив цю течію еретичною, «хлистовського складу»¹². Незадовго до смерті власних нестримних прихильників піддав анафемі і сам настоятель Кронштадтського Андріївського собору.

Втім, конфлікт з «чиновниками в рясах», а також негаразди та жахи Першої світової війни, лише додали «іоаннітам» популярності, особливо серед селянської громади Російської імперії, в се-

¹² Колман Х. Ересь и сектантство: IV Всероссийский миссионерский съезд и проблема культурного влияния в России после 1905 г. // «Православие и межконфессиональные отношения в России: прошлое, настоящее, будущее». — СПб, 1995.

редовищі якої завжди були популярні містичні ідеї. За даними радянського історика А. Москаленка, «іоаннітський» рух ще до революції 1917 р. нараховував десятки тисяч вірних¹³.

Збільшенню кількості прихильників течії на цьому етапі сприяли численні «книгоноші» з числа «іоаннітів», які ходили по містах і селах Російської імперії, торгували літературою релігійного змісту, іконками Іоанна Кронштадтського та проповідували, доповнюючи власними коментарями, його вчення про наближення Страшного Суду та друге пришествя. Не минули вони й Подільську губернію, де на початку 1910-х рр. з'явилися перші послідовники кронштадтського протоієрея.

Так, в селі Паланка (нині Томашпільського району Вінницької області) ще до початку Першої світової війни виникла численна (до 70 осіб) група «іоаннітів», на чолі якої стояли селяни Пімен Нечипоренко та Костянтин Розанов¹⁴. Паланківці вважали духовним наставником петербуржця Олександра Чернова¹⁵. Він очолював значну (до 40 осіб) громаду, яка проживала в столиці імперії за адресою Апраксін провулок, 21/81. Тракткування вчення Іоанна Кронштадтського «черновцями» вирізнялося крайньою апокаліптичністю, погляди — фанатизмом¹⁶. В середовищі «братів» і «сестер», як вони самі себе називали, була впроваджена сувора дисципліна та чітка ієрархічність: Чернова та його помічника Григорія Нікітіна інші члени громади вважали «святими».

Лютневі та жовтневі події 1917 р., прихід до влади більшовиків і розгортання масового терору надали «іоаннітам» ще одне свідчення здійснення пророцтв о. Іоанна. Радянська влада, з її запереченням Бога та релігії, здавалася їм уособленням антихриста, з яким треба боротися та чекати останніх днів.

На початку 1918 р. відбулися збори членів громади Чернова, на яких вирішувалося питання про залишення Петрограда, жити в якому «іоаннітам» ставало все небезпечніше. Вирішили переїхати в Україну до Паланки, де проживали прихильники Іоанна Кронштадтського, з якими, судячи з усього, у «черновців» склав-

¹³ Москаленко А.Т. Вказ. праця. — С. 100.

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України, Вінниця (далі — ГДА СБ України, Вінниця), спр. 28125-пф, т. 4, арк. 1288.

¹⁵ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО), ф. Р-6023, оп. 4, спр. 27742, арк. 96.

¹⁶ ГДА СБ України, Вінниця, спр. 28125-пф, т. 4, арк. 1286.

ся доволі тісний зв'язок. До переїзду готувалася значна частина громади, окрім свого керівника, який залишився у Петрограді, за словами послідовників, «тримати квартиру», а в часи громадянської війни виїхав на Дон, де і зник¹⁷.

Навесні 1918 р. до Паланки прибула група з 12 чоловік на чолі з Нікітіним. Прибулі оселились в будинку Марії Високоглядової. Але після пожежі переїхали до Пімена Нечипоренка, який виділив для них половину власної садиби, де «іоанніти» побудували нову хату.

За майже 10-річну історію діяльності групи до першого арешту, кількість членів паланківської громади, які жили під спільним дахом, коливалась від 12 до 25 осіб, але її ядро з колишніх петербуржців залишалось в основному стабільним. Окрім беззастережного лідера Григорія Нікітіна, авторитетом у громаді користувалися молоді «брати» — Василь Долгопятов, Григорій Уткін, Федір Бойко та Іван Симаков.

У 1918–1923 рр. паланківські «іоанніти» займалися проповідницькою діяльністю — розносили по селах та торгували релігійними книжками, начинням, іконами, співали селянам псалми («Не стало царя і темрявою покрита вся наша земля»), читали вголос Біблію та проповідували вчення Іоанна Кронштадтського у власному трактуванні. Подібні проповіді супроводжувалися успіхом. Есхатологічні пророцтва «іоаннітів», які провіщали на 1926 р. кінець світу та загибель усіх грішників, наповнилися в часи громадянської війни та розквіту бандитизму серед більшості віруючого населення колишньої імперії конкретним змістом. Авторитет проповідей «паланківців» підкріплювався поширюваними ними чутками, що Нікітін — святий і може творити дива. Очевидний релігійний фанатизм «Божих людей» викликав довіру у подолян, які щиро віддавали їм їжу та речі: одяг, тканину, ковдри¹⁸. Часто «книгоноші» повертались до Паланки, з візками доверху навантаженими такими подарунками.

У Паланці речі зберігалися у ямах, за необхідністю перешивалися, а згодом продавалися на Тульчинському та Вінницькому ринках. Крім того, члени громади Нікітіна йшли у наймити до місцевих селян, обробляли власну землю, займалися чоботарством, оз-

¹⁷ ГДА СБ України, Вінниця, спр. 28125-пф, т. 4, арк. 1286.

¹⁸ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 27742, арк. 7 (зв.).

добленням іконних рамок та іншими ремеслами. На отримані гроші по можливості закупали золото, яке переховували, готуючись до «останніх днів»¹⁹. Значну роль у матеріальному забезпеченні громади відігравали гроші, які віддавали керівникам громади «неофіти» — вражені зовнішньою благоприсойністю та набожністю «іоаннітів» селянки, які приходили самі або приводили власних дітей (як Ганну Марчишин) жити до садиби Пімена Нечипоренка.

Буденне життя паланківських «іоаннітів» було важким. Харчування обмежувалося, як правило, хлібом та водою, іноді кашею зі спільного казана. Нікітін вчив, що для того, аби досягти царствія небесного, слід працювати і працювати; невеликий час залишився до Страшного Суду і вцілюють тільки праведники та каліки. За непослух та різні провинності він бив «сестер» Феодосію Морозову, Ганну Марчишин, Юлію Вологодську, говорячи їм, що випробує їх відданість справі²⁰.

Лейтмотивом громадської діяльності «іоаннітів» була їх активна агітація проти радянського ладу. Ходячи по селах або приймаючи селян, які часто відвідували «паланківську» громаду, члени групи Нікітіна твердили, що більшовизм, колгоспи, а також війна, епідемії, неврожаї та голод — все це ознаки наближення кінця світу, наслідок масової зневіри в Бога. Все радянське спрямоване на шкоду релігії. Радянська влада — драконівська влада, яка за гріхи людства прийшла на зміну істинно православної владі — Царя-батюшки²¹. У себе в будинку, «іоанніти» на видному місці зберігали портрети останнього російського царя Миколи II та Іоанна Кронштадтського, перед якими вже тоді молилися як перед іконами.

Сам Нікітін, зберігши тісний зв'язок спільно з одновірцями, часто їздив у Петроград, за містичними книгами-одкровеннями: «Сон монаха Єлідора», «Книга про антихриста», «XX вік», «Початок і кінець», «Повчання на кожен день» Іоанна Кронштадтського та інші, які паланківські «книгоноші» також поширювали серед населення²².

Але вже з початку 1920-х рр. релігійні зв'язки керівництва групи не обмежувалися контактами з прихильниками кронштадтського проповідника. Якщо автокефальні, а з 1923 р. і обновленські

¹⁹ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 27742, арк. 8.

²⁰ Там само, арк. 96.

²¹ Там само, арк. 81.

²² ГДА СБ України, Вінниця, спр. 28125-пф, т. 1, арк. 24.

храми, «іоанніти» завжди ігнорували, то до 1927 р. їх стосунки з православними священиками «тихоновцями» були неоднозначними. У церкву паланківські «іоанніти» інколи приходили самі й іншим не забороняли, але віддавали перевагу спільним молебням у себе вдома. Настоятель паланківської церкви о. Губержевський часто відвідував садибу Пімена Нечипоренка, подовгу розмовляв з Нікітіним, приймав від нього подарунки. Священик с. Слобода-Ладжинська о. Ферапонт Подолянський, очевидно пам'ятаючи рішення Синоду 1908 р., надіслав у 1922 р. листа Вінницькому архієрею — єпископу Амвросію (Полянському, 1878–1932 рр.), у якому запитав: «Як православним ставитися до “іоаннітів”»? Амвросій відповів, що «іоанніти» — це секта, але відштовхувати їх від себе не варто, так як «у них ревності та віри багато»; всіх них, на думку Амвросія, треба настоювати, а не гнати²³. Втім, коли Нікітін спробував отримати у Амвросія священицький сан, той відмовив.

На початку вересня 1923 р. Григорій Нікітін у супроводі Никифора Дмитрієва направився до Калинівки, де з придорожнього хреста потекла кров («Калинівське диво»), але у Паланку повернувся з подорожі лише Дмитрієв. Нікітін перейшов на нелегальне становище. Хоча до 1925 р., як з'ясували співробітники місцевого окрвдділу ДПУ, він мінімум двічі з'являвся у Паланці — у прихильниці вчення Іоанна Кронштадтського Хаврон'ї Нечипоренко та священика Ферапонта Подолянського. Як стало відомо після розгрому паланківської групи, наприкінці 1930-х рр., Нікітін, роз'їжджаючи по СРСР, постійно підтримував зв'язки з групою, яку очолили Василь Долгопятов та Григорій Уткін.

Перехід Нікітіна у підпілля був обумовлений, зокрема й тим, що у 1923 р. місцева влада всерйоз зацікавилася «іоаннітами». Вже після зникнення Нікітіна, 15 листопада 1923 р. відбулося засідання бюро Гайсинського окружного парткому, на якому обговорювалося питання про «антирадянську агітацію сектантських угруповань». В числі інших було названо «іоаннітів», які поширювали чутки, що «Влада рад — влада антихриста»²⁴. Однак, конспіративність релігійного підпілля та власні обмежені можливості не дозволили тоді працівникам парткому виявити керівництво

²³ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 27742, арк. 93.

²⁴ Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 650, арк. 101.

релігійного осередку. Кількість прихильників Іоанна Кронштадтського в губернії та окрузі також становила для них загадку. Втім, можна припустити, що вже у першій половині 1920-х рр. у чотирьох округах Подільської губернії (Тульчинській, Гайсинській, Тростянецькій, Брацлавській) налічувалось не менше тисячі «іоаннітів», які безпосередньо підкорялися паланківському центру. Лише у Паланці їх налічувалося до 90 чоловік²⁵.

Не маючи харизми Нікітіна, Долгопятов та Уткін, тим не менш, продовжували вести енергійну агітацію серед місцевого селянства, створюючи нові і нові осередки з чіткою ієрархією та відданими їм керівникам. Слідчим місцевого окрвідділу ДПУ у 1927 р. вдалося встановити лише декілька імен з числа лідерів «іоаннітських» організацій: у селі Клебань «іоаннітів» очолював дехто Назарій, у Скрицькому — Максим, в Степашках — Павло²⁶. Такі скромні результати були досягнуті, так як під час слідства «паланківці» одноголосно наполягали на тому, що зв'язок з ними мав лише Нікітін, а з 1923 р. поширення релігійних книг серед населення майже згорнулося.

Однак, навіть пасивна непримиренність «іоаннітів» до радянської влади не могла довго триматися у таємниці. Приховувати власну ворожість до режиму, який на кожному кроці змушував демонструвати політичну лояльність, ставало все складніше. «Бійтесь дракона!» (радянську владу) — цей заклик став для послідовників кронштадтського проповідника символом їх громадянської позиції. Прихильники Іоанна Кронштадтського демонстративно рвали виборчі бюлетені, кажучи, що вибори — справа драконівська, поширювали серед селян відозву Ніколая (Соловейчика), в якій наголошувалося на фактичному знищенні Церкви в СРСР²⁷. Ця, а також інша анонімна антирадянська відозва із закликом до збройного виступу проти радянської влади, були знайдені під обшуку співробітниками місцевого відділу ДПУ у садибі «іоаннітів» 5 квітня 1927 р.

Формально, приводом до арешту стала заява «іоанніти» Феодосії Морозової, яка, за її словами, посварилась з «братами» та «сестрами»²⁸. Протягом одного дня було заарештовано 9 осіб: В. І. Долго-

²⁵ ГДА СБ України, Вінниця, спр. 26979-пф, арк. 100.

²⁶ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 27742, арк. 8.

²⁷ Там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 27742, арк. 80.

²⁸ Там само, арк. 5.

пятава, Г. С. Уткіна, П. К. Ковалеву, І. А. Симакова, Н. Ф. Дмитрієва, Ф. Д. Олійник, П. К. Сазанську, І. В. Питько, Є. Ф. Сауляк. Арешту unikнув лише один з керівників групи — Федір Войко, який тривалий час переховувався у Холодовці у лідера місцевих «іоаннітів» Федота Бондарчука, а згодом у Кирнасівці.

Справа «паланківських іоаннітів», яка тягнулася більше року, набула актуальності у зв'язку із загальним наступом на опозиційні релігійні угруповання, що почався наприкінці 1927 р. у відповідь на їхнє неприйняття «Декларації» митрополита Сергія (Страгородського), у якій той заявляв про лояльність РПЦ до Радянської влади²⁹.

Долгопятів, Уткін, Ковалева та Симаков 18 травня 1928 р. були засуджені до трьох років ув'язнення у Соловецькому таборі особливого призначення; Дмитрієв, Питько, Сауляк, Олійник — до трьох років заборони проживати в Україні та столицях союзних республік. Сазанська — виправдана³¹.

Сам Нікітін ще до арештів у Паланці виїхав з «племінницею» Олександрою Пастернаковою у Ленінград, де нелегально продовжував проповідувати, одночасно шукаючи шляхів об'єднання «іоаннітів» з іншими православними опозиційними групами, кількість яких після оприлюднення 29 липня 1927 р. «Декларації» митрополита Сергія значно зросла. Влітку–восени 1927 р. відбулося декілька зустрічей Нікітіна з одним із керівників майбутньої «іосифлянської» (названої на честь митрополита Іосифа [Петрових]) опозиції єпископом Гдовським Димитрієм (в миру Любимов [1857–1936 рр.])³².

Ці зустрічі можна пояснити тим фактом, що Преосвященний Димитрій вже тривалий час займався питанням повернення «іоаннітів» у лоно Церкви, вважаючи непримиренність до радянської влади одним із факторів їх надійності як кліриків в умовах постійного протистояння з обновленством та безбожництвом. У 1923 та 1926 рр. після закриття Спасо-Іоаннівського жіночого монастиря (тут знаходились мощі о. Іоанна) та розорення більшовиками гробниці Іоанна Кронштадтського, йому вдалося приєднати значну кількість «іоаннітів»³³.

²⁹ Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви. — М., 1990. — С. 512.

³⁰ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 27742, арк. 131.

³² ГДА СБ України, Вінниця, спр. 28125-пф, т. 4, арк. 1275.

³³ Шкаровский М.М. Вказ. праця. — С. 214.

27 грудня 1927 р., внаслідок конфлікту з Тимчасовим Патріаршим Синодом, вікарій митрополита Іосифа єпископ Гдовський Дмитрій (в миру Любимов) проголосив про розрив всіх стосунків Ленінградської єпархії з митрополитом Сергієм, який, у свою чергу, заборонив всіх опозиціонерів у служінні, що лише підштовхнуло останніх до об'єднання в єдине угруповання. Весь 1928 р. йшло організаційне оформлення Істинно Православної Церкви (ІПЦ). В умовах посилення репресій з боку радянської влади та жорсткого протистояння з «сергіанцями» таке оформлення відбулося під час проведення засідань таємного «Кочового Собору» 1928 р. На ньому, зокрема, відбулася дискусія стосовно можливості прийняття до ІПЦ «іоаннітів». Незважаючи на відверто вороже ставлення до цих «фанатиків» значної частини ленінградського кліру, а особливо єпископа Копорського Сергія (в миру Дружинін), представникам єпископа Дмитрія вдалося переконати учасників Собору у необхідності такого кроку³⁴. У значній мірі цьому сприяло, що формальний глава ІПЦ — митрополит Іосиф (в миру Петрових) також підтримав це рішення, за що був у подальшому звинувачений у таємному «іоаннітстві»³⁵.

У результаті, в постанови Собору було включено два канони, які стосувалися «іоаннітів»:

«[...] 8) Отець Іоанн Сергієв Кронштадський є людина, наділений пророчим даром та орган Духа Святого, але він не є втіленням Духа Святого, ніякий інший, як вказують нерозумні нові еретики. Хто не мислить так: Анафема».

Слова «наділений пророчим даром та орган Духа Святого» внесено за вимогою єпископа Авраамія (Чуріліна), зв'язок якого з «іоаннітами» був загальновідомий;

«[...] 9) Всі іоанніти, які виправили свою помилку, приймаються через покаяння, як це робилось в 1923, 1926 та 1927 роках. Всі хіротонії, які здійснив преосвященний Дмитрій єп. Гдовський в 1927–1928 рр. з іоаннітів визнати, бо вони суть наші брати»³⁶.

Мало того, згідно з матеріалами особистого архіву ієромонаха Никифора (Ріхтер-Мелліна), Дмитрій (в миру Любимов) вирішив в антисергіанській боротьбі опертися саме на «іоаннітські» кадри,

³⁴ Амвросій (фон Сиверс). Вказ. праця. – С. 16.

³⁵ Снычев І. Вказ. праця. – С. 157.

³⁶ Амвросій (фон Сиверс). Вказ. праця. – С. 36.

вважаючи їх найбільш придатними для такої діяльності. Внаслідок цього, Нікітін все більше зближувався з «іосифлянами», домовившись, нарешті, у 1929 р. з возведеним на той час в сан архієпископа Дмитрієм про повне об'єднання «іоаннітів» з ІПЦ. На пункт «8» Собору уваги намагались не звертати ні ті, ні інші — богословські протиріччя у сталінські часи були не занадто актуальними, але інколи вони давали про себе знати.

У 1929 р., за наказом архієпископа Дмитрія, Григорій Нікітін виїхав у Новомосковськ Дніпропетровської області, де проживав, окормлюючи близько 70 громад в Україні, Воронежчині та Північному Кавказі, «іосифлянський» єпископ Іоасаф (в миру Попов [1874–1938]). Наприкінці 1929 р. він рукоположив Нікітіна у священники та направив у якості власного представника в Тамбові³⁷. У Тамбові Нікітін був затриманий, ймовірно, у справі «воронезького» філіалу ІПЦ, та перевезений до Воронежа. Тут його знайшла Олександра Пастернакова. Під час зустрічі Нікітін, вірогідно, зміг вказати на факт об'єднання «іоаннітів» з ІПЦ, але донести ці відомості до Паланки Пастернакова не змогла, так як була заарештована та засуджена на 3 роки.

Втім, справа була зроблена, і вже до 1930 р. всі члени «паланківської» громади були оповіщені та погодилися з тим, що віднині «іоанніти» стали складовою частиною ІПЦ. На допиті це підтвердив Василь Долгопятов:

«У 1927 році Нікітін встановив зв'язок з керівництвом ІПЦ — єпископами Гдовським та Поповим. З того часу наш іоаннітський рух діяв спільно з організацією ІПЦ та під керівництвом мною вище названих осіб»³⁸.

Архіви ДПУ зберегли скупі відомості, що 28 липня 1930 р. Г. Н. Нікітін, 1870 р. н., був засуджений за ст.ст. 58-10 та 11 КК РСФРР до вищої міри покарання та разом з 10 священниками страчений 2 серпня того ж року³⁹.

Тим часом, переважна більшість «іоаннітів», які залишилися на Поділлі після арештів 1927 р., також перейшли під керівництво єпископа Іоасафа (в миру Попов), засвідчивши, тим самим,

³⁷ ГДА СБ України, Вінниця, спр. 28125-пф, т. 4, арк. 1282.

³⁸ Там само, спр. 26979-пф, арк. 60.

³⁹ *Осипова И.* Вказ. праця. — С. 132; *Шкаровский М.М.* Вказ. праця. — С. 233.

власне об'єднання з ППЦ. Приблизно у середині 1928 р. вже згадуваний священник Ферапонт Подолянський виїхав у Новомосковськ до Іоасафа з посланням, що він та його паства виходять з-під юрисдикції митрополита Сергія та вважатимуть своїм єпископом Іоасафа. Після повернення до Ладижина, Подолянський сприяв створенню організації ППЦ, яку формально очолила таємна чорниця з числа «іоанніток» Марія Гусак. До складу цього осередку увійшли священники Павло Ісупов, Зюбинський з с. Степашки, Лотоцький з с. Оляниці, Максим Редько та Макарій (обидва — Ладизинські хутори), ієромонах Тихон з с. Паланка. У 1932 р. було заарештовано 33 особи з групи Подолянського-Гусак, в тому числі всіх кліриків⁴⁰.

Процес об'єднання «іоаннітів» з групи Нікітіна з ППЦ йшов паралельно. Як було зазначено, у травні 1927 р. В. Долгопятов, Г. Уткін, П. Ковалева та І. Симаков були вислані у СТОН. Там вони познайомилися з іосифлянами, яких на Соловках очолював єпископ Іларіон (в миру Бельський), ймовірно брали участь у катакомбних підпільних Богослужіннях та були ознайомлені з об'єднаними рішеннями «Кочового Собору». Факт об'єднання у 1929 р. «іоаннітів» з ППЦ підтверджують і Долгопятов⁴¹, і Симаков⁴².

У квітні 1930 р. Долгопятов був звільнений з табору та висланий у Тобольськ, де й перебував до листопада 1933 р., постійно тримаючи зв'язок з паланківськими «іоаннітами». Зокрема, у середині 1933 р. до нього приїжджала звільнена з табору Пастернакова. Долгопятов передав їй послання Іларіона (в миру Бельського), яке вона перевезла в Україну в каблучці чоботу⁴³.

Інші «іоанніти» з групи Нікітіна боротьби також не припинили. У серпні 1930 р. Іван Симаков втік з Архангельського заслання до Кирнасівки, де переховувався у Івана Пинькаса та вів активну роботу по організації нових груп церковної опозиції. Масова колективізація 1929–1930-х рр. та жахи колгоспного життя лише додали впевненості «іоаннітам». На зібраннях Федором Бойко та Іваном Симаковим проводилися проповіді, що «колгоспи — це диявольське покарання», а «радянська влада пригнічує простих людей»⁴⁴.

⁴⁰ ГДА СБ України, Вінниця, спр. 28125-пф, т. 1, арк. 109 (зв.).

⁴¹ Там само, арк. 91.

⁴² Там само, т. 4, арк. 1286.

⁴³ Там само, т. 1, арк. 91.

⁴⁴ Там само, спр. 26979-пф, арк. 133.

Вони наставляли нових лідерів подільських «іоаннітів», які знаходились на легальному становищі — Йосипа Недоходу, Сауляк, Хрижантовську тримати своїх людей в «істинній вірі» та вести активну агітацію проти «радянської політики».

Наприкінці 1930 р. Симаков виїхав у Новомосковськ до єпископа Іоасафа (в миру Попов), від якого дізнався, що у 1929 р. з Нікітіним була досягнута домовленість про об'єднання «іоаннітів» з ППЦ (всі відмічають той факт, що до свого арешту Попов був керівником ППЦ), та наголосив на необхідності посилення конспірації⁴⁵. Після арешту Іоасафа у січні 1931 р. Симаков (з цього часу він відносив себе до керівників ППЦ, хоча сану не мав) та Федір Бойко виїхали у Київ, де протягом року організовували таємні збори «катакомбників» у сторожці Покровської церкви. Їх відвідували до 30 чоловік. Через Пелагею Бойко Симаков та Бойко встановили зв'язок з одним з керівників київських «іосифлян» священником Леонідом Рохлицем⁴⁶.

У березні 1932 р. вся київська група Симакова була заарештована органами ДПУ України. Симаков і Бойко були засуджені до трьох років ув'язнення. Але, за їх словами, у грудні того ж року вони втекли з Харківської колонії та повернулися спочатку до Брацлава, а згодом до Кирнасівки⁴⁷.

У 1934 р. на Поділлі повернулися з тобольського заслання Василь Долгопятов (який за підробку документів вже встиг відсидіти місяць у Єнакіївській в'язниці), а з казахстанського — Григорій Уткін. З цього часу відбулася значна активізація діяльності подільської групи ППЦ під керівництвом Долгопятова («іоаннітами» до війни вони себе майже не називали). У 1934–1935 рр. Долгопятов, Бойко, Симаков, Уткін та Пастернакова проживали на нелегальному становищі у знайомих «катакомбників» в селах Тульчинського, Гайсинського та Брацлавського районів, проводили спільні молебні, влаштовували збори, на яких виголошували палкі проповіді. Навіть поверхневе викладення їх змісту під час слідства дало уявлення про погляди та переконання членів групи.

Василь Долгопятов:

«Будучи глибоко впевнений в антирадянських монархічних поглядах, я, як і інші учасники нашої організації, вважали радянську владу

⁴⁵ ГДА СБ України, Вінниця, спр. 28125-пф, т. 4, арк. 1295.

⁴⁶ Там само, арк. 1277.

⁴⁷ Там само, арк. 1082, 1277, 1295.

“владою безбожною, антихрисловою”. Я проповідував своє вчення, в якому говориться, що настав останній час, скоро прийде антихрист, а тому слід твердо триматись христової віри.

З початком церковних розколів, коли митрополит Сергій визнав радянську владу та допустив втручання в управління церкви радянської влади, ми залишилися твердими послідовниками Тихона та вели активну боротьбу проти усіх течій за невизнання Радянської влади законною владою. На власних молитовних зібраннях ми прославляли родину Романових і в цьому монархічному напрямі вели роботу серед однодумців⁴⁸.

Олена Пензюр:

«Симаков говорив нам, що радянська влада — це влада диявола, що підтримувати радянську владу — це підтримувати диявола і за це покарають на тому світі. [...] Справжня свобода була лише за царського ладу. [...] З радянською владою треба боротися.

Для боротьби з радянською владою, казав Симаков, слід об'єднатися віруючим, нести «слово боже» в народ і виховувати у народі віру в бога і ненависть до радянської влади, і тут же Симаков пропонував нам втягувати в нашу секту «іоаннітів» нових людей, але попереджував, щоб ми це робили обережно. Якщо органи Радянської влади про це дізнаються — нас заарештують. Симаков казав, щоб ми молилися за царя і за швидку загибель радянської влади»⁴⁹.

Йосип Недогода:

«Не вступати у колгоспи, так як там всі будуть працювати як раби; колгоспи не творіння від бога, а радянської влади і що вони повинні в скорому часі загинути [...] — ця влада чортова»⁵⁰.

Іван Симаков:

«Нам віруючим християнам Істинно Православної Церкви суворо дотримуватись релігійних свят, недільних днів, а хто їх буде порушувати, той віддає свою душу бісу. Ось в колгоспах цих свят не дотримуються, тому всі колгоспники віддалились у владу антихриста»⁵¹.

Євген Магазинський: «Книг, крім Євангелія не читати, та культурні заклади не відвідувати — все антихристове, [...] хто запишеться у колгосп — той віддасть чорту душу»⁵².

Агітація «катакомбників» проти колгоспів, викриття ними провини більшовиків у недавньому страшному голоді, масове закриття православних храмів — все сприяло значному збільшенню

⁴⁸ ГДА СБ України, Вінниця, спр. 28125-пф, т. 4, арк. 1274.

⁴⁹ Там само, спр. 26979-пф, арк. 141.

⁵⁰ Там само, спр. 28125-пф, т. 1, арк. 108 (зв.).

⁵¹ Там само, т. 4, арк. 1159.

⁵² Там само, т. 2, арк. 702.

прибічників ІПЦ, заснуванню на Поділлі нових громад та, навіть, підпільних монастирів.

У Кирнасівці громаду ІПЦ очолила таємна черниця Євдокія Пинькас, у Тульчині — Фекла Олійник, в Акополі — Марія Ясько, в Клебані — Йосип Недогода (з 1936 р. — Микола Горенко), в Паланці — Павло Маценко, у Холодовці — Гофляк, в Степашках — Антон Гура, в Ладижині — Ольга Музиченко, в Кинашеві — Трофим Крохмалюк, в Самгородку — Микола Грибнюк, в Кобилівці — Марфа Швець, у Брацлаві — Марія Тупчієнко. В селах Брацлавського району підпільною роботою керував Григорій Уткін, який вів спосіб життя бродячого ченця. Найбільший з катакомбних монастирів у Тульчині очолювала черниця Агрипина (Хрижантовська).

Під час слідства Долгопятов неодноразово заявляв, що головним завданням його групи було об'єднання всіх православних віруючих в єдину організацію. Йому вдалося налагодити постійні зв'язки не лише між подільськими осередками (для чого була розроблена конспіративна сітка зв'язкових), а й з групами на території всього СРСР. Так, у Києві у 1933 р. осередок знаходився за адресою Велика Китаївська, 84, його очолювали архімандрит Володимир та черниця Катерина. Активно діяли осередки у Новгороді, Ленінграді, Маріуполі, Луганську, Авдіївці, Актюбінську. Член Клебанівської сільради Йосип Недогода зміг до 1936 р. видати більше сотні паспортів на чужі прізвища, якими наділялися «катакомбними», що знаходилися на нелегальному становищі. Так, у серпні 1937 р. за вказівкою Долгопятова, Олександра Пастернакова відвезла Симакову, який за рік до того був в третій раз заарештований і висланий до Магадану, фальшивий паспорт, з яким він втік та виїхав до Новгорода, очоливши там «катакомбний» монастир⁵³.

Навесні 1938 р., рятуючись від арешту, на Поділля прибув один з останніх вільних «катакомбних» архієреїв — Василь (Докторов), який оселився в хаті Миколи Грибнюка у селі Самгородок Тульчинського району⁵⁴. Присутність справжнього архієрея, до того ж одного з наближених покійного Патріарха Тихона, послідовниками якого вони вважали себе, надзвичайно надихнула місцевих «іоаннітів». Вони задля спільних молебнів великими групами до 50 осіб почали збиратися на його конспіративній квартирі.

⁵³ ГДА СБ України, Вінниця, спр. 26979-пф, арк. 69.

⁵⁴ Там само, т. 1, арк. 187.

Пристрасні проповіді Владика Василя в селах Тульчинського району, під час яких він закликав виходити з колгоспів, ігнорувати соціалістичні зобов'язання та готуватися до рішучого протистояння з антихрисловою владою, притягували до нього маси людей.

Однак, до «іоаннітства» єпископ Василь поставився негативно: «Моя мета була роз'яснити іоаннітам, що Іоанн Кронштадтський був не бог, а свята людина», — зазначав Владика Василь⁵⁵, намагаючись об'єднати всі опозиційні православні течії в єдину організацію. На цьому ґрунті у єпископа Василя виник конфлікт з Долгопятовим, якого він сам на той час вже рукоположив в архимандрити під ім'ям Володимир.

12 червня 1938 р. в с. Кобилівці Тростянецького району (нині с. Зарічне Тульчинського району) на квартирі Марфи Швець відбулися збори керівників «катакомбних» громад, на яких гостро постало питання про ставлення до Іоанна Кронштадтського та подальші форми роботи. Єпископ Василь виступав за розширення кількості вірних та відкрити проповідь, натомість Долгопятов виступив проти прийому колгоспників та наголосив на винятковості есхатологічних положень Іоанна Кронштадтського. Його підтримав Симаков, після чого було вирішено направити Пастернакову з листом Долгопятова в Турткунь до висланого єпископа Іоасафа (в миру Попов). Звідти вона привезла вісті, що віднині подільських «катакомбників» буде очолювати саме Іоасаф, але тимчасово намісником призначався Долгопятов⁵⁶.

27 жовтня 1938 р. в селі Антополь Тульчинського (нині Томашпільського) району під час спільної молитви було випадково затримано велику групу «катакомбників», серед яких виявився і Долгопятов⁵⁷. Розкриття центру ІПЦ призвело до слідства і подальших масових арештів по всій області. Рятуючись від арешту, владика Василь наприкінці жовтня 1939 р. перейшов у с. Кобилівку, де оселився у Марфи Швець.

Незважаючи, що було заарештовано значну кількість прихильників ІПЦ, спільні молебні та проповіді не припинялися. До Вінницького облуправління НКВС постійно надходили нові агентурні дані про проповіді єпископа Василя. Вони передавали слова з проповідей клірика: «Настав останній час, на православних го-

⁵⁵ ГДА СБ України, Вінниця, спр. 26979-пф, арк. 187 (зв.).

⁵⁶ Там само, арк. 23.

⁵⁷ Там само, арк. 15 а.

ніння. Влада антихристова нас переслідує, хоча нас залишилось дуже мало і ті ховаються по кутках»⁵⁸.

5 січня 1940 р. в хаті Марфи Швець єпископ Василь (Докторов) був заарештований співробітниками НКВС. Під час обшуку було вилучено значну кількість ікон, хрестів та церковних книг. Книги «енквеесівці» спалили, а срібні хрести та ланцюжок передали до фінвідділу обласного управління.

За результатами слідства, 24–30 липня 1940 р. у Брацлаві відбулася виїзна сесія Вінницького обласного суду, який засудив до різних строків ув'язнення понад 50 осіб. П'ятеро з них: Василія Докторова, Пелагею Хрижантовську, Йосипа Недогаду, Феклу Олійник та Марію Гусак за статтями 50-10 ч. 2 та 54-11 КК УРСР засудили до вищої міри покарання — розстрілу. 19 листопада 1940 р. всі п'ятеро звинувачених були страчені у Брацлавській в'язниці⁵⁹.

За півтора роки до цього, у березні 1939 р., до 10-річного ув'язнення було засуджено Василя Долгопятова. Однак, 26 травня 1941 р. за вироком Актюбінського обласного суду він був розстріляний⁶⁰. У 1938–1939 рр. в Актюбінську був заарештований Уткін, а в Новгороді — Симаков. Подальша їх доля невідома.

Однак, навіть втративши лідерів, «іоанніти» діяльності не припинили. Взимку 1940 р. їх очолив Микола Козловський, якого заарештували лише у травні 1940 року в Тульчині. В сховищі чекісти знайшли друкарську машинку та 102 церковні книги⁶¹. Майже одночасно був арештований Федір Бойко (на той час архімандрит Феодосій)⁶². Тому брацлавських «катакомбників» очолив Іван Антонов.

26 червня 1941 р. в селі Дмитренки Гайсинського району на конспіративній квартирі Лукіана Бондаренка співробітники НКВС затримали 11 «іоаннітів», серед яких були архімандрит Феодосій (в миру Ф. Бойко) та Феофанія (в миру П. Швець). У 1943 р. всі вони були засуджені Челябінським обласним судом до різних строків ув'язнення⁶³.

⁵⁸ ГДА СБ України, Вінниця, спр. 28125-пф, т. 1, арк. 91.

⁵⁹ Там само, т. 5, арк. 1721.

⁶⁰ Там само, спр. 26979-пф, арк. 195.

⁶¹ Там само, спр. 28125-пф, т. 4, арк. 1139.

⁶² ДАВО, ф. П-136, оп. 46, спр. 199, арк. 106.

⁶³ Там само, арк. 107.

Під час нацистської окупації області керівництво організацією перейшло до Євгенії Воротнюк, яка проживала в с. Ілляшівка Тульчинського району. Однак, «іоаннітами» визнавався авторитет і Тимофія Ярового з с. Тиманівка Тульчинського району та Василя Тонкопія з с. Кинашево Тульчинського району, який був призначений старостою сільуправи. В с. Ілляшівці «іоанніти» під керівництвом Воротнюк у чернечому одязі зустрічали хлібом і сіллю передові німецькі частини⁶⁴.

Остання спроба відродити «іоаннітський» рух на Поділлі припала на кінець 1940-х – 1950-ті рр., коли з місць ув'язнення повернулися Пистінія Швець (Феофанія), Аністія Панадій (Серафима), Олена Тупчієнко, Ольга Матус, Ганна Баран та інші. На початку 1950-х рр. їм вдалося об'єднати в єдину організацію до 500 осіб, на території Бершадського, Брацлавського, Гайсинського, Іллінецького, Тростянецького та Тульчинського районів. Але створити діючий катакомбний монастир заважала відсутність «істинно-православного» священика, який освятив би підпільні церкви. Спілкуватися зі священиками-«сергіанцями» «іоанніти» відмовлялися⁶⁵.

Нарешті, на початку 1956 р. Феофанія встановила зв'язок з ієромонахом Аркадієм (в миру Ткаченко), який, повернувшись з третього ув'язнення, приніс їй покаєння за службу в легальному православному приході та був прийнятий в громаду⁶⁶.

Того ж року в с. Тиманівка Тульчинського району на квартирі Любові Вовк відбулися нелегальні збори «іоаннітів», на яких було прийнято рішення заснувати монастир, під керівництвом ігумені Феофанії. Духовним наставником монастиря став Аркадій (в миру Ткаченко), який протягом року освятив домашні церкви в будинках Дарії Бурдейної з м. Ладижин, Івана Березюка з с. Северинівка, Юхима Голибороди з с. Демківка Тростянецького району⁶⁷. Аркадій, Феофанія, а також проповідниця матушка Уліта (в миру Пендих), псаломщиця Серафима (в миру Панадій), черниці Александра (в миру Зозуляк), Агафья (в миру Федчук), зв'язкова Олена Тупчієнко склали ядро монастиря. На спільні молебні до монастиря почали сходитися десятки людей. Віруючі налагодили зв'язок з одновірцями з Черкаської, Астраханської, Ростовської, Кірово-

⁶⁴ ДАВО, ф. П-136, оп. 46, спр. 199, арк. 108.

⁶⁵ Там само, ф. Р-2700, оп. 11, спр. 124, арк. 269.

⁶⁶ Там само, ф. П-136, оп. 48, спр. 214, арк. 197.

⁶⁷ Там само, арк. 196.

градської, Московської, Ленінградської областей. Загальноновизнаним лідером прихильників Іоанна Кронштадтського у 1950-х рр. був черкащанин Митрофан Коваль⁶⁸.

Спільні молебні «іоаннітів» тривали, як правило 2–3 рази на тиждень з 19 години вечора до 6 ранку. На них виголошувалися проповіді, у яких пророкувалося «друге пришествя» та загибель радянської влади. Проповідники вголос читали та тлумачили «24 протоколи сіонських мудреців», «Чудесне видіння Іоанна Кронштадтського», «Тлумачник одкровення Іоанна Богослова», закликали всіх вірних вести чернечій та постницькій спосіб життя, виходити з колгоспів, не працювати на безбожну владу⁶⁹. «Іоаннітами» було організовано декілька майстерень з виготовлення ікон та медальйонів із зображенням Іоанна Кронштадтського. У повсякденному житті «брати» і «сестри» наймалися, як правило, на поденні та кустарні роботи. Якщо потребували грошей — просили у одновірців з усього СРСР, якщо мали зайві — віддавали самі. Жінки носили чорні хустки, чоловіки не голилися.

Налагодження проповідницької діяльності призвело до певного збільшення кількості послідовників Іоанна Кронштадтського на Вінниччині. У 1959 р. в УКДБ у Вінницькій області надійшла низка агентурних даних про значну активізацію «іоаннітів», які відмовлялися брати участь у виборах та будь-яких інших заходах влади, забороняли дітям ходити в школу та вступати в піонери. Особливе занепокоєння спецслужб викликали факти масових молебнів. Так, на Великдень, 2 травня 1959 р., в с. Демківки у будинку Голибороди зібралося більше 80 «іоаннітів». Подібне зібрання (біля 65 осіб) відбулося 21 вересня у будинку жительки м. Ладижин Бурдейної⁷⁰.

В жовтні 1959 р. співробітники управління КДБ Вінницької області розпочали операцію по нейтралізації «іоаннітського» угруповання на Вінниччині. 14 жовтня 1959 р. в с. Баланівка Бершадського району була ліквідована найбільша іконна майстерня Феофіла Кукурудзи, який працював легально з дозволом на столярні роботи. Розпочалися допити свідків. Дізнавшись про це, Феофанія та Аркадій виїхали з будинку Бурдейної та сховалися в с. Гро-

⁶⁸ Наука и Религия. – 1960. – № 6. – С. 85.

⁶⁹ ДАВО, ф. П-136, оп. 48, спр. 214, арк. 198.

⁷⁰ Там само, арк. 149.

ми Уманського району Черкаської області у одновірця Власа Кулинича.

Однак протистояти наймогутнішій державній інституції лідери подільських «іоаннітів» довго не змогли, і вже 20 листопада були затримані в Громах. Під час обшуків у Кулинича, Бурдейної, Березюка та інших було вилучено значну кількість друкованої та рукописної релігійної літератури, портретів та ікон із зображенням Іоанна Кронштадтського, конфісковане все листування, адреси одновірців, кошти, промислові товари та продукти⁷¹.

Втім, часи були не сталінські і «іоаннітів» після допитів та «роз'яснювальних бесід» відпустили додому, поставивши на облік в міліції. Одночасно місцеве партійне керівництво зобов'язали провести «анти-іоаннітські» суди громадськості.

Після цього «іоаннітський» рух на Вінниччині пішов на спад. Спільні молебні стали рідкістю, ні про яку проповідницьку діяльність ніхто і не думав. У 1970 р. уповноважений зі справ культів при Раді Міністрів УРСР по Вінницькій області Куликов нарахував до 300 «іоаннітів» в 27 селах області, але зазначив, що майже всі вони — люди похилого віку та жодної роботи не ведуть⁷².

Остання згадка про «іоаннітів» в області датувалася 1982 р., коли уповноважений зі справ культів зафіксував майже 130 осіб, які на релігійні свята ще продовжували збиратися невеликими групами по 10–15 чоловік⁷³. Нині, жодна з громад послідовників кронштадтського протоієрея на Вінниччині не зареєстрована.

«Іоаннітський» рух у ХХ ст. важко назвати єдиною релігійною течією — настільки різними були основні теологічні постулати окремих громад, настільки ж слабким був зв'язок між ними. Але, незважаючи на це, навіть скупі відомості про групи «іоаннітів» та їх діяльність, які збереглися до нашого часу, майже виключно «завдячуючи» карним справам радянських спецслужб, дають змогу дослідити феномен реакції на соціалістичну колгоспну дійсність доволі значного пласту українського селянства, який знаходився під повним впливом містичних течій харизматично-есхатологічного спрямування.

⁷¹ ДАВО, ф. П-136, оп. 48, спр. 214, арк. 199.

⁷² Там само, оп. 63, спр. 132, арк. 54.

⁷³ Там само, оп. 73, спр. 231, арк. 121.

Олександр Тригуб
(Миколаїв)

Переслідування
антисергієвської опозиції в РПЦ: з історії
«істинно-православної церкви»
(1932–1941 рр.)

Tryhub O. The pursuit of anyiserhievska opposition in Russian Orthodox Church: from the history of «The genuine Orthodox Church» (1932–1941).

Based on the unknown documents, the process of pursuit of the followers of «The genuine Orthodox Church» by the state security service was investigated.

Однією із маловідомих сторінок історії православ'я в Україні є виникнення та діяльність «Істинно-православної церкви» («ІПЦ», інші назви — «катакомбники», «йосифлянство», «непоминаючі», «антисергіани»). Наукові праці про діяльність «Істинно-православної церкви» обмежувалися окремими публікаціями¹, що й спонукало автора звернутися до даної проблематики.

Поштовхом до виникнення ІПЦ стала публікація митрополитом Сергієм (Страгородським) 29 липня 1927 р. в «Известиях» «Декларації» про лояльність до радянської влади. Основним лейтмотивом у ній звучало: «Нам потрібно не на словах, а на ділі показати, що вірними громадянами Радянського Союзу, лояльними до радянської влади, можуть бути не тільки байдужі до православ'я люди, не тільки зрадники йому, але й самі ревні прихильники його, для яких воно дорого, як істина і життя... Ми прагнемо бути православними й, у той же час, усвідомлювати Радянський Союз нашою цивільною батьківщиною, радості й успіхи якої — наші радості й успіхи, а невдачі — наші невдачі»².

¹ *Осипова И.И.* «Сквозь огонь мучений и воду слез...». Гонения на Истинно-Православную Церковь: По материалам следственных и лагерных дел заключенных. — М.: Серебряные нити, 1998; *Пащенко В.О.* Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років. — К., 1994; *Шкаровский М.В.* Иосифлянство: течение в Русской Православной Церкви. — СПб.: «Мемориал», 1999.

² Декларация митрополита Сергия от 29 июля 1927 г. и борьба вокруг нее / Сост. М. И. Одинцов // Отечественная история. — 1992. — № 6. — С. 131–133.

Цей документ знаменував остаточний перехід ортодоксальної Церкви з позицій аполітичності і духовного розмежування з більшовицьким режимом на позицію повної законнослухняності, беззастережного визнання легітимності радянської влади, більше того, фактичного співробітництва з держструктурами за умови відмови останніх від підтримки легально діючих розкольничих центрів. Однак, встановлення якихось союзницько-підлеглих взаємин з богоборчою державою, прояв неприродної духовної солідарності з атеїстичною владою, привели до виникнення нових внутрішньо-церковних розколів, не позбавивши, при цьому, Московську Патріархію від подальших репресій³.

Серед єпископату, кліру і віруючих «Декларація» викликала різноманітні відгуки. Єпископат, як вказував відомий російський історик М. І. Одинцов, розділився поступово на три групи. Одна — різко засудила Сергія і тому пішла з ним на розрив. Інша, хоча привселюдно і не протестувала, але ухилялася від співпраці з митрополитом, відмовляючись від нових призначень і просячись «на спочинок» та відпустки під пристойними приводами. Третя група, що поєднувала майже половину єпископату, підтримала «Декларацію»⁴.

Український єпископат, на відміну від російського, майже одногolosно підтримав «Декларацію». Пізніше, один із опозиціонерів священник Григорій Селецький стверджував, що «на Україні не було жодного єпископа, що не прийняв декларації»⁵. Дане твердження підтверджувалися й єпископом Павлом (Кратіровим): «[...] Усі єпископи, що проживали тут (у Харкові. — *О. Т.*), визнали законним керівником м[итрополита] Сергія, а я відстоював права на управління Церквою м[итрополита] Агафангела. [...] Українські єпископи допомогли м[итрополиту] Сергію усіма правдами і неправдами відтерти від управління Церквою м[итрополита] Агафангела і закріпити на посту Заступника Патріаршого Місцеблюстителя митрополита Сергія [...]»⁶.

³ Макаров Ю.Н. Советская государственная религиозная политика и органы ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД СССР (окт. 1917-го – конец 1930-х гг.) / Автореф. дис.... д.и.н.: 07.00.02 – Отечественная история. – СПб., 2007. – С. 36.

⁴ Декларация митрополита Сергия от 29 июля 1927 г. и борьба... – С. 125.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 65744фп, т. V, арк. 37 зв.

⁶ Там само, т. III, арк. 106 зв.

Винятком серед цієї одностайності виступила частина українського єпископату: Старобільський (на спочинку) Павло (Кратіров), Новомосковський (на спочинку) Йоасаф (Попов), Прилуцький Василій (Зеленцов), Лубенський Аркадій (Остальський), Стародубський та Глухівський Дамаскін (Цедрик), Чернігівський Пахомій (Кедров), Волинський Аверкій⁷. При цьому половина з них на момент виходу Декларації були вже в ув'язненні.

Митрополиту Сергію надходили листи з протестом щодо нової лнії Патріархії та закликами відмовитися від впровадження «Декларації». Країною поширювалися викривальні послання, звернення, відозви із критикою «Декларації», з осудом церковної політики Заступника Місцєблюстителя. Таким чином, на тлі вищезазначених подій утворилася українська антисергієвська опозиція, що заважала не лише митрополиту Сергію розбудовувати на нових підвалинах Російську Православну Церкву, а й перешкоджала більшовицькій владі створювати підконтрольну РПЦ.

Протягом 1928–1930 рр. в Україні сформувалася розгалужена мережа опозиційних антисергієвських громад, які не визнали прорадянського курсу митрополитів Сергія (Страгородського) та Михайла (Єрмакова). Зрозуміло, що такий рух в середовищі духовенства та віруючих не міг пройти повз уваги каральних органів СРСР–УСРР. Тому органи ДПУ України почали готувати масові арешти.

У січні–лютому 1931 р. на території України чекісти реалізували агентурну справу «Чорні павуки». 15 січня 1931 р. проведено масові арешти в Києві, Миколаєві, Херсоні та Зінов'євську, 16 січня — у Харкові, Дебальцево, Сталіно, Маріуполі, Новомосковську, Кривому Розі, Полтаві, Олександрії, протягом 18 січня – 17 лютого — на Вінниччині. Загалом, за даними Галузевого архіву СБУ, лише протягом 1931 р. у справі організації ІПЦ було репресовано 260 осіб,⁸ але притягнуто до суду 136 осіб, серед яких 2 єпископи, 52 священники, 19 ченців, 1 диякон, 6 псаломщиків та

⁷ *Шумило В.* Схиархимандрит Лаврентий и его время. Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). – Чернигов: Русское Православное Издательство «Вера и Жизнь», 2001; Новосвященномученик Дамаскин, епископ Глуховский. – Б.м.: Изд-во «Параклит», ИПЦ, 2003; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 65744фп, т. I–XX.

⁸ *Шугаєва Л.* Релігійні утворення істинно-православної церкви й істинно-православних християн як форма протистояння тоталітаризму // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 428.

56 мирян⁹ (різниця пояснюється тим, що справи на значну кількість заарештованих було виділено в окреме впровадження).

Ознайомлення із матеріалами архівної кримінальної справи, обвинувальним висновком дало підстави стверджувати про їх відверту фальсифікацію. Слідчі, які фабрикували справу із набору різноманітних фактів, навіть не подбали про їх достовірність та узгодженість. Чекістів не тривожили фактологічні протиріччя, що впадали одразу в око. Навіть формулювання «контрреволюційна організація “Істинно-православна церква”, що ставила кінцевою метою повалення радянської влади шляхом збройного повстання в ув’язці з інтервенцією»¹⁰ виглядало повним безглуздом. Як і прив’язка співробітництва прихильників ІПЦ із воєнно-офіцерською організацією у Зінов’євську¹¹.

Грунтуючись на показах арештованих, що співпрацювали із слідством та повідомленнях «добровільних помічників» (по справі пройшло близько 10 секретних співробітників ДПУ), слідство стверджувало, що до початку 1929 р. релігійне угруповання оформилося в підпільну контрреволюційну організацію повстанського характеру. Контрреволюційні групи та осередки були організовані в ряді міст і сіл України.

Українська «організація ІПЦ» складалася з чотирьох основних центрів: Київ—Харків—Дніпропетровськ—Одеса. Київська група складалася з чотирьох осередків, що охоплювали власне Київ і область. Центром філії був Київ, керівником по місту був названий Дмитро Іванов, по області — Борис Квасницький і Леонід Рохліц. Організаційно Київська група входила до Харківської філії на автономних правах (російська дослідниця І. Осипова виокремила Київ в самостійну філію).

У Харківську філію входили Харківський, Бердянський, Кадієвський, Лебединський, Маріупольський, Попаснянський, Сталінський, Сумський і Слов’янський райони. Керівник філії — єпископ Павло (Кратіров). Центр групи — с. Гавриловка під Харковом, зв’язок з Києвом здійснювався через ієромонаха Агапія (Жиденко).

В Одеську філію входили Зінов’євський, Олександрійський, Миколаївський, Херсонський і Полтавський райони. Керівниками

⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 65744фп, т. XX, арк. 4.

¹⁰ Цит. за: Осипова *И.И.* Вказ. праця. — С. 85.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 65744фп, т. II, арк. 237.

були священник Григорій Селецький і архімандрит Варсонофій (Юрченко).

До Дніпропетровської філії входили Новомосковський, Криворізький і Ладизенський райони. Керівник групи — єпископ Йоасаф (Попов), що підтримував постійний зв'язок як з єпископом Павлом (Кратіровим), так і з архієпископом Димитрієм (Любимовим)¹².

Завдяки активній діяльності керівників груп, рух ППЦ охопив, як стверджувало слідство, осередками майже всю територію України і «перебував у тісному організаційному зв'язку контрреволюційними організаціями в ряді міст і сіл Союзу, із Всесоюзною військово-офіцерською організацією, а також із закордонними монархічними об'єднаннями». Вони, у свою чергу, склалися із осередків: «Кожна група й осередок мали своїх безпосередніх керівників з особливо довірених і надійних осіб, пов'язаних з керівниками філій [...]. Завдяки постійним зв'язкам центрів з філіями, було забезпечено систематичне керівництво контрреволюційною діяльністю периферійних відгалужень контрреволюційної організації»¹³.

Первинною структурною ланкою в ППЦ були домашні «монастирки», що керувалися ченцями. Кожен такий «монастиршок» ставав центром ППЦ для певної місцевості. Тут віруючі збиралися невеликими групами — по 10–20 осіб. По закінченні молитов відбувалися бесіди з прихожанами. Тематика їх, в основному, наступною: бойкот усіх без винятку заходів радянської влади і всіх без винятку форм участі у житті радянського суспільства та бойкот патріаршої православної церкви¹⁴.

Також ППЦ звинувачували активній боротьбі з колективізацією, зриві хлібозаготівель, підготовці повстанського руху для «скинення радянської влади, встановлення зв'язків з білогвардійськими організаціями за кордоном».

На підставі переважно свідчень обвинувачуваних було порушено кримінальну справу за статтями 54-10, 54-11 Кримінального кодексу УСРР. Прокурор вимагав суворого вироку: 5 осіб розстріляти, 11 — ув'язнити у концтабір на 10 років, 1 — вислати до Казахстану на 10 років, 90 — ув'язнити у концтабір або вислати до Казахстану

¹² Осипова И.И. Вказ. праця. — С. 89; Пащенко В.О. Вказ. праця. — С. 112–113.

¹³ Шкаровский М.В. Вказ. праця. — С. 122–123.

¹⁴ Пащенко В.О. Вказ. праця. — С. 113.

чи на Північ терміном на 5 років, а 7 — на 3 роки, 22 віруючих пропонувалося засудити на 3 роки умовно.

Особлива трійка при Колегії ДПУ УСРР децю «пом'якшила» вирок. Постановою від 14 грудня 1931 р. 53 особи були засуджені до 3 років таборів, 58 — до висилання у Північний край на 3 роки, 5 — до позбавлення права проживання в 12 населених пунктах із прикріпленням до певного місця проживання на 3 роки. У діях окремих обвинувачуваних Особлива трійка не знайшла криміналу і вони були звільнені з-під варти із врахуванням, як покарання, строку попереднього ув'язнення.

Постановою Колегії ОДПУ від 2 січня 1932 р. єпископ Павло (Кратіров), Василь Подгорний і Григорій Селецький були засуджені до 10 років таборів, а єпископ Йоасаф (Попов), Варсонофій (Юрченко), Євстратій (Грумков), Макарій (Величко), О. Краснокутський, М. Толмачов, Ф. Павлов, Д. Іванов, Б. Квасницький, С. Лабинський та І. Скадовський — до 5 років таборів¹⁵.

Всупереч очікуванням чекістів, масова операція «Чорні павуки» не знищила антисергієвського руху у православному середовищі. Це пояснювалося двома причинами: по-перше, на місцях залишилася значна кількість віруючих, які почали самостійно організовуватися у підпільні громади, по-друге, багато духовенства, що поверталися із ув'язнення чи заслання, знову розпочинали нелегальну богослужбову діяльність.

Основними центрами «істинно-православних» залишилися фактично ті ж регіони, де антисергієвський рух отримав розвиток у кінці 1920-х рр.: Київщина, Чернігівщина, Донбас, Зінов'євщина, Херсонщина та Миколаївщина.

Осередки ІПЦ збереглися на Київщині, але центр опозиціонерів перемістився до м. Ірпінь. Адже таємний Покровський жіночий монастир уникнув репресій і перетворився на місце концентрації ченців з усієї України. Будинок монастиря, що належав Олені Бабенко, в минулому був власністю польського магната. В залі особняка влаштували церкву, опис якої залишив священик Адріан Римаренко: «Вночі о третій годині зала перетворювалася і перетворювалася у церкву. Співав чудовий чернечий хор. Черниці жили у приватних будинках і збиралися вночі на богослужіння»¹⁶. Чер-

¹⁵ Шкаровский М.В. Вказ. праця. — С. 123; Пащенко В.О. Вказ. праця. — С. 118.

¹⁶ Стрижев А. Сергей Нилус. Тайные маршруты. — М.: Алгоритм, 2007. — С. 335.

неча громада в Ірпені припинила існування тільки після арештів у липні 1937 р. Один із семи обвинувачуваних по цій справі був розстріляний, а 4 вересня 1937 р. інші шість засуджені до 8–10 років таборів. Вони були відправлені під Магадан у табір Молга. Про це повідомила телеграмою колишніх черниць підпільного монастиря О. Бабенко, яка вже на той час була черницею і фігурантом справи¹⁷.

У Києві до 1935 р. діяли громади на чолі із священиками Дмитром Шпаковським та Ігнатієм Шпаковим й ієромонахом Калеником (Хоменком). Кожний з них окормляв таємну громаду істинно-православних мирян. Ще в 1930 р. Дмитро Шпаковський співпрацював з єпископом Павлом (Кратіровим), після його арешту намагався зв'язатися з архієпископом Димитрієм (Любимовим), що перебував в ув'язненні. З 1934 р. налагодив стосунки з єпископом Дамаскіним (Щедриком), який призначив Д. Шпаковського київським благочинним, хоча фактично його повноваження були ширшими.

У вересні 1934 р. єпископ Дамаскін був заарештований у Херсоні і засланий у Північний край. Звідти він направив Д. Шпаковському послання від 23 червня 1935 р. про необхідність остаточного переходу священиків РПЦ на нелегальне становище. Це послання виявили під час обшуку і залучили до справи. Однак, 3 липня 1935 р. священнослужителя арештували у Києві і 19 листопада засудили до 3 років заслання у Північний край¹⁸.

6 липня 1933 р. був звільнений з Білбалттабу священик Євген Лук'янов. Він повернувся до Києва і влаштувався працювати пічником. Чотири роки Є. Лук'янов вів активну нелегальну церковну діяльність, окормлюючи колишніх членів громади провідника РПЦ Анатолія Жураковського, таємно служив на квартирах, на Солом'янському цвинтарі, щорічно влаштовував панахиди по архімандриту Спиридону (Кислякову) тощо. Листувався він із висланими А. Жураковським і А. Бойчуком.

Як і раніше, Є. Лук'янов негативно ставився до митрополита Сергія, «тому що Сергій [...] у контакті з більшовиками прагне знищити православну віру». Є. Лук'янова арештували 12 червня

¹⁷ *Польский М.* Новые мученики Российские. – Т. 2. – Jordanville, N.-Y.: Тип-я преп. Иова Почаевского, 1957. – С. 169–170; *Шкаровский М.В.* Вказ. праця. – С. 123.

¹⁸ *Шкаровский М.В.* Вказ. праця. – С. 123–124.

1937 р. Постановою трійки Київського обласного управління НКВС УРСР від 9 жовтня 1937 р. він був засуджений до вищої міри покарання і 16 жовтня розстріляний. Вже після арешту на квартирі його дружини Софії Луківни продовжували відбуватися таємні збори і служби антисергіан¹⁹.

На початку червня 1939 р. повернувся в Київ з заслання Андрій Бойчук. У столиці України жити йому було заборонено і він з 15 червня до 9 грудня 1939 р. працював у Білій Церкві, спочатку сторожем лікарні, а потім вагарем птахокомбінату. У грудні 1939 р. А. Бойчук залишив роботу і переїхав до Дніпропетровська, де прожив півтора року на нелегальному становищі. Почував він на квартирах у черниць Наталії, Феодори й інших, відправляв треби на цвинтарях.

Підтримувалися зв'язки священиком із схіщенцем Еразмом (Прокопенко) і колишнім псаломщиком Преображенської церкви, викладачем математики й фізики на медичних курсах Червоного Хреста Олексієм Глаголевим, духовним сином А. Жураковського. Неодноразово А. Бойчук здійснював таємні служби на квартирі Олексія Глаголева.

Андрія Бойчука арештували 7 травня 1941 р. Обвинувальний висновок було складено 25 червня, а 7 липня 1941 р. постановою НКВС і прокурора УРСР засудили до вищої міри покарання і в той же день розстріляли²⁰.

Значна кількість віруючих знаходилися на території Харківської єпархії. Їх осередки знаходилися на Харківщині, Ізюмщині та Сумщині. Вдалося уникнути ув'язнення активному антисергієвському діячу кінця 1920-х рр. ігумену Антонію (Костянтин Матвійович Жеретієнко). Під час арешту через захворювання туберкульозом в ігумена горлом пішла кров і чекісти вирішили його не чіпати. Це дало змогу о. Антонію зникнути з міста і перечекаати масові репресій. У 1932 р. він повернувся до Харкова і нелегально, постійно переховуючись, проводив служби до 1941 р. Про збереження своєї позиції стосовно до митрополита Сергія свідчить запис у реєстраційній картці: «Настоятель Лаври, без місця, у підпорядкуванні митрополита Петра»²¹.

¹⁹ Шкаровский М.В. Вказ. праця. – С. 124.

²⁰ Там само. – С. 124–125.

²¹ Харьковские катакомбы. Схиархимандрит Антоний (Жеретиенко) — <http://www.geocities.com/galaktion2002/harkov/Antony2/anj.html>

Протягом 1930-х рр. уникнув репресій і священник с. Старовіровка Нововодолазького району Харківської області Павло Володін. Він ще у 1927 р. разом із парафіяльною громадою свого села відійшов з-під опіки сергієвського єпископа Костянтина (Дьякова) і встановив стосунки із Павлом (Кратіровим). Після закриття храмів у 1930–1931 рр., П. Володін почав здійснювати богослужіння в будинках, де збиралися віруючі з округи. Ходив він і по навколишніх селах Медведівка, Власівка, Станичне, Парасковія, служив на станціях Покотилівка, Южний, Комаровка, в Харкові. Незважаючи на масштаби діяльності, його не засудили, а душпастирство священника продовжувалося до початку війни²².

У середині 1930-х рр. почали повертатися із таборів та заслань численні діячі істинного православ'я. Так після майже п'ятирічного перебування в ув'язненні, був звільнений ігумен Варсонофій (Юрченко), що на Півночі став інвалідом. Він повернувся у Харків і знову почав здійснювати таємні служби на квартирах. Після 1935 р., через посилене переслідування духовенства, зняв священницький одяг і набув вигляд старця у звичайній підперезаній поясом російській довгій сорочці. Це дало змогу непомітно відвідувати прихильників у різних містах України, Білорусії, на Кубані. Під час однієї з таких поїздок в 1936 р. в Одесі його заарештували і відправили у концтабір на Колиму. Звільнили о. Варсонофія лише в 1941 р.²³

У 1934 р. повернувся Філіп Назарук. Оселившись у м. Охтирка, працював сторожем цукрового заводу. Одночасно нелегально здійснював релігійні обряди, не будучи офіційно зареєстрованим як служник культу, і тому не був закріпленим священником до жодної з церков району. В 1937 р. його схопили і постановою Особливої Наради при НКВС СРСР від 10 грудня 1937 р. за контрреволюційну агітацію засудили до 19 років ВТТ. Звинуваченням слугувало проведення «під прикриттям молебнів, контрреволюційної агітації, розповідаючи, [...] про швидку загибель радянської влади [...], засуджуючи радвладу за відокремлення церкви від держави і за проведення широкої антирелігійної агітації» тощо²⁴.

²² Харьковские катакомбы. Отец Павел Володин — <http://www.geocities.com/galaktion2002/harkov/stu/Pavel2.html>

²³ Пасенко В. Документы к канонизации прп. Варсонофия исповедника Херсонского. — <http://archiv.orthodox.org.ua/page-666.html>

²⁴ Державний архів Сумської області, ф. Р-7641, оп. 5, спр. 302, арк. 18–21.

Загалом під час масових репресій 1936–1937 рр. у Харківській області, за звітом прокурора УРСР Г. Железнодорожського «контрреволюційні групи «ІПЦ» були викриті по Балакліївському, Тростянецькому, Ольховацькому, Шевченківському, Волчанському, Харківському (приміська смуга), Ізюмському та інших районах». Члени релігійних осередків були засуджені²⁵. Даний звіт свідчив про значне поширення антисергієвської опозиції на території Харківщини.

Тісні зв'язки із харківськими громадами мали опозиціонери Донбасу, основу яких, як і до операції «Чорні павуки» 1931 р., складала подгорновці-стефанівці. Після арешту у 1930 р. лідера донецьких стефанівців Євдокії (Подгорної) і священника Федора Павлова, закриття Хрестовоздвиженської молитовні, на чолі громади став Яків Буряк — керівник краснолуцької групи. Відтепер цей район перетворився на центр подгорнівської течії на Донбасі. Органи НКВС повідомляли: «Агентурно-слідчі дані свідчать, що Краснолуцький район за насиченістю черничими, церковно-бродячими елементами (юродиві, прозорливі, святі, пророки) досяг широкого розмаху в 1929–1930 рр. і пізніше. Спочатку цей елемент свою контрреволюційну роботу проводив індивідуально, а під кінець 1932 – початок 1933 рр. зайнявся оформленням груп віруючих»²⁶.

Стефанівські проповідники, зокрема монахи, розгорнули діяльність щодо створення громад у Горлівському, Чистяковському районах, у Магдалинівці, Макіївці, Микитівці, Ровеньках, Щербинівці та інших населених пунктах. Подгорновці з'явилися також у Сталіно, Слов'янську, Красному Лимані, Новоайдарі. У Меловському районі існували відгалуження чертковської групи суздальців (Росія)²⁷.

Про поширення руху «істинно-православних» яскраво свідчить донесення секретного інформатора «Крестьянін» від 13 січня 1934 р., що діяв в районі м. Сталіно. Він повідомляв, що у багатьох селах Донбасу та містах Сталіно й Артемівськ діють антисергієвські громади:

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 6.

²⁶ Цит. за: *Форостюк О.Д.* Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалі Донецького регіону): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2001. – С. 152.

²⁷ *Форостюк О.Д.* Вказ. праця. – С. 152.

«Вражає те, що майже в кожному селі і навіть у місті є такого напрямку люди, які себе вважають "істинно-православними". Днями мені довелося зустрітися з однією жінкою з м. Артемівська [...]. Вона повідомила мені, що в церкву не ходить уже 4 роки, тому що тепер усі церкви радянські. Вона говорить, що в Артемівську таких як вона, дуже багато і вони збираються на молитву в будинках і збори свої оточують великою таємничістю. До них примикають різні ченці й черниці, які намагаються підігрівати к[онтр]-р[еволюційний] настрій у своїх послідовників. У Сталіно секта "істинних християн" з кожним днем збільшується»²⁸.

Зміст донесення від «Крест'янина» демонстрував, що групи, як правило, діяли відокремлено й лише поодинокі підтримували зв'язки з подгорновцями Харківщини, на чолі яких, після арешту Василя Подгорного, стали доньки ченця Стефана (Подгорного)²⁹.

У середині 1930-х рр. органи державної безпеки припинили легальну діяльність «істинно-православних» на Донбасі. У 1935 р. були ліквідовані останні парафії ІПЦ у краї, зокрема у Боровому, Карпівці, Миколаївці, Солоному. Органи НКВС до кінця 1930-х рр. полювали на прочан ІПЦ–ІПХ, які ще мандрували селами і селищами Донбасу та «проводили релігійну пропаганду». У 1939 р. репресували ченців Святогірської пустині: архімандрита Димитрія (Таніча), ігумена Амвросія (Горонченка), ієромонахів Мелітона (Нестеренка) та Стефана (Медведева), які взяли на себе подвиг юродства і проповідували не піддаватися спокусам богоборчої влади.

Зрештою, істинно-православних християн, котрі залишилися на волі, загнали в глибоке підпілля. Катакомбники мусили вживати заходів конспірації. Відтепер доступ у громаду був різко обмежений — приймалися лише віруючі, за яких могли поручитися старі члени. Молитовні зібрання відбувалися вночі й щоразу в різних місцях. На станції Алмазній моління проводилися священиком о. Василем у підвалах. Деякі вірні ІПХ взагалі ховалися від сторонніх очей у землянках у малолюдних місцевостях. У випадку арешту катакомбники вдавали з себе глухих, німих, калік або божевільних, що на перших порах допомагало. Впливовий у краї священик Павло Лінницький, котрий утік від правоохоронних органів, до самої смерті переховувався на конспіративних квартирах.

У 1936–1938 рр. власті значно обезкровили релігійне підпілля. Декого внаслідок репресій вдалося зламати. Так, благочинний ІПЦ Григорій Попов, якого тричі заарештовували, не витримав знуцань

²⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 65744фп, т. XX, арк. 89 зв.

²⁹ Там само.

і на суді заявив про зречення. Але інші священники не цуралися віри. Ув'язнені протоіереї Ілля Пироженко і Петро Новосельцев писали донецьким одновірцям: «Побачилися з митрополитом Кирилом [Смірновим]. Благословив нас іконами, дозволив служити літургію, якщо знайдеться придатна кімната. Він поза молитовного спілкування з митрополитом Сергієм і схвалює та благословляє наших Воронезьких, Вас і всіх віруючих». У листі засуджена Алдакімова повідомляла друзям, що катакомбники відмовлялися працювати на антихристову владу навіть у таборах³⁰.

Продовжували діяльність провідники істинного православ'я й у Чернігівській єпархії. Засуджені в кінці 1920-х, вони у середині 1930-х рр. почали повертатися із ув'язнень та заслань. На початку 1934 р. на волю вийшов єпископ Чернігівський Дамаскін (Цедрик). Він таємно відвідав однодумців у Києві, Чернігові, Ніжині, Прилуках, Херсоні. Але 2 серпня 1934 р. його знову заарештували у Херсоні (за іншими даними в Стародубі) і за постановою Особливої Наради при НКВС СРСР від 15 лютого 1935 р. засудили до 3 років заслання у Північний край³¹.

У другій половині 1930-х рр. розпочалася нова хвиля репресій проти ППЦ, яка не оминула Чернігівську єпархію. У липні 1936 р. в Чернігові арештували істинно-православне духовенство і деяких мирян: ігумена Лаврентія (Проскура), ігумена Смарагда (Чернецький), ієромонаха Михайла (Корма), ієромонаха Малахія (Тишкевич), ієродиякона Місаїла (Стишковський), Стефана Проценко, Зою Кульжинську, Маргариту Міловідову й інших. Їх обвинуватили у створенні контрреволюційного церковного угруповання, в «приналежності до ППЦ» й спробі навіювання населенню антирадянських поглядів. Постановою трійки від 2 липня 1937 р. Місаїл (Стишковський) був засуджений до розстрілу, інші до позбавлення волі строком на 5 років ВТТ. Лаврентія (Проскуру) звільнили «у зв'язку з його старечим віком (68 років)»³².

У 1935 р. закінчився термін покарання Аліпія (Яковенко) і він таємно повернувся до с. Свинь (нині Ульяновка), де організував таємний жіночий чернечий скит. У 1937 р. він переїхав до Черні-

³⁰ *Форостюк О.Д.* Вказ. праця. – С. 168–170.

³¹ Православний Свято-Тихоновський гуманітарний Університет. База даних: Новомученики и Исповедники Русской Православной Церкви XX века. Дамаскин (Цедрик) – www.pstbi.ccas.ru

³² *Шумило В.* Вказ. праця. – С. 24, 49–50.

гова, де створив таємний домовий храм. Окремі віруючі називали його «Аліпіївим подвір'ям».

Після закриття в 1938 р. Іллінської церкви було таємно викопано невеличку печеру-храм, де вночі нелегально відправлялися богослужіння. Вхід до цього катакомбного храму йшов через коридор приватного будинку до комори, а з комори через погріб безпосередньо в храм. У цьому ж дворі жило кілька таємних черниць, які слідкували за порядком у катакомбному храмі, а за відсутності духовенства самі вночі вичитували службу мирським чином. В умовах переховувань, конспірації й підпілля ігумени Аліпій (Яковенко) і Лаврентій (Проскура) священнодіяли аж до початку Другої світової війни³³.

На Поділлі «істинно-православних» у 1930-х рр. продовжували діяти групи іоаннітів. Незважаючи на репресії 1930–1931 рр., станом на 1933 р. в Вінницькій області нараховувалося 460 іоаннітів, громади яких були поширені переважно у 4 районах, особливо Тульчинському і Гайсинському³⁴. Окрім того, з ІПХ злилися так звані «червонодраконовці», що характеризувалися апокаліптичними й антидержавними поглядами. Вони ототожнювали радянську владу з Драконом «Одкровення» і закликали чинити спротив — активно чи пасивно — заходам влади. Їх прихильники були поширені у 6 районах Поділля, особливо в Любарському (зараз Житомирської області) та Солобковецькому (зараз Хмельницької області) районах і складала 15 груп у кількості 331 особи.³⁵

Факт злиття та стирання кордонів між ІПЦ й ІПХ з середини 1930-х рр. відзначав у звіті від 5 травня 1937 р. прокурор УРСР Г. Железнодорожський:

«Особливо звертає на себе увагу робота так званої “істинно-православної церкви” (ІПЦ), яка майже зімкнулася з так званими “краснодраконівцями”. Як одні, так і другі, відмовляються одержувати паспорти (“печать антихриста”), виконувати державні зобов'язання, “не визнають” радянську владу і т.ін.»³⁶.

³³ *Шумило С.* Старець Аліпій та його стояння за істинне православ'я (1881–1943 рр.) // Всеукраїнська газета «Сіверщина» – <http://siver.com.ua/publ/4-1-0-84>; *Шумило В.* Вказ. праця. – С. 23–25.

³⁴ Державний архів Вінницької області (*далі* – ДАВО), ф. П-136, оп. 6, спр. 454, арк. 16.

³⁵ Там само.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 6.

Яскравим прикладом цього були групи ПХ в сс. Гойдашівка, Кідрасовка, Рогузка, Березки Ольгопольського району Вінницької області, які не брали паспортів, не виконували державних поставок, не приймали зобов'язань сільради, не вступали до колгоспів, нікому не говорили своїх прізвищ та не розписувалися, не пускали дітей до школи тощо. При цьому репресії стосовно віруючих не давали значних результатів³⁷.

Усі групи діяли самостійно і зв'язків між собою практично не підтримували. Провідники «істинно-православних християн» жили кочовим та конспіративним життям і органам державної безпеки було важко їх виявити. Яскравим прикладом цього слугувала доля активного учасника антисергієвської опозиції Паладія Гички, що був у 1931 р. засуджений на 3 роки, як член Ладижинської групи ПЦ. Наприкінці 1934 р. він повернувся із заслання до рідного села Четвертинівки Гайсинського району. У різних селах району він почав пропагувати релігійні ідеї і виступати проти заходів радянської влади, за що зазнавав переслідування. Протягом 1936–1937 рр. перебував на нелегальному становищі, переїжджаючи із села в село, проводив «нелегальні збори церковників по хатах, садках, лісах», займаючись проповідництвом. У результаті в квітні 1937 р., коли П. Гичка відвідав рідне село, його схопили і трійкою Управління НКВС по Вінницькій області 15 серпня 1937 р. засуджено до ВМП³⁸.

Отже, можна констатувати присутність опозиційних настроїв і груп на Поділлі, але чіткої організації вони не представляли й їх треба відносити не до ПЦ, а до груп ПХ.

З поверненням провідних діячів із заслань пов'язана й активізація «істинно-православних» на Кіровоградщині. Протягом 1934–1936 рр. повернулися додому засуджені у 1931 р. по «справі ПЦ» В. Огнівцев, А. Котович, М. Донне, М. Романовський, С. Ковальов, Л. Фіалковський, П. Дашкеєв, К. Ампліогов, І. Любавський та інші. Частина з них офіційно визнала Синод на чолі із митрополитом Сергієм (Страгородським) й отримали місця для служби в церквах. Так, Михайло Романовський, Михайло Іващенко та Микола Ненно служили при Скорбященській церкві м. Кірово і 1937 р. були заарештовані за обвинуваченням у антирадянській пропа-

³⁷ ДАВО, ф. Р-2700, оп. 3, спр. 79, арк. 6–8.

³⁸ Там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 17775, арк. 6 зв.–7 зв., 24.

ганді. Обвинувачення підтверджувалося свідченнями очевидців, що дало підстави для засудження їх до ВМП рішенням трійки при УНКВС по Миколаївській області від 8 грудня 1937 р.³⁹

7 вересня 1937 р. був заарештований Михайло Донне за обвинуваченням у «проведенні контрреволюційної діяльності, направленої на виклик незадоволення серед робітників по відношенню до радянської влади». Але справа не була закінчена. М. Донне, ймовірно, ніше за все, не витримав фізичних знущань, які широко використовувалися у період «ежовщини», 15 вересня 1937 р. помер, за офіційною версією, «від загострення хронічного запалення мозкових оболонок»⁴⁰. На жаль, зміст справи не дав відповідь на питання релігійної орієнтації священник: чи залишився він лавах «істинно-православних»?

Леоніда Фіалковського, що після повернення до Кіровограду у 1936 р., працював на заводі «Червона Зірка» і духовною службою не займався, а також Семена Ковальова, що також після заслання священницького місця не отримав і лише інколи керував церковним хором Скорбященської церкви, у 1938 р. було притягнуто за справою «військово-офіцерської організації» на основі матеріалів справи 1931 р. У результаті священників, разом із 13 «колишніми», що перебували в арміях Денікіна, Скоропадського, рішенням трійки УНКВС по Миколаївській області від 20 квітня 1938 р. було засуджено до ВМП⁴¹.

Вірними ідеям ПЦЗ залишилися Віктор Огнівцев та Антоній Котович. Одним із перших у 1934 р. повернувся Віктор Огнівцев. Не маючи можливості виконувати священницькі обов'язки, він влаштувався на роботу у міський сад. Однак, через три дні його звільнили «за непридатність». Втративши роботу, він повернувся до практики нелегальної служби та відправи тріб віруючим. Для цього він на квартирі «організував нелегальну церкву, де проводив хрещення новонароджених дітей, святив паски, відправляв панахиди тощо». 23 червня 1941 р. його арештували. При обшуку помешкання у доньки С. Огнівцевої була знайдена нелегальна церква, вилучено велику кількість релігійної літератури, хрести,

³⁹ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф. Р-5907, оп. 2р, спр. 9484, арк. 2–37.

⁴⁰ ДАКО, ф. Р-5907, оп. 2р, спр. 956, арк. 1, 31, 92.

⁴¹ Шепель Ф. Мученики за веру // Україна-Центр (Кіровоград). – 1997. – 18 июля. – С. 9.

кадильниця, попівські пояси, покривала, миропомазанниця, риза тощо⁴². Під час слідства йому було поставлено запитання: «Чому Ви свої ідеї серед населення проводили нелегально?», на що було отримано відповідь: «Знаючи, що нас переслідують органи Радянської влади я намагався релігійні обряди [...] здійснювати вельми обережно, зустрічаючись поодиноким з особами, які мені співчували, на їх квартирах, щоб тим самим не спричинити неприємності собі й тим особам, до яких я заходив»⁴³. З наближенням фронту В. Огнівцева евакуювали в тил і справа була не закінчена. Після війни встановили, що восени 1941 р., на одному з етапів, священик помер у вагоні на станції Єлець Курської області⁴⁴.

Залишився в опозиції і колишній Олександрійський благочинний Антоній Котович. Після повернення з Півночі у 1934 р., він організував в м. Олександрія та с. Войновка групи прихильників істинного православ'я і проводив по хатах служби. Осередком підтримував зв'язки із головою Первомайської групи священиком Петром Чернобилем⁴⁵.

Проіснувала група недовго. На початку лютого 1938 р. А. Котовича та активну учасницю ІПЦ Харитину Куликову заарештували. Приводом стало «створення і підтримка осередку ІПЦ в м. Олександрія, зв'язки з Варсонофієм Юрченко та іншими». Однак, попереднє звинувачення не підкріплювалося ні свідченнями членів осередку, ні засудженими. Тому обох засудили за антирадянську агітацію «пораженчеського характеру»: А. П. Котовича до ВМП, Х. В. Куликову — 10 років ВТТ. Цікаво, що Х. Куликова, після повернення у 1950 р. знову була заарештована і «як активна церковниця», разом з іншими учасниками антирадянської організації «ІПЦ» виселена на постійне місце проживання в Карагандинську область⁴⁶.

Отже, того розмаху антисергієвської опозиції, що спостерігався на Кіровоградщині в перший період існування, вже не було. Лише окремі діячі продовжили попередню діяльність, а більша частина або ж відійшла, ставши на просергієвську позицію, або залишила

⁴² ДАКО, ф. Р-5907, оп. 2р, спр. 240, арк. 2, 11.

⁴³ Там само, арк. 13 зв.

⁴⁴ Там само, арк. 36.

⁴⁵ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-5859, оп. 2, спр. 6306, арк. 58 зв., 62–63, 69, 102.

⁴⁶ ДАКО, ф. Р-5907, оп. 2р, спр. 7818, арк. 9, 22, 52–69.

церковну справу. Але групи «істинно-православних» збереглися і діяли до початку війни.

Осередки «істинно-православних» сформувалися в Миколаєві та Херсоні. Херсонська група відновила діяльність відразу після арештів січня 1931 р. і вже в середині того ж року остаточно оформилася. Очолила опозиціонерів Херсонщини дружина провідника ППЦ Іоанна Скадовського — Катерина Володимирівна Скадовська. Незважаючи, що вона також була арештована під час операції «Чорні павуки» в 1931 р., її звільнили через хворобу і вона відразу відновила діяльність групи, залучаючи залишки організації разом із новими членами. До Херсонського осередку увійшли групи Херсона, Цюрупинська, Маяків, Голої Пристані, Арнаутки, Олешок, Білозерки, Гречанівки та інших сіл Херсонщини і Миколаївщини⁴⁷. Тісні зв'язки склалися з парафіями с. Кам'янка Нікопольського району на Дніпропетровщині, де служив священник Каліник, який самовільно залишив місце заслання і повернувся до своєї парафії, с. Касперовка на чолі із священником Балудою. Робилися спроби налагодити контакти з Одесою, Києвом, Миколаєвом та іншими регіонами⁴⁸.

Священицькі обов'язки виконували ієромонах Ієгудііл Сахнов, що був священником в с. Гречанівка Снігурівського району. Для відправлення служб він приїздив до Херсона, де «збирались тільки в нічний час на квартирі Скадовської та інших. У моліннях завжди приймали участь до 50 осіб». Роль псаломщиків часто виконували черниці Арсенія та Глафіра Дейнего⁴⁹. У серпні 1931 р. за відсутністю доказів звільнили члена миколаївської групи священника Іллю Токовилова (Токовило). Побоюючись нового арешту, він втік з Миколаєва до рідного Берислава і невдовзі приєднався до Херсонської групи ППЦ. Він одразу почав виконувати треби і служіння у місті та навколишніх селах. У Херсоні він перебував на нелегальному становищі, постійно переховуючись на ніч у різних членів організації. Ієгудііл Сахнов же переніс усю увагу на парафію с. Гречанівки, куди на службу з'їжджалися віруючі із навколишніх сіл⁵⁰.

⁴⁷ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. Р-4033, оп. 5, спр. 776, арк. 32, 66–71, 169–170, 177–178.

⁴⁸ Там само, арк. 159–163, 171–173, 178–179.

⁴⁹ Там само, арк. 177.

⁵⁰ Там само, арк. 119–127, 30–31.

Зберегла група зв'язки із засланим єпископом Прокопієм (Титовим), а з кінця 1931 р. також активно листувалися із священником Іоанном Скадовським. Одним із документів, що привезла Катерина Скадовська була «Заява» єпископа Прокопія до митрополита Сергія (Страгородського). У документі вказувалося про різні форми втручання ДПУ в церковні справи, що багато священників відмовляються виконувати «укази» ДПУ і Сергія, і в результаті відправляються у заслання. Цей документ К. Скадовською був тиражований за допомогою друкарської машинки і поширений серед духовенства та віруючих. Даний документ у 1931 р. був вручений у Москві Арсенією Дейнего митрополиту Сергію та черниці Євдокії Титовій, а також у Києві, на зворотному шляху, священнику Предтеченському та черниці Щерединій. «Заява» єпископа Прокопія дійшла і до Одеського митрополита Анатолія (Грисюка), який отримав її від Тетяни Замустьянної, священники Одеси та Голої Пристані отримали її від І. Сахнова⁵¹.

Окрім того, листівки «істинно-православних» широко поширювалося серед активних членів, а також поміж міського та сільського віруючого населення. Листи читалися на квартирах, розносилися по Херсону, розвозилися членами організації до сільської місцевості тощо. Вони представляли яскравий приклад епістолярної творчості, так звані листи-роздуми, що присвячувалися різним аспектам духовного життя, державно-церковним взаєминам, богословським питанням тощо. Так, в одному із листів єпископ Прокопій писав про симфонію РПЦ митрополита Сергія та держави: «Ми бачимо, що наближається богоборництво, злобне, гордовите, торжествуюче. І вимагає від усіх ясної відповіді, на якому хто боці. При чому нейтральності не допускається. Вимагається визначити себе точно і твердо, а не служити двом панам, між якими порозуміння бути не може»⁵².

Слід відзначити, що ідеологія херсонських «ультра-православних» почала в цей період все більше наближатися до поглядів «Істинно-православних християн», про злиття з якими прихильників ПЦ ми вже наголошували вище. Так, на одному з допитів Ілля Токило відзначив: «Для кожного, хто вступає до складу наших общин, було обов'язковим не перебувати в профспілці, не входити в колгоспи, не займати громадські посади [...]. Скадовсь-

⁵¹ ДАХО, ф. Р-4033, оп. 5, спр. 776, арк. 171–173.

⁵² Там само, арк. 173–176.

ка Катерина, прирікаючи на бідність своїх дітей, категорично протилася відправленню їх на роботу до яких-небудь радянських установ [...]. Тільки той вважався православним, хто не мав спілкування із радушними, а всі інші вважалися еретиками [...]»⁵³. Дане свідчення говорить про поступове зближення і злиття ППЦ із сектантським характером ППХ, а також дрібними сектами антирадянського характеру, що в радянській термінології отримали загальну назву «червонодраконовці».

Херсонський осередок у такому вигляді проіснував до кінця 1932 р. На основі агентурних матеріалів по розробці «Чорні павуки» Одеським обласним відділом ДПУ упродовж листопада 1932 р. усі активні члени у кількості 10 осіб були заарештовані. Рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 15 лютого 1933 р. Катерина Скадовська, Ілля Токовило, Арсенія Дейнего, Ганна Канцевич, Сафрон Чухрай, Секлетія Кобилкіна, Іпполіта Барковська та Глафіра Дейнего засуджені на 5 років, а Тетяна Замустьянова — на 3 роки ВТТ, Ієгудііл Сахнов — 5 років висилки у Північний край⁵⁴.

Незважаючи на репресії, «антисергієвська опозиція» на Херсонщині зберегла прихильників. У 1933 р. до Херсону прибув ієромонах Афанасій Старчеус, який був членом Ставропольської групи ППЦ. Він очолив ревнителів «ультра-православних» і став регулярно проводити служби на квартирах у колишніх черниць та віруючих. Він підтримував тісні зв'язки з Миколаївською і Первомайською групами. А. Старчеуса 29 вересня 1934 р. заарештували і засудили до 5 років ВТТ⁵⁵. У подальшому опозиціонери проводили служби за допомогою мандрівних священників та ченців, запрошували духовенство з Миколаївщини, але діяльність «істинно-православних» на Херсонщині тривала.

У 1933 р. до м. Берислава повернувся із заслання І. Токовило, але вже через рік його знову було заарештовано органами НКВС і за старими звинуваченнями відправлено на 5 років заслання. До Берислава він повернувся лише в 1938 р., коли вщухли хвилі масових репресій, що, ймовірно, і врятувало його від нового арешту.

⁵³ ДАХО, ф. Р-4033, оп. 5, спр. 776, арк. 32, 181.

⁵⁴ Там само, арк. 192–203.

⁵⁵ ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 6306, арк. 60–60 зв., 139; База данных: Новомученики и Исповедники Русской Православной Церкви XX века. Афанасий Моисеевич Старчеус. – www.pstbi.ccas.ru

Не маючи змоги виконувати священницький обов'язок, влаштувався на роботу до рибацької артілі, де працював до початку війни. Лише в 1941 р., скориставшись лояльністю нацистських окупаційних властей стосовно православ'я, Ілля Токовило став священником Бериславської Успенської церкви⁵⁶. Однак, матеріали архівної кримінальної справи І. Токовила свідчать, що у подальшому він таки приєднався до Московської Патріархії і зрікся ідей Істинно-православної церкви.

В 1935 р. було викрито Первомайський осередок «істинно-православних». Його створили наприкінці 1933 р. після повернення із заслання провідника «ППЦ» Петра Чернобиля. Останній користувався величезною повагою. Священик Григорій Бублик відзначав:

«Чернобиль є активним послідовником істинно-православної церкви з наявністю фанатизму. Його шанувальники поважають більше ніж священика»⁵⁷.

До осередку входили віруючі Первомайська (П. Чернобиль), с. Семенівки (Г. Бублик), с. Благодатного (о. Валеріан) та с. Арбузинки Арбузинського району Одеської області. Крім Херсону та Олександрії, віруючі підтримували зв'язки із Харковом (Варсонофій [Юрченко]), Москвою, Ленінградом та іншими містами. На допитах священики вказували, що митрополита Сергія та його єпископат вони не визнають, а духовним главою вважають єпископа Гдовського Димитрія (Любимова) та митрополита Крутицького Петра (Полянського)⁵⁸. П. Чернобиль пояснював:

«В 1927 р. митрополитом Сергієм була видана Декларація, якою була проведена так звана легалізація церкви, з цим я був незгоден, був прихильником старих устоїв церкви; не був я згоден з такими виразами в Декларації як те, що ми повинні, як писав митрополит Сергій, радіти досягненням Радвлади; не згоден я був з тим, щоб церква допускала спілкування з Радвладією, тому що радянська влада переслідує і гонить церкву»⁵⁹.

Петра Чернобиля, Григорія Бублика, Ірину Слівінську, Ганну Полюк, Ганну Козловську 15 січня 1935 р. заарештували на квартирі Прокопія Діордіященко під час нічного моління. Пізніше були притягнуті до справи Федір Капацина, Дар'я Мазаєва та Февронія

⁵⁶ ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 6577, арк. 275–276.

⁵⁷ Там само, спр. 6306, арк. 65 зв., 138.

⁵⁸ Там само, арк. 73, 88 зв.–89, 138–139, 141–142.

⁵⁹ Там само, арк. 58 зв.

Даншина. Після проведення слідства Ф. Капацина, Г. Полюк та Д. Мазаєва були звільнені, інші Особливою нарадою при НКВС СРСР були засуджені: П. Чернобиль — 5 років ВТТ, Ф. Даншина, П. Діордіяченко — вислання на 5 років, Г. Козловська, Г. Бублик, І. Слівинська — 3 роки ВТТ⁶⁰.

На хвилі масових репресій 1937 р. було викрито Миколаївську групу Істинно-православної церкви на чолі із священником Платоном Гімбіцьким. Осередок діяв протягом 1930-х рр. і вважав духовними керівниками висланого миколаївського священника Григорія Синицького та єпископа Миколаївського і Херсонського Прокопія (Титова). Віруючи активно листувалися зі священниками, надсилали речі, продукти та гроші, підтримували живий зв'язок тощо. Для виконання духовних потреб регулярно проводилися нічні служби на квартирах активістів у Миколаївському, Варварівському, Цюрупинському, Володимирівському районах Одеської області. Так, наприклад, у активістки Єфимії Басько кімната була оформлена як молитовний дім. До молитовні часто приходили молитися різні люди із сс. Варваровки, Водопоє, м. Миколаєва та інших. Пізніше, під час обшуку, у Є. Басько вилучили величезну кількість церковного начиння та релігійної літератури⁶¹.

Особливо активізувалася діяльність «ультра-православних» з приїздом влітку 1936 р. Григорія Синицького. Він нелегально відвідав Миколаїв, де зустрівся із прихильниками і провів ряд нічних служб на квартирах Миколи Мельника і Платона Гімбіцького.

Протягом травня–червня 1937 р. актив групи було заарештовано. До справи залучили 11 осіб. Однак, двоє — адвокат Володимир Ключин та полтавський ігумен Василь Моргун, ні до Істинно-православної церкви, ні до її миколаївського осередку, ніякого стосунку не мали. Перший, на прохання П. Гімбіцького, власною друкарською машинкою зробив копію популярного серед «ультра-православних» твору «Чудесное видение Иоанна Кронштадтского» (твір мав антирадянський характер і був складений на межі 1920–1930-х рр. прихильниками ППЦ). Його було засуджено до ВМП. Другий, у заслання познайомився з єпископом Прокопієм (Титовим). На цій підставі він листувався з активістами миколаївського осередку ППЦ, які зарахували до осередку. Натомість, В. Моргун сповідував позиції Московської Патріархії. Він, зокрема, свідчив

⁶⁰ ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 6306, арк. 58–58 зв., 146, 175–180.

⁶¹ Там само, спр. 6577, арк. 52, 208–211, 214, 294.

на допитах: «Знаходжусь у молитовному і канонічному зв'язку з екзархом України митрополитом Костянтином [Дьяковим], що підтверджується указом єпископа Полтавського і Кременчуцького Тихона [Русинова] про піднесення мене у сан ігумена в 1936 р.»⁶². Ці свідчення слідчі до уваги не прийняли і в оперативній схемі призначили його ідейним керівником ІПЦ, засудивши до ВМП.

Справжніх членів церковної групи священика Платона Гімбіцького та ченця Євгена Белова рішенням трійки при УНКВС по Одеській області засудили до ВМП, а Миколу Мельника, Любова Васильєву, Семена Чижикова, Єфимію Басько, Дар'ю Подмогильну, Марфу Сіотку та Анастасію Саглаєву — до 8 років ВТТ⁶³. М. Сіотка, Д. Подмогильна та Л. Васильєва повернулися після війни на Миколаївщину. Але у 1949–1950 рр. знову були заарештовані МДБ та вислані, як «активні учасники ІПЦ», на постійне проживання у віддалені місця СРСР⁶⁴.

Таким чином, другий масовий удар по громадам ІПЦ–ІПХ припав на 1937–1938 рр., коли арештовувалися нелегальні священнослужителі та їх прихильники, фізично знищувалися керівники антисергіян, що вже відбули терміни ув'язнення чи заслання.

Особливістю архівних кримінальних справ істинно-православних віруючих другої половини 1930-х рр. стала спроба керівників органів державної безпеки СРСР та України сфальсифікувати існування масштабної релігійної організації в СРСР.

В результаті масових політичних репресій Істинно-православна церква втратила більшу частину священнослужителів. Це змусило віруючих вдатися до створення нелегальних громад сектантського типу характерних для ІПХ. Отже, репресії 1920–1930-х рр. виступили каталізатором злиття ІПЦ з напівсектантськими громадами Істинно-православних християн.

⁶² ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 6577, арк. 80.

⁶³ Там само, арк. 224–234.

⁶⁴ Там само, арк. 239–240, 251–260.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Михаил Тяглый
(Киев)*

ЧИНГЕНЕ́ — ЖЕРТВЫ ХОЛОКОСТА?

**Нацистская политика в Крыму в
отношении цыган, 1941–1944**

Тyahlyi M. The article explores Nazi policies towards Gypsy population in the Crimea in 1941–44. Using comparative approach and trying to analyze Nazi decision-making process on «Gypsy problem» against a background of wider complex of wartime factors and events that played significant role in the Crimea (in particular, Nazi genocide of Jews) the author comes to the conclusion that, unlike the anti-Jewish policy (which had been already formulated by the Nazis in the course of their advance to the Crimean peninsula), the anti-Gypsy one was more subject to the influence and perceptions by the local Wehrmacht and SS authorities right on the spot. The profile of the Gypsy community in the Crimea with its strong interrelations to the Crimean Tatar population, and the argues by the latter to the Nazis for the former resulted in Nazi's canceling of the genocidal policy; this demonstrates the absence of a universal ideological basis for the anti-Gypsy measures on the peninsula in particularly sharp relief and therefore does not allow to equal Nazi anti-Jewish policy with that on «Gypsy problem».

В последнее десятилетие в историографии Холокоста (преследований и уничтожения евреев в годы Второй мировой войны) все больше внимания уделяется вопросам, ранее остававшимся на периферии научного интереса. В частности, это вопрос о том, какую роль в процессе принятия решений играли местные органы оккупационной власти, и как они взаимодействовали в проведении анти-

еврейской политики с инициативами центральных учреждений Рейха. Наряду с этим, помимо рассмотрения собственно антиеврейских мероприятий, историки стремятся обратить внимание на другие этнические и социальные группы населения, пострадавшие вследствие нацистской оккупационной политики, описать принципы политики по отношению к ним и выделить общие и специфические черты, которыми руководствовалась нацистская военно-административная машина при установлении «нового порядка» на восточных землях. В данном контексте особенно актуальным является вопрос о судьбе цыганского народа в период нацистского господства в Европе.

Одним из показательных в этом отношении регионов является Крымский полуостров. Оккупационные мероприятия в отношении еврейского населения в этом регионе уже изучены довольно подробно. Описаны планы различных представителей администрации Рейха на Крымский полуостров, их мероприятия по отношению к различным этническим группам в Крыму в контексте идеологических, военно-стратегических и организационных факторов, влиявших на ситуацию в 1941–1944 годах как в Берлине, так и непосредственно в Крыму. Нашли подробное отражение и события Холокоста на полуострове: и сквозь призму деятельности айнзатцгруппы «Д» полиции безопасности и СД на протяжении ее маршрута в начале войны в СССР до расформирования в 1943 г.¹, и как результата оккупационной политики «народонаселения» и влияния идеологических факторов², и с точки зрения исследования обстоятельств, средств и способов уничтожения евреев в различных местностях Крыма³. В данных работах так или иначе затрагиваются и мероприятия оккупантов по отношению к крымским цыганам.

Мы полагаем необходимым не только и не столько описать как таковую политику оккупационных властей Крыма по отношению к цыганам, но и попытаться провести сравнение нацистских

¹ *Angrick Andrej*. Besatzungspolitik und Massenmord: die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943. – Hamburg: Hamburger Edition, 2003. – 795 p.

² *Kunz Norbert*. Die Krim unter deutscher Herrschaft (1941–1944). Germanisierungstypie und Besatzungsrealität. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005. – 448 p.

³ *Тяглый М.И.* Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова (1941–1944): Справочник. – Симф.: БЕЦ «Хесед Шимон», 2005. – 120 с.

антицыганских мероприятий с действиями по отношению к другой группе, которая подлежала тотальному уничтожению — евреям полуострова. Еврейское население Крыма было обречено на тотальное истребление в силу решений, которые были приняты относительно советского еврейства в июле–августе 1941 г. и которыми руководствовались на востоке мобильные подразделения полиции безопасности и СД (айнзатцгруппы), а также стационарный аппарат высших фюреров СС и полиции. Политика тотального уничтожения советского еврейства сформировалась не вдруг и не одновременно, однако в августе 1941 г. карательные подразделения на советской земле начали истреблять евреев поголовно. Когда команды айнзатцгруппы «Д» появились в Крыму в начале ноября 1941 г. в тылу 11-й армии, они уже имели четкую и ставшую рутинной задачу провести ликвидацию всех евреев (как это происходило на пути следования этого подразделения по южной Украине).

Вместе с тем, известны многочисленные факты массовых убийств цыганского населения. Возникает вопрос: существовало ли относительно цыган такое же намерение и было ли принято аналогичное решение об уничтожении этой группы? Было ли такое решение принято еще до прихода карательных органов в Крым? Какие инструкции имели (если вообще имели) руководители айнзатцгрупп относительно цыган?

Компаративный подход мы полагаем обоснованным по следующим методическим соображениям: антиеврейскую политику оккупантов мы берем в качестве отправной точки для сравнения, в качестве модели геноцида в чистом виде, на фоне которой более отчетливо проступают особенности и нюансы политики в адрес других групп крымчан. Заранее подчеркнем: нацистский террор забрал жизни многих десятков тысяч крымских мирных жителей — представителей практически всех национальностей, населявших этот регион. Каждая отдельная человеческая жизнь, унесенная произволом жесточайшей захватнической политики, является бесценной. Руководствуясь пониманием этого, мы далеки от намерений выяснять, «чи страдания были глубже». Вместе с тем, в советской историографии господствовала идеологема, в соответствии с которой все мирное население в период оккупации претерпело одинаково жестокое обращение и понесло одинаково большие жертвы — что не соответствует исторической действительности. Изучение особенностей оккупационной национальной политики, видения нацистами роли и судьбы отдельных групп и применения

на практике нацистами принципа «разделяй и властвуй» поможет яснее понять природу нацизма и эту трагическую страницу истории полуострова. Обнаружить сходства и различия между нацистской антиеврейской и антицыганской политикой и попытаться выявить причины таковых — задача данного исследования.

**Антиеврейская политика нацистов в Крыму
как модель тотального геноцида в регионе:
принятие решений, результаты (краткий обзор)**

К началу ноября 1941 г. почти вся территория полуострова была оккупирована 11-й армией под командованием генерала Э. фон Манштейна — за исключением Севастополя, который продолжали оборонять до начала июля 1942 г. Фактическая власть на полуострове в период оккупации находилась в руках немецкого военного командования. Задачи по «политическому умиротворению» полуострова и устранению политических противников (функционеров партии, саботажников, советских активистов, террористов и прочих «нежелательных элементов») были возложены на подразделения продвигавшейся в тылу 11-й армии айнзатцгруппы «Д» (Einsatzgruppe D) полиции безопасности и СД под командованием оберфюрера СС Отто Олендорфа. В круг политических противников, подлежащих уничтожению, как «носители большевистской идеологии» были включены также расовые враги Третьего рейха — еврейское население. Уничтожение евреев, служащих в партийных и государственных структурах, было предписано руководителям групп в Берлине устными указаниями Гейдриха от 17 июня 1941 г.; с августа 1941 г. айнзатцгруппы на советских территориях начали осуществлять уничтожение всех евреев⁴.

Истребление еврейского населения в Крыму осуществлялось, в основном, силами и ресурсами айнзатцгруппы «Д»⁵. Подразделения айнзатцгруппы «Д» находились с ноября 1941 г. до августа

⁴ Подробнее о времени принятия «окончательного решения еврейского вопроса» и дебатах в историографии см.: *Михман Дан*. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд. — Днепропетровск: Центр. Укр. фонд истории Холокоста «Ткума», 2005. — С. 109–148 (раздел «Окончательное решение еврейского вопроса»: возникновение и реализация этой идеи. Состояние вопроса на данный момент и его влияние на другие вопросы в исследовании Катастрофы»).

⁵ The Einsatzgruppen Reports. Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews. (Edited by Y. Arad, Sh. Krakowski, S. Spector). — New York: Holocaust Library, 1989. — P. XII.

1942 г. в следующих местах: штаб айнзатцгруппы — Симферополь; зондеркоманда 106 — Феодосия, Керчь, Судак, Джанкой; айнзатцкоманда 11а — Коккозы, Ялта, Бахчисарай, Симеиз; айнзатцкоманда 11б — Симферополь, Евпатория, Алушта, Карасубазар и Зуя. Помимо подразделений СС, в выявлении и передаче евреев для «соответствующего обращения», а порой и в убийствах участие принимали подразделения полевой жандармерии при полевых и городских комендатурах и служащие вспомогательной полиции из местных коллаборационистов.

В Крыму военная администрация, тесно сотрудничавшая с оперативной группой через отдел «1с» штаба 11-й армии⁶, потребовала от айнзатцгруппы ускорить уничтожение еврейского населения. По свидетельству Олендорфа на Нюрнбергском процессе, «в Симферополе казни, проводимые айнзатцкомандой 11б, осуществлялись по приказу армии; армия предоставила грузовики, бензин и водителей для доставки евреев к местам экзекуции»⁷. Об этом же свидетельствовал бывший командир айнзатцкоманды 11б Карл Рудольф Вернер Брауне⁸. Олендорф также показывал, что эти инструкции поступили от квартирмейстера штаба 11-й армии полковника Хаука, и предположил, что без ведома главнокомандующего армии эти распоряжения не могли быть отданы⁹. Неизвестно, насколько сам Э. фон Манштейн участвовал в принятии смертоносных решений относительно евреев Крыма¹⁰, однако фрагмент из секретного циркуляра № 2379/41 от 20 ноября 1941 г., подписанного им, свидетельствует о мерах, предпринимавшихся командованием вермахта для того, чтобы приучить рядовых к убийст-

⁶ Такое сотрудничество — информирование и согласование действий оперативных групп полиции безопасности и СД с армиями, в оперативной зоне которых они находились — было предписано приказом ОКХ (ОКН) от 28 апреля 1941 г.

⁷ *Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10, Nuerenberg, October 1946 – April 1949 (Green Series)*. – Vol. 4 (Einsatzgruppen Case). – P. 251.

⁸ *Ibid.* – P. 215.

⁹ *Ibid.* – P. 293.

¹⁰ О судебном процессе над Э. фон Манштейном и причинах, по которым суд не рассмотрел подробнее и не учел в приговоре свидетельств о тесном сотрудничестве Вермахта с айнзатцгруппой в проведении экстерминационных оккупационных мероприятий, см.: *Bloxham Donald. Punishing German Soldiers during the Cold War: The Case of Erich von Manstein // Patterns of Prejudice, Volume 33, Number 4/October 01, 1999.* – С. 30, 34.

вам мирного населения. «Солдат должен понимать необходимость жестоко покарать евреев, этих духовных носителей большевистского террора, и еще в зародыше подавлять все восстания, возбудителями которых, в большинстве случаев, оказываются евреи»¹¹.

В ходе антиеврейских акций оккупационного режима в Крыму погибли, по различным оценкам, от около 27000¹² до около 40000¹³ евреев и крымчаков. Учитывая, что до войны на полуострове проживали около 65000 евреев и крымчаков¹⁴, и что около половины сумели эвакуироваться в первые месяцы войны, следует признать, что нацисты в Крыму осуществили поголовное уничтожение еврейского населения. Выжить удалось единицам.

**Цыгане как еще одна этническая группа,
подвергавшаяся массовому уничтожению:
дискуссии в историографии**

Помимо сведений о Холокосте, документы немецких карательных органов, документы советского происхождения, а также историческая память крымчан содержат информацию о массовом уничтожении еще одной национальной группы на полуострове — крымских цыган. Однако на сегодняшний день нам не известно ни одного исследования, в котором бы подробно анализировались оккупационная политика нацистских захватчиков по отношению к крымским цыганам, принципы, на которых она строилась, численность жертв среди цыганского населения. Таким образом, даже первичная задача исследования — сбор фактов и реконструкция исторических событий — сегодня, спустя более чем шестьдесят лет, еще не выполнена. Актуальным представляется не только описание событий, но и их интерпретация в более широком контексте: в чем политика нацистов по отношению к цыганам в Крыму была схожей, а в чем отличалась от методов, практикуемых в отношении них в других регионах оккупированной Европы? Какое влияние оказали региональные особенности — военные, политичес-

¹¹ Государственный архив Автономной Республики Крым (далее — ГА АРК), ф. П-156, оп. 1., д. 24, л. 1. Опубликовано в: *Ицхак Арад*, ред. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). — Иерусалим: Яд Вашем, 1991. — С. 54.

¹² *Круглов А.И.* Хроника Холокоста в Украине, 1941–1944. — Днепропетровск: НПП «Ткума», 2005. — С. 182.

¹³ *Губенко Г.Н.* Книга печали. — Симферополь, 1991. — С. 49.

¹⁴ По переписи населения 1939 г. — ГА АРК, ф. Р-137, оп. 1., д. 14, л. 46.

кие, этнические — на реализацию этой политики? Какой вид в итоге она приобрела и что это означало для крымских цыган?

В целом, судьба цыганского населения в период нацистского господства в Европе изучена в недостаточной степени¹⁵. Первой из научных работ, которая привлекла внимание исследователей Второй мировой войны к проблеме нацистского геноцида цыган, была в 1951 г. статья Филиппа Фридмана «Уничтожение нацистами цыган — нацистский геноцид «арийского народа»¹⁶. Общественное звучание проблема истребления нацистами цыган получила лишь с середины 1960-х гг. благодаря усилиям Симона Визенталя, который в 1965 г. собрал и передал документы об этом в Центральное бюро по расследованию нацистских преступлений в Людвигсбурге¹⁷. В изданных на сегодняшний день исследованиях содержится рассмотрение преследований цыган в Германии¹⁸ и Австрии¹⁹, анализ

¹⁵ Показательно, что материалы симпозиума, посвященного теме изучения судьбы цыган Европы в период нацистского господства и проведенного в 2002 г. в Государственном музее Холокоста в Вашингтоне, были изданы под названием «Рома и синти: неизученные жертвы нацизма» (Roma and Sinti: Under-Studied Victims of Nazism. Symposium Proceedings. Washington: The United States Holocaust Memorial Museum, 2002. — 91 p.). Одним из научно-популярных трудов по теме является работа *Kenrick Donald, Puxon Grattan*. Gypsies under the swastika. Hertfordshire: Gypsy Research Centre, University of Hertfordshire Press, 1995. — 157 p. (Рус. пер.: *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастикой. — М., 2001. — 205 с.). Ниже мы охарактеризуем научные исследования.

¹⁶ *Friedman Philip*. Nazi extermination of the Gypsies, A Nazi Genocid Operation against the «Aryan People» // *Jewish Frontier*, 18 (1951). — P 11–14. Воспроизведена под названием «The Extermination of the Gypsies: Nazi Genocide of an Aryan People» в кн.: *Friedman Philip*. Roads to Extinction: Essays on the Holocaust. — New York: Conference on Jewish Social Studies: Jewish Publication Society of America, 1980. — P. 381–386.

¹⁷ Подробнее о постепенном включении темы преследования цыган нацистским режимом в общественный дискурс послевоенной Германии и о подходах к отражению этой темы см.: *Gilad Margalit*. The Representation of the Nazi Persecution of the Gypsies in German Discourse after 1945. *German History*. — Vol. 17. — No. 2. — P. 221–240.

¹⁸ *Lewy Guenter*. Gypsies in German Concentration Camps. — In: Roma and Sinti: Under-Studied Victims of Nazism. — P. 23–32; *Hans-Dieter Schmid*. «...Treat them like Jewish objects». The Treatment of the Sinti and Roma at the hands of the fiscal administration. *Romani Studies* 5. — Vol. 13, No. 2 (2003). — P. 149–162.

¹⁹ *Klamper Elisabeth*. Persecution and Annihilation of Roma and Sinti in Austria, 1938–1945 // *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. — Vol. 3. — No. 2 (1993). — P. 55–65; *Erika Thurner*. National Socialism and Gypsies in Austria. Tuscaloosa and London: The University of Alabama Press, 1998.

того, как происходила трансформация нацистского подхода к цыганской проблеме от использования «социальных» к использованию «расовых» критериев руководством Рейха²⁰, описание депортаций цыган в концентрационные лагеря и в лагеря смерти. Есть работы, посвященные судьбе рома в период Второй мировой войны во Франции²¹, Румынии²², Хорватии²³, в Чехословакии²⁴.

Вместе с тем, сравнивая уже имеющиеся подходы, мы обнаруживаем разногласия по концептуальному вопросу о том, являлся ли Пораймос (этот термин в последние годы предлагается некоторыми цыганскими национальными активистами для обозначения трагической судьбы цыган в годы нацизма²⁵) феноменом, сопоставимым с Холокостом. Иными словами, было ли уничтожение цыган тотальным, осуществлявшимся на основе расистской идеологии и выполнявшимся повсеместно в соответствии с имевшимся намерением и оформленным затем планом, с использованием мобилизованных для этого технических ресурсов и административных звень-

²⁰ *Huttenbach Henry*. The Romani Porajmos: The Nazi Genocide of Europe's Gypsies // *Nationalities Papers*, 19:3 (1991). – P. 373–394.

²¹ *Peschanski Denis*. The Gypsies in the Upheaval: The Situation in France, 1939–1946. In: *Roma and Sinti: Under-Studied Victims of Nazism*. – P. 49–58.

²² *Achim Viorel*. Romanian Memory of the Persecution of Roma. In: *Roma and Sinti: Under-Studied Victims of Nazism*. – P. 59–78; депортациям и уничтожению цыган посвящена глава в книге Раду Иоанида о Холокосте в Румынии: *Radu Ioanid*. The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940–1944. – Chicago: Ivan R Dee, 2000. – 339 p. (Chapter 7. The Deportation, Persecution and Extermination of Gypsies. – P. 225–237).

²³ *Biondich Mark*. Persecution of Roma-Sinti in Croatia, 1941–1945. In: *Roma and Sinti: Under-Studied Victims of Nazism*. – P. 33–48.

²⁴ *Lipa Jiri*. The Fate of Gypsies in Czechoslovakia under Nazi Domination. In *A Mosaic of Victims. Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis* (ed. by Michael Berenbaum). – New York; London: New York University Press, 1990. – P. 207–215; *Čtibor Nečas*. The Holocaust of the Czech Roma. – Prague: Prostor, 1999. – 216p.

²⁵ О том, какое место сегодня занимает это понятие в исторической памяти цыган и какую роль, по мнению активистов цыганских организаций, оно призвано играть в конструировании современной идентичности цыган и в процессе политической консолидации различных групп цыган в одну общность, см.: *Kapralski Slavomir*. Why Teach about the Romani Holocaust. – In: *Why Should We Teach About the Holocaust* (eds. Jolanta Ambrosewicz-Jacobs, Leszek Hondo). – Cracow: The Jagiellonian University, Institute of European Studies, 2005. – P. 82–92.

ев различных уровней, работавших для достижения одной цели? Являются ли ромы жертвами Холокоста? Положительный ответ в работах дают исследователи С. Милтон²⁶, Я. Хэнкок²⁷, Б. и Дж. Лутц²⁸. На противоположном полюсе обнаружим мнение, выраженное, например, в трудах историков И. Бауэра²⁹, М. Циммерманна³⁰, Г. Леви³¹, Г. Маргалит³²: антицыганская политика нацистов имела совершенно иной характер, нежели антиеврейская — то есть осуществлялась без ярко выраженной расово-идеологической основы, не являлась выполнением принятого относительно всех цыган единого плана, не носила черты универсальности, не имела целью повсеместного тотального уничтожения цыган — а известные нам случаи массовых убийств явились результатом стечения конкретных обстоятельств, которые под влиянием обстановки «на местах» на фоне brutальной атмосферы военного времени вкупе с идеологическим отношением к цыганам как к расово непол-

²⁶ *Milton Sybil*. Nazi policies toward Roma and Sinti, 1933–1945 // *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. – Vol. 2. – No. 1 (1992). – P. 1–18; *Её же*. Gypsies and the Holocaust. *The History Teacher*. – Vol. 24. – No. 4. (Aug., 1991). – P. 375–387.

²⁷ *Hancock Ian*. Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust. In.: *Is the Holocaust Unique: perspectives on comparative genocide* (ed. by Alan S. Rosenbaum). Oxford: Westview Press, 1996. – P. 39–64.

²⁸ *Brenda Davis Lutz, James M. Lutz*. Gypsies as Victims of the Holocaust // *Holocaust and Genocide Studies*. – Vol. 9. – #3. – Winter 1995. – P. 346–348.

²⁹ *Bauer, Yehuda*. «Gypsies». In: *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, edited by Yisrael Gutman and Michael Berenbaum. Bloomington: Indiana University Press, 1998. – P. 441–455; *Его же*. Correspondence: Gypsies and the Holocaust. *The History Teacher*. – Vol. 25. – No. 4. (Aug., 1992). – P. 513–521.

³⁰ *Zimmermann Michael*. Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische «Lösung der Zigeunerfrage». Hamburg: Christians, 1996. – 574 p.; *Его же*. Intent, Failure of Plans, and Escalation: Nazi Persecution of the Gypsies in Germany and Austria, 1933–1942. – In: *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism*. – P. 9–21; *Его же*. The National Socialist «Solution of the Gypsy Question»: Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation // *Holocaust and Genocide Studies*. – Vol. 15. – #3. – Winter 2001. – P. 416.

³¹ *Lewy Guenter*. The Nazi persecution of the gypsies. Oxford; New York: Oxford University Press, 2000. – 306 p.; *Его же*. Gypsies and Jews under the Nazis // *Holocaust and Genocide Studies*. – Vol. 13. – #3. – 1999. – P. 383–404.

³² *Margalit Gilad*. The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies // *Romani Studies* 5. – Vol. 10. – No. 2 (2000). – P. 185–210.

ноценным привели к гибели отдельных общин. Поэтому, несмотря на то, что определенные антицыганские деяния нацистов соответствуют определению геноцида, данному ООН в 1948 г., считать ромов также жертвами Холокоста некорректно.

Отметим, что региональные особенности нацистской антицыганской политики изучены крайне недостаточно. Этот аспект представляется особенно важным в контексте данной дискуссии, поскольку принципы, которые определяли отношение оккупантов к цыганам на советских оккупированных территориях, как утверждают исследователи, были несколько иными, нежели те, которыми руководствовались на территории Третьего рейха. В Германии цыганский вопрос нацистскими властями рассматривался как вопрос преимущественно расовый (в контексте псевдонаучных изысканий Института расовой гигиены, заключения которого использовались чиновниками из РСХА), хотя фактор «социальной устроенности» также мог играть определенную роль; здесь (в Германии) относительно цыган в течение 1933–1942 гг. делали попытки разработать систему идентификации, учитывавшую неоднородность этой этнической группы (были известны группы синти, лаллери, ромы, калдерары, ловары, балканские цыгане и др.³³). Каждая из названных подгрупп занимала свое место в расовой иерархии и к ней предписывалось соответствующее обращение (стерилизация, концлагерь и принудительный труд, депортация и др.). Данная система соотносилась с другой, основанной на биологических критериях, в соответствии с которой выделялись «чистые цыгане», «смешанные цыгане» с «преобладанием арийской крови» или с «преобладанием цыганской крови». Принятию и осуществлению единого плана по решению «цыганского вопроса» препятствовало то, что система расово-биологической классификации так и не была окончательно разработана и внедрена в бюрократический аппарат, предпочитавший на местном уровне использовать куда менее изощренные принципы идентификации цыган. Кроме того, до конца 1942 г. эта программа испытывала некоторое противодействие со стороны рейхсфюрера СС Гимmlера, который полагал, что некоторые цыганские группы являются потомками арийских кровей и намеревался поэтому сохранить эти группы для изучения расовых вопросов³⁴.

³³ *Фрейзер Ангус*. Цигани. – К.: Видав. дім «Всесвіт», 2003. – С. 263.

³⁴ Подробнее об этом см.: *Lewy Guenter*. Himmler and the «Racially Pure Gypsies». *Journal of Contemporary History* 34 (2): 201–14. В очень остро-

В занятых нацистами странах Европы, государствах-союзниках Германии и на оккупированных советских землях управлением занимались иные ветви нацистской администрации; отпечаток на конечные действия накладывали и решения местных властей. Соответственно, и взгляды на цыганскую проблему и методы здесь практиковались иные³⁵. На советских землях система мероприятий в «цыганском вопросе» различалась в зависимости от преобладания полномочий того или иного оккупационного ведомства: гражданских властей, эсэсовской администрации или вермахта. Критерии для решения «цыганской проблемы» черпались отнюдь не из детально разработанных институтом Риттера расово-биологических концепций; в основу решения вопроса в большинстве случаев помещалось понятие «асоциальности» цыганского населения. Одновременное влияние многих факторов и инициатив различных уровней осложняли общую картину и делали «цыганскую» политику непоследовательной и противоречивой³⁶.

Наиболее заметно такой подход проявился в судьбе цыган на территории, находившейся под юрисдикцией гражданской адми-

рожной форме Г. Леви высказывает предположение, что избежать депортации в Аушвиц смогли очень значительное количество цыган Германии, возможно — даже более половины (С. 210).

³⁵ Специальные исследования, посвященные судьбе цыган на оккупированной территории СССР, отсутствуют. В качестве разделов в работах, посвященных другим темам, сведения можно найти в: *Кенрик Д., Паксон Г.* Указ. соч. — С. 89–126; *Альтман И.А.* Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945 гг. — М.: Фонд «Ковчег», 2002. — С. 38–39; наряду с обзором антицыганских мероприятий в странах Западной и Восточной Европы см.: *Фрейзер Ангус.* Указ. соч.. — С. 268–271; *Крой Дэвид.* Історія циган Східної Європи Та Росії. — К.: Мегатайт, 2003. О цыганах Эстонии в период нацистской оккупации см.: *Weiss-Wendt Anton.* Extermination of the Gypsies in Estonia during World War II: Popular Images and Official Policies // *Holocaust and Genocide Studies.* — Vol. 17. — #1. — Spring 2003. — P. 38.

³⁶ Различие принципов, по которым формировалась политика нацистов в Рейхе и на оккупированных землях, столь велико, что даже побуждает некоторых исследователей приходить к такому заключению: антицыганскую политику в Рейхе можно квалифицировать как геноцид, в то время как на занятых территориях политика по отношению к цыганам, хотя она и приводила к массовым убийствам, не представляла собой геноцида (см., напр.: *Browning Christopher.* The origins of the Final Solution: the evolution of Nazi Jewish policy, September 1939 — March 1942. — Lincoln: University of Nebraska Press, 2004. — P. 473n47.)

нистрации — в частности, в рейхскомиссариате Остланд и в деятельности рейхскомиссара Остланда Г. Лозе, обратившего осенью 1941 г. внимание Гиммлера на проблему, которую создают кочевые цыгане в рейхскомиссариате вследствие их непригодности к труду и распространения ими болезней. В декабре 1941 г. он отдал распоряжение «относиться к ним так же, как и к евреям» на основании того, что они разносят болезни, не поддаются принудительному труду и передают сведения противнику. Однако, оседлые цыгане на основании изданного им в ноябре 1943 г. распоряжения должны были приравняться к остальным жителям Остланда — и, в противоположность кочевым, не подлежать отправке в концентрационные лагеря³⁷.

В зоне военной администрации и деятельности айнзатцгрупп полиции безопасности и СД такой подход — дифференциация цыган на кочевых и оседлых и различие в обращении между первыми и вторыми, судя по имеющимся сведениям, соблюдался далеко не всегда. Кроме того, уничтожение цыган здесь осуществлялось скорыми темпами. Так, в зоне военной юрисдикции вермахта на территории России (Брянск, Смоленская область), Белоруссии и Украины (в том числе в Киеве) истребление цыган началось уже осенью 1941 г. Военный комендант Белоруссии Бехтольсхайм подписал приказ об уничтожении цыган 24 ноября 1941 г.³⁸ Происшедшая с евреями и цыганами Киева (и отраженная в произведении А. Кузнецова «Бабий Яр») трагедия привела к распространению среди киевлян печально известного присловья, отражавшего основные принципы оккупационной политики по отношению к местному населению: «Немцы пришли — гут! Евреям капут. Цыганам тоже. Украинцам — позже».

Исследователи, которые описывают нацистскую политику по «цыганскому вопросу» на оккупированной территории СССР, в том числе и в Крыму, как правило, используют в качестве исторических источников отчеты айнзатцгрупп полиции безопасности и СД, а также документы подразделений вермахта. Поскольку эта группа документов являлась едва ли не единственной доступной группой источников, и в этих документах содержатся сведения об

³⁷ Кроу Дэвид. Вказ. праця. — С. 219–220.

³⁸ Альтман И.А. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945 гг. — С. 38.

уничтожении карательными группами СД цыган, то крымский регион обычно зачисляют в ряд тех, где цыгане были истреблены полностью. Более подробное знакомство с источниками различного происхождения, хранящимися в местных архивах, а также с «устной историей» позволяют сделать вывод, что ситуация была не столь однозначной.

**Цыгане Крыма накануне войны.
Нацистские карательные структуры, их восприятие
«цыганского вопроса» и «процесс принятия решений»**

По данным переписи населения 1939 г., в Крыму проживали 2064 цыган, из них в городах — 998, в сельской местности — 1066³⁹. Однако едва ли все цыганское население было зарегистрировано в ходе этой переписи — некоторая часть цыган полуострова были кочевыми и поэтому не были учтены. К тому же, в силу того, что у части цыган на то время при самоидентификации главную роль играла принадлежность к определенному клану, а не к этнической группе, а также религиозная принадлежность, то некоторая часть могла быть — и наверняка была! — зафиксирована как крымские татары. Одной из главных особенностей цыганского меньшинства в Крыму было то, что оно не было однородным. Значительная часть цыган была глубоко интегрирована в крымскотатарское окружение, исповедовала мусульманство и переняла язык, повседневные традиции, обычаи и имена татар (что объяснялось многовековым существованием цыганских общин на полуострове в политической системе Крымского ханства до 1783 г., в тени Османской империи. Это обстоятельство, как мы увидим ниже, сыграло существенную роль в событиях периода оккупации). Со стороны окружавшего крымскотатарского населения цыгане получили название *чингенé*,⁴⁰ а та группа, что была наиболее близка к татарам, получила от последних название *татар чингенеси* [*та-*

³⁹ ГА АРК, ф. Р-137, оп. 1, д. 14, л. 46.

⁴⁰ Чингене (*çingene*, мн. *çingeneler*), наряду с другим названием — *kipiti* — был общераспространенным термином, использовавшимся администрацией Османской империи для обозначения цыганского населения; оба названия были заимствованы турецкими чиновниками из греческой терминологии (*yiftos* и *atsingani*). См.: *Ginio Eval. Neither Muslims nor Zimmis: The Gypsies (Roma) in the Ottoman State. Romani Studies* 5. — Vol. 14. — No. 2 (2004). — P. 131.

тарские цыгане]⁴¹. Самоназвание группы — *дайфа/тайфа*. Внутри этой группы различались кланы в соответствии с социальным статусом и профессиональной специализацией. *Гурбеты* или *курбеты* — занимались торговлей лошадьми или извозом⁴². *Алтынджи* — наиболее состоятельная прослойка, представители которой занимались производством ювелирных изделий. *Сенетчи* занимались ремеслом, мелкой торговлей. Особая подгруппа — *даулджи* — были известны как профессиональные музыканты, приглашаемые на свадьбы и другие празднества⁴³. Известны были также *элекчи* (ситочники), *демерджи* (кузнецы), *халайджи* (лудильщики) и др. Помимо названных групп, в Крыму также присутствовала группа, названная окружающими *аюджи* («поводыри медведей»), тогда как их самоназвание — *крымуря/крымы*. Они переселились на полуостров из Бессарабии уже включения Крыма в состав России, в к. XVIII – нач. XIX ст., менее глубоко интегрировались в общество, считались не оседлыми, а кочевыми, занимались барышничеством, гаданием, и название получили по одному из своих занятий — дрессуре животных, с которыми устраивали представления.

Городами с наиболее многочисленными цыганскими общинами были Симферополь (в котором существовал отдельный квартал, называемый в народе Цыганская слободка), Бахчисарай (с пригородом Салачик, где жили преимущественно цыгане), Карасубазар (ныне Белогорск), Евпатория (здесь также находилась Цыганская слободка)⁴⁴. Важно также отметить, что отношение крымскотатар-

⁴¹ К сожалению, мы не знаем, какая именно часть крымских цыган исповедовала мусульманство, так как при проведении переписей населения советскими органами статистики этот вопрос не фиксировался.

⁴² Прослеживаются параллели между названием этой группы и этнонимом одной из групп цыган в Албании (кочевая группа *kurbetë* в Корче (Korcha), название которой, по сведениям Д. Кроу, происходит либо из арабского *kurbetë* и означает «навес», «палатка», либо из турецкого *gurbet* и означает «переселение», и связано либо с арабским *gorbat* («чужая земля») или с персидским *ghorbat* («изгнание»). См.: Crowe David M. Muslim Roma in the Balkans. Nationalities Papers. – Vol. 28. – No. 1, 2000. – P. 94.

⁴³ Показательно, что сами названия данных групп ведут происхождение из татарского языка: *даул* (davul) – турецкий барабан, *алтын* (altin) – золото, *сенет* (sepet) – корзина, *аю* (ayu) – медведь.

⁴⁴ Подробнее о социально-профессиональной и культурной истории цыган Крыма см.: Араджиони М.А. Крымские цыгане. – В кн.: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильского

ского окружения к чингене было неоднозначным. Несмотря на отдельные примеры полного слияния с татарским обществом (что выражалось в утрате родного языка и переходе на татарский, заключении смешанных браков, а в ходе переписей населения и в стремлении задекларировать себя татарами), в последнем осталось несколько пренебрежительное отношение к чингене как пусть и татарам, но все же несколько худшего сорта. Сам термин «чингене» не избавился от легкого пейоративного налета. Эта особенность, как мы увидим ниже, также сыграла свою роль в оккупационный период.

Следует также отметить, что в ходе бурных социальных преобразований и ломки традиционной структуры в 20–30-х гг. в СССР цыганские подгруппы начали утрачивать замкнутый характер и резкую отграниченность друг от друга, а многие цыгане интегрировались в общекрымский социум.

Решение «цыганского вопроса» на полуострове начало проводиться одновременно с «еврейским» и так же, как и в других находившихся под юрисдикцией вермахта оккупированных областях СССР — максимально быстро. В крымских городах цыганские группы начали уничтожаться одновременно с еврейскими уже в конце ноября–декабре 1941 г.

На основании каких приказов и инструкций действовали оккупационные власти? Издавались ли руководством полиции безопасности и СД какие-либо предписания командирам айнзатцгрупп касательно обращения с цыганами, подобно тем, которые были отданы по отношению к евреям?

В ходе Нюрнбергского процесса Олендорф заявил, что в мае–июне 1941 г. в Претцше во время формирования айнзатцгрупп их командиры получили от рейхсфюрера СС Гимmlера и начальника РСХА Гейдриха через руководителей отделов РСХА Штрекенбаха

населения Крыма. Ч. 1. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане / Ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. — Симферополь: Таврия-Плюс, 2004. — С. 21–28; Араджиони М.А. Крымские цыгане. — В кн.: От киммерийцев до крымчаков. Народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII века. — Симферополь: Доля, 2004. — С. 241–253; Зейналиева Э.С. Цыгане Крыма: кочевье длиной в сотни лет // Культурно-этнографический туризм в Крыму. Справ. науч.-метод. пособие. — Симферополь, 2004. — С. 155–157; Marushiakova Elena, Popov Vesselin. Segmentation vs. consolidation: The example of four Gypsy groups in CIS // Romani Studies 5. — 2004. — Vol. 14. — #2. — P. 145–191.

и Мюллера устные указания защищать тыловые районы армии и для этого убивать евреев, цыган, партийных функционеров, активных рядовых коммунистов и всех остальных, кто представлял угрозу безопасности⁴⁵. На основании этого свидетельства некоторые исследователи делают вывод, что еще до вступления на советскую территорию задача истреблять цыган уже была предписана айнзатцгруппам⁴⁶. Однако большинство историков ставят под сомнение факт существования такого распоряжения относительно цыган, полагая это сообщение Олендорфа ненадежным источником⁴⁷. К тому же, письменные распоряжения Гейдриха, в которых определялись подлежащие уничтожению группы, приказов об убийстве цыган не содержат⁴⁸. В специальной инструкции айнзатцгруппам о том, как необходимо составлять ежемесячные отчеты о тех, кто

⁴⁵ Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals. Vol. 4 (Einsatzgruppen Case). – P. 244.

⁴⁶ *Headland Ronald*. Messages of murder. A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943. – London; Toronto: Associated University Press, 1992. – P. 54, 63.

⁴⁷ Ненадежным по нескольким причинам. Одна из них заключается в том, что для свидетельств подсудимых Нюрнбергского трибунала характерны те же особенности, что для других устных источников; в данной ситуации это означает, что решение об убийстве цыган могло быть принято позднее, на другом административном уровне и под влиянием других обстоятельств, но было экстраполировано Олендорфом на более раннюю ситуацию мая 1941 года. Вторая причина — в особенности, присущей свидетельствам именно данного процесса (как и аналогичным судебным процессам): трибуналу необходимо было доказать наличие преступных намерений в действиях подсудимых, а подсудимым, чтобы снять с себя вину — приписать преступные приказы более высоким административным звеньям и доказать, что сами они были лишь исполнителями этих приказов. Детальный обзор позиции Олендорфа в ходе трибунала см. в диссертации Хилари Эрл (*Earl Hilary Camille*. Accidental Justice: The Trial of Otto Ohlendorf and the Einsatzgruppen Leaders in the American Zone of Occupation, Germany, 1945–1958 (a thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of doctor of philosophy, graduate department of history, University of Toronto, 2002).

⁴⁸ В директиве Гейдриха от 2 июля 1941 г. начальникам СС и полиции в качестве подлежащих экзекуциям на советской территории групп названы: 1) сотрудники Коминтерна и все профессиональные коммунистические деятели; 2) сотрудники высшего и среднего ранга, а также наиболее активные сотрудники низшего ранга в партии, Центральном комитете, в областных и районных комитетах; 3) народные комиссары; 4) евреи — члены партии и занятые на государственной службе, а также прочие радикальные элементы (диверсанты, саботажники,

подлежал «специальному обращению», заместитель Гейдриха Г. Мюллер перечислил пять категорий: партизаны, коммунисты, евреи, душевнобольные и «другие опасные для государства элементы»⁴⁹. Цыгане среди них названы не были⁵⁰.

Однако, оперативные группы имели право «в рамках стоявших перед ними задач под свою ответственность осуществлять репрессивные мероприятия в отношении гражданского населения»⁵¹. Это означало, что в каждой конкретной ситуации, в каждом отдельном регионе командующий оперативной группы мог по своему усмотрению определять те группы, которые «представляли угрозу» вермахту.

В ходе отдельного процесса по делу айнзатцгрупп Олендорфу был задан вопрос о приказах, инструкциях и распоряжениях относительно цыган. Казалось бы, бывший командир айнзатцгруппы «Д» должен был привести конкретное документальное основание, определявшее его действия. Однако Олендорф показывал следующее:

«*Вопрос.* На каком основании вы убивали цыган — просто за то, что они цыгане? Почему они представляли угрозу безопасности вермахта?»

Ответ. Так же, как и евреи.

В. По принципу крови?

О. Тут я могу сослаться на собственные познания в европейской истории: евреи всегда в ходе войн постоянно шпионили для обеих воюющих сторон.

В. Я спросил о цыганах, а не о евреях. Я хочу спросить: на каком основании вы решили, что любой цыган в России должен быть уничтожен — из-за его опасности для немецкой армии?

пропагандисты, снайперы, убийцы, поджигатели и т.п.). См.: *Arad Yitzak, Krakowski Shmuel and Spector Shmuel*, editors. *The Einsatzgruppen Reports*. — New York: Holocaust Library. 1989. — P. VII–IX.

⁴⁹ *Weiss-Wendt Anton*. *Extermination of the Gypsies in Estonia during World War II*. — P. 38.

⁵⁰ Г. Маргалит даже высказывает предположение, что запись «цыган не уничтожать» в дневнике Гимmlера от 20 апреля 1942 г. свидетельствует о том, что рейхсфюрер СС занимал более умеренную позицию по отношению к цыганскому населению на восточных землях, чем его подчиненные там, и что он возражал против уничтожения цыган айнзатцгруппами (*Margalit Gilad*. *The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies*. — P. 202).

⁵¹ Из приказа главного командования сухопутных сил от 28 апреля 1941 г. («Директива Браухича») о «задачах полиции безопасности и СД в сухопутных войсках». — *Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10, Nuerenberg, October 1946 – April 1949 (Green Series)*. — Vol. X. — P. 1242.

- О.* Между цыганами и евреями не было разницы. В то же время, для евреев существовал такой приказ. И я уже объяснил, что из европейской истории известно, что евреи во время войн постоянно шпионили для обеих сторон.
- В.* Мы сейчас пытаемся понять, что вы скажете о цыганах, а вы все время возвращаетесь к евреям. Что, в европейской истории цыгане тоже всегда участвовали в политике и военных действиях?
- О.* В шпионской деятельности во время военных действий.
- В.* Цыгане?
- О.* В частности, и цыгане. Вспомните подробные исследования Тридцатилетней войны...
- В.* Неужели необходимо углубляться в такую старину, чтобы оправдать убийства цыган в 1941 году?
- О.* Я только объясняю, какие мотивы могли сыграть роль при принятии этого решения.
- В.* Вы можете привести нам пример подобной деятельности групп цыган в пользу России в последней войне?
- О.* Только то же, что можно сказать по отношению и к евреям — что они активно участвовали в партизанской борьбе.
- В.* Вы сами можете привести пример того, как цыгане занимались шпионажем или как-либо саботировали немецкие военные действия?
- О.* Я как раз это и пытался сказать. ... Например, в районе Крымской яйлы была обнаружена такая активность цыган.
- В.* Вы это знаете по собственному опыту?
- О.* Да, по собственному — то есть, из отчетов, которые приходили из района яйлы.
- В.* Как пример того, когда цыгане были включены в круг подлежащих уничтожению, можете ли вы назвать объективную причину для их уничтожения?
- О.* В России я знаю только как цыганская проблема была решена в Симферополе. О других акциях против цыган не знаю, за исключением симферопольской. ...
- В.* М-р Олендорф, вы говорите, что цыгане — прирожденные разведчики? Разве не правда, что представители любого завоеванного народа — разведчики? Американцы, или немцы, или русские, когда их страна сражается?
- О.* Отличие в том, что эти народы — немцы или американцы — имеют постоянные дома, тогда как цыгане не имеют своих домов и готовы быстро сменить местожительство на такое, где лучше экономическая ситуация»⁵².

⁵² Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals. Vol. 4 (Einsatzgruppen Case). – P. 286–287.

Как следует из приведенного фрагмента, Олендорф не ссылается на какие-либо приказы и распоряжения руководства относительно цыган или на другие основания рационального характера для их истребления — вместо этого он предпочитает рассуждать об их якобы шпионских наклонностях и отсутствии в этом различий между цыганами и евреями (тотальное уничтожение которых, напомним, к этому времени уже проводилось). Если бы такой приказ о цыганах существовал, то Олендорф, который строил свою защиту на утверждении о выполнении «приказа фюрера», непременно назвал бы это распоряжение. Однако, говоря о цыганах, Олендорф им всем без исключения приписывает свойства «асоциальных элементов» и настаивает на идентичности причин для устранения обеих групп. Это сегодня дает основания предположить, что решение о ликвидации цыган было принято непосредственно им (а не получено сверху) осенью 1941 г., по пути следования айнзатцгруппы «Д» в тылу 11-й армии. Известны два случая массовых казней цыган подразделениями айнзатцгруппы «Д» в сентябре–октябре 1941 г. в Николаеве и его окрестностях: в первом случае было убито от 100 до 150 мужчин, женщин и детей, количество погибших во втором случае неизвестно⁵³.

Набор «политических противников» режима, определяемый руководством полиции безопасности и СД, был довольно широк — а также то, что фюреры айнзатцгрупп руководствовались собственным пониманием, исходя из требований данного момента и местной ситуации, вопроса о том, кто в данной ситуации мог представлять угрозу безопасности тыла армии. Как упоминалось, подразделения армии в Крыму испытывали нехватку в продовольствии и месте для размещения. Еще одним существенным фактором являлось партизанское движение. Вполне закономерно поэтому, что цыгане под влиянием этих обстоятельств, и к тому же являясь группой, объявленной нацистской идеологией и пропагандой неполноценной, были включены местной карательной администрацией в круг тех, кто подлежал истреблению. Приходя на восточные территории, руководители карательных структур приносили с собой собственные стереотипы относительно цыганского населения, которыми и руководствовались при проведении оккупационной политики. Постоянные ссылки на «шпионские» качества цыган показывают, насколько широко на решение ликвидировать цыган в регионе

⁵³ Angrick Andrej. Op. cit. – P. 252.

повлияла позиция вермахта — именно в среде немецкого генералитета мнение о цыганах как о потенциально враждебных элементах было широко распространено. Аналогичные мероприятия под предлогом якобы присущих цыганам шпионских качеств предпринимались под влиянием вермахта и в других местах: так, депортация трех тысяч цыган из западных областей Германии на территорию генерал-губернаторства весной 1940 г. была осуществлена под прямым воздействием главного командования вермахта (ОКВ), не желавшего в ходе войны с Францией иметь в этом регионе потенциальных шпионов⁵⁴. Подобным же образом осенью 1941 г. расстрелы цыган проводились в Сербии не как часть реализации всеобщего плана по уничтожению цыган, а в качестве «системы наказаний» и по подозрению в шпионаже⁵⁵.

Эта неопределенность, отсутствие приказов свыше и рациональных обоснований для уничтожения цыган была констатирована Нюрнбергским трибуналом в обвинительной части заседания. Трибунал не смог разобраться в особенностях процесса принятия решений по «цыганскому вопросу» и проследить, какую роль в этом, наряду с идеологией и инструкциями центральных органов власти, сыграли локальные условия и предрассудки оккупационной администрации на местном уровне — в данном случае в Крыму. «Не было предложено никакого объяснения тому, почему этот безобидный народ, в течение столетий делившийся с миром своими музыкой и песнями, был обречен на то, чтобы быть жертвой дикой охоты»⁵⁶.

**Реализация антицыганских мероприятий:
действия в соответствии с принятыми решениями
и отступление от заранее принятого плана**

С декабря 1941 г. по август 1942 г. айнзатцгруппа «Д» отправляла в Берлин информацию о деятельности в Крыму. В отчетах мы находим такие сведения о решении «цыганского вопроса»:

- *Отчет об оперативной ситуации № 150, 2 января 1942 г.*: «Симферополь, Евпатория, Алушта, Карасубазар, Керчь, Феодосия и другие районы западного Крыма освобождены от евреев. С 16

⁵⁴ *Zimmermann Michael*. The National Socialist «Solution of the Gypsy Question»: Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation. — P. 416.

⁵⁵ *Lewy Guenter*. Gypsies and Jews Under the Nazis // Holocaust and Genocide Studies. — Vol. 13. — #3. — P. 390.

ноября по 15 декабря 1941 г. расстреляны 17 645 евреев, 2504 крымчака, 824 цыгана и 212 коммунистов и партизан»⁵⁷.

- *Отчет об оперативной ситуации № 178, 9 марта 1942 г.*: «С 16 по 28 февраля 1942 г. были расстреляны 1515 человек, из них евреи — 729, коммунисты — 271, партизаны — 74, цыгане, асоциальные элементы и саботажники — 421»⁵⁸.
- *Отчет об оперативной ситуации № 184, Берлин, 23 марта 1942 г.*: «За отчетный период были расстреляны 2010 человек, из них 678 — евреи, 359 коммунистов, 153 партизана, 810 — асоциальных элементов, цыган, душевнобольных и саботажников»⁵⁹.
- *Отчет об оперативной ситуации № 190, Берлин, 8 апреля 1942 г.*: «За исключением небольших групп, еще появляющихся периодически в северном Крыму, там больше нет евреев, крымчаков и цыган. ... За вторую половину марта казнен 1501 человек, среди них 588 евреев, 405 коммунистов, 247 партизан, 261 асоциальный элемент, в том числе цыгане»⁶⁰.

Как можно убедиться по отчетам карательных органов, цыгане, в отличие от евреев, в основном не выделялись в отдельную категорию жертв и рассматривались эсэсовцами в Крыму преимущественно как асоциальные элементы и саботажники и наряду с таковыми — независимо от их реальных занятий, профессиональной при-

⁵⁶ Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals. – Vol. 4 (Einsatzgruppen Case). – P. 415. Кенрик и Паксон дают свое объяснение причины, по которой цыгане уничтожались айнзацгруппами при отсутствии приказов об этом: «Перед айнзацгруппами не ставилась задача истреблять цыган, особенно женщин и детей, но они делали это, как нам думается, по трем причинам: из-за ненависти ко всем людям негерманского происхождения, из-за того, что цыгане являлись узаконенным объектом преследований и на них можно было охотиться, как на дичь, с одобрения командования, а также исходя из догмы, что цыгане — «нежелательный» и опасный народ». Такое объяснение хотя и не вскрывает и не описывает механизма принятия решений относительно цыган, но находится в русле «функционалистского» подхода, подразумевающего, что местные органы власти и конкретные обстоятельства влияли на события не меньше, чем приказы из центра.

⁵⁷ The Einsatzgruppen Reports. Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews. (Edited by Y. Arad, Sh. Krakowski, S. Spector). – New York: Holocaust Library, 1989. – P. 267.

⁵⁸ Ibid. – P. 309.

⁵⁹ Ibid. – P. 318.

⁶⁰ Ibid. – P. 325.

надлежности или социального статуса. Довольно неоднородная профессионально-клановая структура цыганского населения, как мы видим по источникам, также не имела никакого значения для карательных органов, которые предпочитали обращаться с цыганами как с монолитной группой, без учета ее внутренних особенностей. Таким образом, по себе факт принадлежности к этой этнической группе в ноябре 1941 г. – первой половине 1942 г. являлся смертным приговором для крымских цыган. Однако, как мы видим по отчетам, в случае с цыганами имела место принципиальная особенность: не этническая принадлежность цыган как таковая выступала основанием для их уничтожения (как это было в случае с еврейским населением); в данном случае этническая принадлежность интерпретировалась оккупантами в терминах социально-политической опасности и в таком виде выступала причиной для истребления. Необходимо также отметить, что такая установка реализовывалась карательными структурами не весь период оккупации, а только до определенного периода (об этом см. ниже).

Между тем, такая оценка социального статуса и образа жизни цыган противоречила оценке, данной другим оккупационным органом, хотя и гораздо менее влиятельным на полуострове — гражданской администрацией генералкомиссариата «Таврия». По их мнению, изложенному в отчете «Vorläufige Angaben über die Krim» («Предварительные данные о Крыме») от 15 декабря 1941 г., цыгане на основании анализа материалов переписей населения признавались «очевидными городскими жителями» (75 %), по роду занятий большинства — извозчиками, мелкими торговцами, кузнецами, ювелирами и музыкантами⁶¹. Такие данные никак не давали оснований считать всех представителей этой этнической группы кочевыми и тем более «асоциальными» — но, повторим, не гражданские чиновники Министерства оккупированных восточных территорий, а СС в сотрудничестве с Вермахтом определяли здесь политику по данному вопросу.

Решение «цыганского вопроса» в городах

Первичные свидетельские показания, ставшие основой актов Крымской Чрезвычайной государственной комиссии по установлению злодеяний немецко-фашистских захватчиков (далее — ЧГК,

⁶¹ YIVO archives, RG-215 (Berlin Collection), BOX #36, folder OCC. E. 4–18. – P. 2–22.

действовала в Крыму с июня 1944 г. по май 1945 г.)⁶², позволяют, хотя бы частично, реконструировать обстоятельства расправ оккупантов с цыганским населением в различных местах полуострова.

В **Евпатории**, по свидетельству пережившего расстрел цыгана, кустаря-одиночки, в начале 1942 г. немецкие власти сообщили всем цыганам, что им следует явиться на регистрацию. Однако цыгане на регистрацию не явились, стали скрываться. Тогда немцы стали организовывать облавы, заключили под стражу более 1000 человек по Евпатории. Цыганская слободка была оцеплена войсками, цыган стали загружать в беспорядке в грузовые автомобили, маленьких детей просто бросали в автомашину и свозили на Красную горку к противотанковому рву и расстреляли.

«Я лично находился во втором ряду предназначенных к расстрелу, и переднего убило, и меня ранило в плечо, и трупы упавшие привалили меня, таким образом я раненый остался, и после того как стрельба утихла и прекратился, я вылез из-под трупов и скрылся в соседней деревне»⁶³.

В итоговом акте городской евпаторийской ЧГК отмечалось, что в городе «путем массовых расстрелов уничтожено все население евреев, крымчаков и цыган»⁶⁴.

В **Керчи**, по свидетельству цыгана, по профессии кузнеца, проживавшего до оккупации в пос. Камыш-Бурун и также пережившего расстрел, 29 декабря 1941 г. все цыганские семьи были арестованы и направлены в тюрьму. На следующий день цыган поместили в 12 автомашин и вывезли к противотанковому рву. Охрана состояла из румын, а у Багеровского рва на расстоянии 50 метров стояли немецкие солдаты с автоматами. Людей разгружали с автомашин по очереди и направляли к противотанковому рву. Там люди падали в ров от выстрелов немецких автоматчиков.

«Во вторую очередь к расстрелу попал я и мой отец. ... Когда раздавалась вторая очередь автоматов, я упал с отцом на трупы и взвалил на себя убитого человека. ... Немцы после всего обстреливали недобитых. В это время меня ранили в левое плечо и я потерял сознание,

⁶² Об особенностях документов ЧГК как исторического источника по истории Холокоста и других нацистских преступлений, см.: *Feferman Kiril. Soviet investigation of Nazi crimes in the USSR: Documenting the Holocaust. Journal of Genocide Research, 2003, 5(4). – P. 587–602.*

⁶³ Государственный архив Российской Федерации (*далее* – ГА РФ), ф. 7021, оп. 9, д. 35, л. 34.

⁶⁴ ГА АРК, ф. Р-1289, оп. 1, д. 5, л. 27.

а затем пришел в себя и увидел возле себя живого отца. Ночью я с помощью отца вылез через трупы и к утру добрался в деревню Чурбаш»⁶⁵.

Об обстоятельствах своза убитых цыган в **Джанкой** сообщала джанкойской ЧГК свидетельница русская женщина, проживавшая недалеко от места событий.

«Я лично видела, примерно месяца через полтора после расстрела советских граждан-евреев, как к противотанковому рву [на окраине города] несколько раз подъезжали три машины, большие, черные, закрытые со всех сторон, и из них прямо выбрасывались люди, в одежде, с вещами. Из расспросов проезжавших в это время по дороге людей я узнала, что это были цыгане, которых ранее отравили, а затем мертвых сбрасывали прямо в яму, и затем зарывали эти трупы русские военнопленные. Кто привозил трупы этих цыган — я не знаю, но издали видела, что привозившие были немцы. Сколько было таким образом сброшено и зарыто в противотанковом рву цыган — я точно не знаю, но примерно около 300 человек, как я потом слышала из разговоров соседей»⁶⁶.

О выгрузке трупов цыган из душегубок в это время в этом месте сообщал и другой свидетель. По его словам, «мне от людей стало известно, что немцы на этих машинах вывезли полностью одну цыганскую деревню, расположенную в 12 км от Джанкой»⁶⁷. По заключению джанкойского отделения ЧГК, 19 мая 1944 г. в северо-восточной части Джанкой по дороге на Чонгар были произведены раскопки и установлено, что в марте 1942 г. были уничтожены путем отравления в машинах-душегубках около 200 человек советских граждан, по национальности цыган, которые подвозились этими машинами ко рву и беспорядочно набрасывались в несколько слоев, а затем зарывались⁶⁸.

Нацисты использовали местные коллаборантские муниципальные структуры — городские управы — для того, чтобы установить численность цыганского населения. В **Феодосии** на 10 декабря 1941 г. в числе 28434 жителей города были зарегистрированы 10 цыган⁶⁹. В **Старом Крыму** в марте 1942 г. список цыган, проживающих в городе и окрестностях, был составлен городским головой К.К. Арцишевским. Список был составлен на двадцать человек — в него были включены все цыгане, проживавшие в этом городе.

⁶⁵ ГА РФ, ф. 7021, оп. 9, д. 38, л. 212–213.

⁶⁶ Там же, д. 193, л. 19об.

⁶⁷ Там же, оп. 9, д. 193, л. 17об.

⁶⁸ Там же, л. 12.

⁶⁹ Там же, ф. Р-1458, оп. 1, д. 4, л. 122.

По свидетельству Арцишевского, список им был передан в жандармерию, и по этому списку все цыгане немецкой жандармерией были арестованы, увезены в Феодосию и там расстреляны⁷⁰.

В Симферополе, по воспоминаниям очевидцев, операция по сбору цыган в Цыганской слободке была проведена 9 декабря 1941 г. — в тот же день, когда нацисты собрали крымчаков города. По свидетельству адъютанта командира айнзатцгруппы «Д» Г. Г. Шуберта, данному им в ходе Нюрнбергского процесса, он как полномочный представитель Олендорфа по распоряжению шефа инспектировал процедуру сбора и казни симферопольских цыган.

«Я направился в цыганский квартал Симферополя и наблюдал за погрузкой людей, которых планировалось расстрелять, в грузовик. Я позаботился о том, чтобы погрузка была проведена как можно быстрее и чтобы не было инцидентов со стороны остального населения. Кроме того, я следил, чтобы приговоренных людей не били во время погрузки»⁷¹.

Обстоятельства решения оккупантами «цыганского вопроса» охарактеризовал в своем дневнике интеллигентный и внимательный наблюдатель Х. Г. Лашкевич:

«...Одновременно [с крымчаками] поехали согласно приказу и цыгане. Почему цыган собирались выслать, я не понимаю. Ведь они, согласно расовому распределению немцами людей, не относятся к семитическим племенам. Цыгане прибыли толпами на подводах к зданию Талмуд-Торы. Они зачем-то высоко выставили какой-то зеленый флаг (символ магометанства) и во главе своей процессии посадили муллу. Цыгане стараются уверить немцев, что они не цыгане, некоторые выдают себя за татар, другие — за туркмен. Но протестам их не вняли и посадили в большое здание»⁷².

По данным одного из свидетелей, в декабре 1941 г. — январе 1942 г. в Симферополе были уничтожены от 800 до 1000 цыган⁷³. В газете «Голос Крыма» от 2 августа 1942 г. было размещено объяв-

⁷⁰ Отраслевой государственный архив Службы безопасности Украины, Симферополь (*далее* — ОГА СБ Украины, Симферополь), д. 10135, л. 134, 205об.

⁷¹ Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals. Vol. 4 (Einsatzgruppen Case). — P. 582.

⁷² Из дневника Х. Г. Лашкевича. — В кн.: Передайте детям нашим о нашей судьбе. — Симферополь: БЕЦ «Хесед Шимон», 2002. — С. 63.

⁷³ The United States Holocaust Memorial Museum Archives, RG-06.025*05 (Из протокола допроса свидетеля Велиева И.М.).

ление о переименовании нескольких улиц в городе, в том числе Цыганского переулка в Качинский — Качагассе.

Тем не менее, по словам очевидцев, многим цыганам удалось избежать расстрелов путем своевременного бегства из города. Кроме того, спастись помогали попытки выдать себя за крымских татар, что было возможно благодаря языковой и религиозной схожести.

Наиболее же существенным было то, что этот процесс не был односторонним: не только отдельные цыгане пытались выдать себя за крымских татар, но крымскотатарская администрация (в каждом городе и районном центре были образованы так называемые Мусульманские комитеты) предприняла особые меры, чтобы защитить цыганское меньшинство — по крайней мере ту его часть, которая исповедовала мусульманство. По не подтвержденным документально, однако по сей день устойчивым в исторической памяти крымскотатарской интеллигенции данным, в разгар кампании по сбору и уничтожению цыган в Симферополе за них с ходатайством перед немецким командованием выступил крымскотатарский Мусульманский комитет, и массовые преследования цыган после этого прекратились⁷⁴. Поскольку этот орган возник в конце декабря 1941 г. — начале января 1942 г., уже немного цыган в Симферополе могли воспользоваться плодами его ходатайств. Учитывая, что нацисты делали определенную ставку на привлечение крымских татар на свою сторону, а также то, что основная часть цыган к этому времени была уже уничтожена и немцам не составляло труда позволить себе такой жест, эта версия представляется не лишеной оснований. Олендорф в ходе Нюрнбергского процесса также показывал, что решение «цыганского вопроса» в Симферополе проводилось не столь прямолинейно и было осложнено фактором одинаковой религиозной принадлежности цыган и крымских татар: «[в идентификации цыган] были определенные трудности, так как некоторые цыгане — если не все — были мусульманами. В связи с этим мы считали важным не портить отношения с татарами, и поэтому мы для этой работы [по поиску и уничтожению цыган. — М. Т.] брали людей, хорошо знавших обстановку и население»⁷⁵. Вероятно, за этими бюрократическими формулировками командира айнзатцгруппы «Д» стояли переговоры

⁷⁴ См., напр.: *Адилъша оглы Р.* Куда подевались крымские цыгане // Кърым. — 1994. — № 48. — С. 2.

⁷⁵ *Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals.* — P. 290.

и консультации с Мусульманским комитетом и выделение затем последним своих консультантов, которые непосредственно «на месте» решали, кто из цыган является необходимым, а кого можно отдать карательным органам.

Во всяком случае, действительно, в Симферополе после уничтожения цыган как группы в декабре 1941 г. преследования отдельных оставшихся одиночек прекратились. Об этом сообщал и очевидец Х. Г. Лашкевич: «... часть цыган не успели захватить, а затем пощадили по неизвестным мне причинам и не стали больше их преследовать»⁷⁶. Интересно, что выходящая на крымскотатарском языке газета «Азат Кърым» (*Освобожденный Крым*), которая являлась органом симферопольского Мусульманского комитета, 27 марта 1942 г. поместила познавательную статью об одной из цыганских групп полуострова, самоназвание которой было *туркмены*. Автор Н. Сейдаметов утверждал, что крымские цыгане «родственны с иранскими племенами», а от других цыган «туркмены отличаются своим языком, своими обрядами и поведением». Никаких негативных оценок цыган материал не содержал. По всей вероятности, таким косвенным образом редакция попыталась разъяснить татарскому населению положение по «цыганскому вопросу», дать понять, что исламизированное цыганское население не должно подвергаться преследованиям, и таким образом легитимизировать его присутствие на полуострове.

Сохранился еще один источник, который, на наш взгляд, позволяет пролить свет на стратегии выживания оставшегося в живых цыганского населения города — это данные статистического бюро городской управы Симферополя. По состоянию на 1 ноября 1941 г. (начало оккупационного периода), по сведениям статистического бюро горуправы, на учете в городе находились 1700 цыган⁷⁷. По «сугубо ориентировочным расчетам» (так в документе), на 1 января 1942 г. (напомним — когда прошла волна уничтожения цыган в городе), городская управа насчитывала 1100 цыган⁷⁸. На 1 января 1943 г. в Симферополе по данным того же статистического бюро оставалось только 8 цыган⁷⁹. Между тем, о каких-либо масштаб-

⁷⁶ Из дневника Х. Г. Лашкевича. — В кн.: Передайте детям нашим о нашей судьбе. — С. 93.

⁷⁷ ГА АРК, ф. Р-1302, оп. 1, д. 9, л. 6.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Там же, л. 2.

ных акциях против цыган в 1942 г. в Симферополе нам неизвестно. По нашему предположению, если цифры периода 1 ноября 1941 г. – 1 января 1942 г. отражают количество попавших в «гросс-акцию» и убитых людей, то снижение количества официально зарегистрированных цыган за 1942 г. объясняется не преследованием и уничтожением, а массовой «сменой» ими своей этнической принадлежности: в муниципальных органах статистики — возможно, не без влияния Мусульманского комитета — их стали фиксировать как крымских татар.

Еще более рельефно «мусульманский фактор» выступил в **Бахчисарае**, где, по различным свидетельствам из устных источников, цыганское население не пострадало вовсе. Устная традиция старожилов Бахчисарая содержит историю о том, что когда цыгане уже были собраны для «переселения», городской голова грек-мусульманин Фенеров *«пошел к плачущей толпе и попросил [немецкого] офицера отобрать троих [цыган] по своему усмотрению, что и было сделано. Фенеров завел их в штаб и попросил перед немцами снять — пардон — штаны. Перед изумленными немцами предстали... мусульмане. Фенеров же сказал, что не может быть далее головой в городе, где расстреливают мусульман. Репрессии были отменены»*⁸⁰. По всей вероятности, это — мифологизированная версия событий; скорее всего, реальность была сложнее и многообразнее, и усилия по спасению цыган были предприняты не только муниципальной администрацией, но и существовавшим также в Бахчисарае Мусульманским комитетом, а ходатайства были представлены не за всех цыган, а в первую очередь за тех, кто десятилетиями жил рядом, ходил в ту же мечеть, говорил на том же языке и занимался нужным и привычным для соседей ремеслом или торговой деятельностью⁸¹.

⁸⁰ Мемис Решид. Забытое племя // Голос Крыма. – 1998. – 4 сентября.

⁸¹ Крым являлся не единственным регионом, где фактор мусульманской религиозной принадлежности сыграл спасительную роль в судьбе цыган. Здесь можно провести определенную параллель с участием цыганского населения в Боснии-Герцеговине. Там местные профашистские власти — усташи — благодаря вмешательству боснийского исламского духовенства в 1941–1942 гг. пощадили и не включили в депортации так называемых «белых цыган», которые являлись мусульманами, были глубоко ассимилированными и постепенно теряли свой язык и обычаи (в отличие от двух других групп цыган, *čergaši* и *karavlası*, которые вели кочевой образ жизни, были ассимилированы в меньшей степени

Решение «цыганского вопроса» в селах полуострова

В сельской местности полуострова «цыганский вопрос» решался на протяжении первой половины 1942 г. также одновременно с «еврейским» вопросом. Проживание цыган в селах полуострова и их интеграция в сельское хозяйство явились результатом предпринимаемых советской властью в 1920–30-х гг. попыток привлечь цыганское население к производительному земледельческому труду⁸². Многие цыганские семьи вели оседлый образ жизни и трудились в колхозах Биюк-Онларского, Джанкойского, Старо-Крымского, Колайского и других районов.

Идентификация и учет всего, в том числе и цыганского населения осуществлялась по инициативе и приказам полевых комендатур, которые отдавали распоряжения о регистрации местного населения районным старостам, а те передавали их сельским старостам. Документы свидетельствуют о широком участии местной администрации — сельских старост и вспомогательной полиции — в регистрационных мероприятиях, в сборе цыганского населения в разных деревнях. Собственно же истреблением цыган занимались подразделения айнзатцгруппы «Д» и подразделения полевой жандармерии. Обратим внимание на то, что в сельской местности так же, как и в городах, карательные подразделения не делали различий между оседлыми и кочевыми цыганами. Достаточно было того, что в определенном месте компактно проживала группа цыган или даже несколько семей — пусть даже вполне «социально обустроенных» и интегрированных в местную хозяйственную систему — чтобы она была включена в круг подлежащих уничтожению.

и подверглись депортациям). Подробнее см.: *Jelinek Yeshayahu A. Bosnia–Herzegovina at War: Relations between Moslems and Non-Muslems // Holocaust and Genocide Studies, 5:3 (1990). – P. 289; Biondich Mark. Persecution of Roma-Sinti in Croatia, 1941–1945. – In: Roma and Sinti: Understudied Victims of Nazism. – P. 36–38; Trubeta Sevasti. «Gypsiness», Racial Discourse and Persecution: Balkan Roma during the Second World War. Nationalities Papers. Vol. 31. No. 4, December 2003. – P. 505–506. Имеется также по меньшей мере одно свидетельство о спасении мусульманами цыган-единоверцев в Одессе в 1943 г. (Татары рятавали життя / Татары мунтисарде о дживіпе // *Романі Яг* (Ужгород). – 2005. – № 9 (25 травня).*

⁸² Так, в 1926–1928 гг. в результате политики поощрения перехода цыган к оседлому земледельческому труду в Крыму, на Украине и Северном Кавказе осели около 5000 цыган (*Кроу Д.* Вказ. праця. – С. 208).

Так, в деревне Карагоз Старо-Крымского района проживала семья цыган Буралиевых. Мать и отец работали в колхозе «2-я пятилетка», дочери учились в школе. По сообщению свидетеля, данному старо-крымской ЧГК:

«...в феврале 1942 г. подъехала грузовая машина к дому, где жили Буралиевы. В машину были погружены все члены семьи и отвезены в Старый Крым. ... Больше этих людей мы никогда не видели, но предполагаю, как я, так и односельчане, что все они расстреляны, так как в период после высадки десантных войск в Крыму немцы беспощадно убивали евреев, крымчаков, цыган»⁸³.

Из деревни Джума-Эли Старо-Крымского района была вывезена и расстреляна семья Асановых из семи человек⁸⁴. На станции Бююк-Онлар 15 января 1942 г. были расстреляны Фурсенко Петр и его семья из шести человек из деревни Джайчи Бююк-Онларского района «за национальную принадлежность как цыгане»⁸⁵.

В Колайском районе были уничтожены: в деревне Терепли-Абаш — 32 цыгана, Арлин-Барин — 6 цыган, Нем-Барин — 8 цыган, Ширин — 2 цыгана, Михайловка — 2 цыгана, в колхозе «Большевик» — 25 цыган, в деревне Авлач — 2 цыгана, в колхозе «8 марта» — 3 цыгана⁸⁶.

В деревне Абаклы-Тома Джанкойского района в марте 1942 г. староста сельской управы Джемадин М. и его заместитель Абдураман А. и писарь сельской управы Ажди-Амет С. по заданию немецкой жандармерии составили списки на 60 цыган, проживавших в этой деревне; 28 марта, когда в деревню прибыла автомашина «душегубка», они принимали участие в сборе цыган и погрузке их в эту автомашину. Впоследствии было установлено, что эти цыгане были умерщвлены и трупы их были выброшены в северо-восточной части Джанкоя⁸⁷. В соседней деревне Бурлак-Тома проживавшие в этой деревне 45 цыган были так же с помощью местного старосты Матвея Ивановича К. и полицейских Климентия П. и Л. цыгане были собраны и погружены в «душегубку». Подчеркнем: эти цыгане не были кочевой, пришлой и поэтому чужеродной для местного населения группой — напротив, по словам одного из свидетелей, все они «являлись коренными жителями с. Бурлак-

⁸³ ГА АРК, ф. Р-1289, оп. 1, д. 6, л. 142.

⁸⁴ Там же, л. 88.

⁸⁵ ГА РФ, ф. 7021, оп. 9, д. 34, л. 96.

⁸⁶ ГА АРК, ф. 1289, оп. 1, д. 12, л. 36–44 об.

⁸⁷ ОГА СВ Украины, Симферополь, д. 7214, л. 132–135.

Тома, до войны состояли членами нашего колхоза и хорошо работали. Среди удушенных были ... и молодые комсомольцы, и старики»⁸⁸.

После освобождения полуострова вышеназванные бывшие полицейские и сельские старосты отрицали, что им было известны цели регистрации цыганского населения, планы немцев и назначение автомобиля-душегубки. Вероятно, это было действительно так — местные коллаборационисты пытались просто избавиться от цыган не в последнюю очередь с целью завладеть их имуществом, и, скорее всего, не утруждали себя раздумьями об их дальнейшей судьбе. Сложно сказать, как они повели бы себя в том случае, если бы заранее знали о том, что ждет тех, на кого они предоставляли властям регистрационные списки. Однако, когда цыгане были увезены и об их уничтожении стало известно, это не помешало старостам и полицейским присвоить себе имущество жертв. Так, А. взял себе брюки, сарафан, матрац и другие вещи, М. — платье, патефон, костюм, туфли и другие вещи. П. свидетельствовал: «Из оставшегося от удушенных цыган хлеба я выменял за 60 яиц два центнера пшеницы и в обмен за 4-месячного поросенка и 60 штук яиц я получил от немцев одну корову, принадлежавшую этим же цыганам»⁸⁹.

Роль местной администрации в идентификации цыган и передаче сведений о них немецким властям подчеркивается следующим обстоятельством: по единодушным послевоенным утверждениям многих свидетелей, цыгане жили не только в этих, но и во многих других селах Джанкойского района — и везде остались живы, так как старосты тех сел не предоставили немецкой администрации сведения о «своих» цыганах, выдавая их, как правило, за татар⁹⁰. С чем это было связано — объяснить непросто. По одному из предположений, сельская администрация могла действительно искренне считать их скорее татарами (опять же, в силу религиозно-культурной схожести с последними). По другому предположению, старосты этих сел могли догадываться о том, что грозит этим цыганам, и поэтому отважились на подобную фальсификацию. Некоторый свет на вопрос о национальной идентификации могут пролить послевоенные показания родственников погибших. Во время дачи показаний советским органам госбезопасности они,

⁸⁸ ОГА СБ Украины, Симферополь, д. 18834, л. 57об.

⁸⁹ Там же, д. 9775, л. 14, 26, 27.

⁹⁰ Там же, д. 18834. —Л. 57об, 65, 78.

во-первых, фиксировали самих себя как татары, и во-вторых, настаивали на том, что погибшие по национальности были крымскими татарами, но были выданы старостами немцам как «татарские цыгане». Так, один из них, зафиксированный в протоколе допроса как татарин, показывал: «В марте 1942 г. во время оккупации немцами нашего района часть татарского населения в числе 45 человек были собраны местным старостой Криворучко под видом татарских цыган, тогда как это было все оседлое население татары, рабочие, бедняки. Лично я был очевидцем, как всех арестованных во дворе у старосты Криворучко посадили немцы в подошедшую машину-душегубку»⁹¹. Налицо тот факт, что в обществе не было однозначного мнения относительно этнической принадлежности этой группы населения. Одни предпочитали считать их татарами (этого хотели и сами жертвы), в то время как другие, в том числе и часть крымскотатарского населения, не спешили принимать чингене за своих. Это двойственное положение, не игравшее существенной роли в мирное время, сыграло первостепенную и порой трагическую роль в событиях периода оккупации, когда критерий национальной принадлежности стал определяющим.

Как и в городах, в деревнях уничтожение цыган также не было доведено до конца. Так, по отчету евпаторийской полевой комендатуры № (V) 810 от 9 июля 1942 г., согласно сообщениям районных старост в Евпаторийском районе все еще проживали 76 цыган среди общего населения района 91910 человек⁹².

В общем, по Крыму, как сообщалось в отчете айнзатцгруппы «Д» от 8 апреля 1942 г., «за исключением небольших групп, все еще появляющихся на севере Крыма, на этой территории больше нет евреев, крымчаков и цыган». Однако по сведениям армии, по отчету центра тыловой области №553 (Korück 553) в отдел O.Qu./Qu. 2 штаба 11-й армии от 15 июля 1942 г., на полуострове среди 573428 человек мирного населения насчитывалось 405 цыган⁹³. Последние сведения об уничтожении цыган датируются серединой 1942 г. — более поздних свидетельств об этом нам не известно. Это, однако, не означало, что цыган на полуострове больше не осталось.

В Центральном штабе партизанского движения в Москве, куда поступали агентурные сводки об обстановке в регионах, располага-

⁹¹ ОГА СБ Украины, Симферополь, д. 18834, л. 47–48.

⁹² Yad Vashem archives, Record Group O 51, file 185/I, doc. 12. – P. 1.

⁹³ Yad Vashem archives, Record Group O 51, file 185/II, doc. 1. – P. 1.

ли сведениями об оккупационной политике в Крыму по отношению к цыганам. «Немцы начали разрешать национальный вопрос с того, что полностью уничтожили евреев и цыган», — сообщалось в агентурной справке за октябрь 1942 г. начальнику ЦШПД Пономаренко от начальника ЮШПД Селезнева⁹⁴. Однако несколько месяцев спустя эта информация подверглась корректировке. В агентурной справке на 1 июля 1943 г. заместителю начальника ЦШПД Бельченко от уполномоченного штаба партизанского движения в Крыму Булатова значилось: «Еврейское население подвергается полному физическому уничтожению, крымчаки и **частично** цыгане также (выделено нами. — М. Т.)»⁹⁵.

То, что некоторая часть цыганского населения пережила оккупацию, подтверждается и фактом последующей депортации из Крыма советской властью цыган весной–летом 1944 г. вместе в крымскими татарами, армянам, болгарам и греками. В официальных документах НКВД — телеграммах, справках и статистических отчетах о ходе депортации — цыгане не были выделены в отдельную категорию. По всей видимости, в спешке органы внутренних дел приняли оставшихся в живых цыган за татар (по такой же причине были депортированы по ошибке и некоторые представители другой тюркизированной крымской этнической группы, не входившей в инструкции НКВД — караимы). По сведениям партийных органов, из одного лишь сельского Кировского района Крыма в конце июня 1944 г. были депортированы «цыган 16 семей или 111 человек, из них мужчин 16, женщин 31 и детей 64 человека»⁹⁶. Среди прибывших в июле 1944 г. из Крымской АССР в Гурьевскую область Казахской ССР 4286 переселенцев наряду с болгарами, греками, армянами, татарами и караимами значились и цыгане⁹⁷. В 1948 г. в МВД обсуждался вопрос о ходатайствах об освобождении из-под спецпоселения тех, кто во время выселения не мог доказать свою национальную принадлежность — среди них

⁹⁴ Российский государственный архив социально-политической истории (далее — РГАСПИ), ф. 69, оп. 1, д. 623, д. 123.

⁹⁵ РГАСПИ, ф. 69, оп. 1, д. 741, л. 39об.

⁹⁶ ГА АРК, ф. П-1, оп. 1, д. 2262, л. 5. Информационная записка секретарю Крымского обкома ВКП(б) Тюляеву из Кировского РК ВКП(б) по вопросу спецпереселения болгар, греков, армян и др.» от 1 августа 1944 г.

⁹⁷ Из докладной записки в ОСП НКВД наркома внутренних дел Казахской ССР Богданова. — В кн.: Депортация народов Крыма / Сост. Бугай Н.Ф. — М.: Инсан, 2002. — С. 97.

также фигурировали крымские цыгане⁹⁸. Позже, в 1949 г. в МВД была подготовлена справка о тех, кто в качестве «прочих» был депортирован из Крыма наряду с «основным контингентом»; в их числе числилось 1109 цыган⁹⁹. По всей вероятности, депортирована была именно та оставшаяся в живых группа крымских цыган, которая была максимально близка по языковой и культурной принадлежности к крымским татарам; горькая ирония судьбы заключалась в том, что будучи по этой причине спасенными от преследований нацистов, цыгане по этой же причине были репрессированы вернувшейся советской властью. Так или иначе, есть основания считать, что нацистскую оккупацию в Крыму пережили более тысячи цыган.

Вышесказанное приводит к выводу, что цыганское этническое меньшинство на полуострове было обречено на уничтожение до тех пор, пока оно представляло собой некую заметную для оккупационных органов группу, и пока оккупационные власти не начали учитывать некоторые обстоятельства, основанные на местной специфике данного региона. После истребления более-менее значительных общин власти не утруждали себя поиском оставшихся одиночек, как они делали по отношению к евреям. Переполненная антисемитскими пропагандистскими материалами¹⁰⁰, русскоязычная крымская пресса (газеты «Голос Крыма», «Феодосийский Вестник», «Евпаторийские известия», «Сакские известия» и др.) не посвящала «цыганскому вопросу» ни строчки¹⁰¹. Нам не известно

⁹⁸ Перечень № 2 вопросов по работе среди выселенцев-спецпоселенцев, обсуждавшихся на совещании у заместителя министра внутренних дел СССР генерал-лейтенанта Рясного. – Там же. – С. 103.

⁹⁹ Справка о количестве лиц других национальностей, находящихся на спецпоселении, выселенных с немцами, с выселенцами Кавказа, Крыма, но не входящих в состав семей этих контингентов. – Там же. – С. 114. Однако следует учитывать, что не все из заявивших о своей цыганской принадлежности могли действительно являться таковыми — этой возможностью для того, чтобы возвратиться на родину, могли воспользоваться и татары.

¹⁰⁰ Подробнее о роли антисемитской доктрины, реализованной в СМИ оккупированного Крыма, см.: *Tyaglyy Mikhail I. The Role of Antisemitic Doctrine in German Propaganda in the Crimea, 1941–1944 // Holocaust and Genocide Studies. – Vol. 18. – № 3 (Winter 2004). – P. 421–459.*

¹⁰¹ Напротив: после того, как в ноябре 1943 г. в Симферополь прибыл и начал свои выступления известный русский певец-эмигрант Петр Лещенко, газета «Голос Крыма» в выпуске от 5 декабря поместила сле-

ни одного случая, когда бы на цыган были предоставлены доносы в СД либо местную полицию, как это постоянно делалось в отношении евреев. Избежавшие волны массового уничтожения в городах и деревнях полуострова в конце 1941 – первой половине 1942 г., цыгане впоследствии не вызывали повышенного внимания у оккупационных властей. Немаловажную роль также играет то обстоятельство, что осуществившие массовые экзекуции евреев и цыган подразделения айнзатцгруппы «Д» в июле–августе 1942 г. покинули полуостров. Вместо них вопросами обеспечения политической безопасности в Крыму стал заниматься стационарный аппарат СД с центром в Симферополе и отделениями в других городах. Для осуществления мероприятий по «еврейскому вопросу» в рамках этого аппарата существовал специальный отдел, однако о том, насколько «цыганский вопрос» входил в сферу интересов этого учреждения, известные нам источники умалчивают.

Ряд фактов свидетельствуют о том, что некоторые цыгане несли службу в эсэсовских карательных структурах и вспомогательных коллаборационистских формированиях, созданных на полуострове. Так, в качестве командира отделения в 147-м добровольческом татарском батальоне служил уроженец Евпатории, малограмотный цыган Ильяс А., по профессии артист¹⁰². В 152-й добровольческий татарский батальон в марте 1943 г. поступил на службу рядовым другой цыган, Куртмамбет С.¹⁰³ В охранной роте при симферопольском отделении СД также несли службу цыгане: Риза Г., уроженец г. Симферополя, до войны по профессии музыкант-гитарист — он «служил в роте рядовым добровольцем, как и все носил военную форму солдата немецкой армии, имел личное оружие. Он так же

дующий текст: «В пятницу 3 декабря выступил по радио известный за границей исполнитель цыганских романсов и жанровых песен, эмигрант Петр Лещенко. Он исполнил на русском языке четыре песенки, в том числе “Прощай, мой табор” и свою коронную песенку — “Чубчик”» (см.: *Гуркович В.Н.* Русский певец Петр Лещенко, офицер Румынской армии в Крыму в 1943–1944 годах // Историческое наследие. – 2003. – №1. – С. 37). Примечательно, что аналогичные радиопередачи, содержавшие исполнение цыганского песенного творчества, транслировались и по проводному радио в оккупированных областях России (см.: *Ковалев В.Н.* Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944. – Москва: Аст, 2003. – С. 375).

¹⁰² ОГА СБ Украины, Симферополь, д. 20404, т. 37, л. 273.

¹⁰³ Там же, т. 38, л. 85.

стоял на постах по охране арестованных советских граждан, содержащихся во внутренней тюрьме СД»¹⁰⁴; Анафий С., проживавший до войны в «цыганской слободке» Симферополя, по словам одного из бывших сослуживцев, имевший в роте репутацию «заядлого» участника конвоирования арестованных в СД советских граждан на расстрелы¹⁰⁵.

Известны также случаи службы цыган — наряду с представителями других национальных групп — в качестве осведомителей СД. Бывший служащий городской управы г. Карасубазара сообщил, что в числе шести известных ему осведомителей на службе для карасубазарского отделения СД состояли цыгане Молдаванов Амет, Фурунджиев Юнус, Шаматовский¹⁰⁶.

Как следует интерпретировать службу в карательных структурах представителей этнической группы, большая часть которой была уничтожена оккупантами? Была ли это служба по убеждениям, или по принуждению, или из страха быть обнаруженным и причисленным к числу тех, кто подлежал уничтожению? Из послевоенных свидетельств — допросов их сослуживцев, следует, что на низовом уровне, на уровне рядовых и взводных в роте СД их национальная принадлежность была хорошо известна. Однако о том, выходили ли эти сведения за пределы крымскотатарского руководства добровольческих формирований, мы не знаем. Вероятней всего, до немецкого командования подразделений слухи об этом так и не дошли. С., который в охранной роте СД официально числился крымским татарин, позже объяснял советским следственным органам свою службу в карательных подразделениях давлением со стороны Мусульманского комитета и угрозой расправы в случае несогласия:

«В действительности я по национальности цыган, а немцы расстреливали цыган. ... представитель Мусульманского комитета по имени Эннан знал, что мы цыгане и угрожал, что выдаст нас немцам. Я не намеревался вступать в добровольческий татарский батальон, но в то время сложилась такая обстановка, что вся наша семья могла быть расстреляна. Мы в семье поговорили и все решили, что я должен пойти в Мусульманский комитет и добровольно записаться в немецкую армию»¹⁰⁷.

¹⁰⁴ ОГА СБ Украины, Симферополь, д. 20423, т. 1, л. 155; т. 4, л. 14, 65.

¹⁰⁵ Там же, т. 4, л. 9, 65.

¹⁰⁶ ГА РФ, ф. 7021, оп. 9, д. 80, л. 34.

¹⁰⁷ ОГА СБ Украины, Симферополь, д. 20423, т. 5, л. 101.

Очевидно, что в этом и аналогичных случаях угроза расправы приводила к решению как можно более тщательно замаскировать свою этническую принадлежность и старательной службой обезопасить себя от возможных подозрений; сугубо личные мотивы к спасению брали верх над ощущением этнопсихологической общности с уничтоженными. Однако стоит учитывать в то же время, что мотивы службы могли быть и иными — но советским следственным органам они были охарактеризованы как результат принуждения лишь для того, чтобы снять с себя ответственность и отвести обвинение в коллаборации по собственной инициативе.

Итоги: основные векторы нацистской цыганской политики в Крыму на фоне событий Холокоста

Политика нацистских оккупантов в Крыму по отношению к евреям и цыганам обладала рядом как сходных, так и различных черт. Прежде всего, отметим, что евреи и цыгане были теми группами крымского мирного населения, относительно которых в начальный период оккупации стала осуществляться политика поголовного уничтожения. Однако и причины, по которым это происходило, и дальнейшие мероприятия оккупационных властей по отношению к этим двум группам различались.

В Крыму военно-политические условия диктовали армии необходимость как можно скорее избавиться от «лишних» элементов населения, рассматривавшихся командованием как нежелательная экономическая нагрузка. Разумеется, в такой ситуации евреи были первыми обречены на уничтожение — хотя оно, будучи идеологически predetermined, было бы проведено в любом случае, раньше или позже, при заинтересованности вермахта осуществить его в кратчайшие сроки или без такового. Преследование и уничтожение цыган не являлось первоочередной задачей оккупационной администрации на советской территории. Однако карательные структуры — айнзатцгруппы СС, которые получили задание обеспечивать безопасность тыла вермахта и ликвидировать «политических противников» режима, обладали большой свободой при трактовке вопроса о том, кого еще, помимо партийно-советских функционеров и евреев, необходимо включить в число таковых. Поскольку цыгане вслед за евреями рассматривались нацистской идеологией и пропагандой как представители расово и социально неполноценной группы, к тому же потенциально опасной, то в

специфических условиях юрисдикции военной администрации (заинтересованной не в эксплуатации населения, а в освобождении от нежелательной и подозрительной его части) по решению местных эсэсовских карательных органов эта группа также была включена в число обреченных.

Однако и этот курс подвергся изменению в тех местах, где оккупантам было тактически выгодно не портить отношения с частью местного населения, на сотрудничество с которой они делали определенную ставку. Там же, где влияние этого фактора не ощущалось, карательные подразделения продолжали уничтожение вплоть до передислокации с территории Крыма. Эта особенность более всего отличает Холокост от Пораймоса в «крымской» ситуации: евреев никакие тактические соображения и сиюминутные расчеты властей не могли избавить от уничтожения. Это обстоятельство особенно рельефно подчеркивает отсутствие универсальной идеологической основы при проведении антицыганских мероприятий.

Таким образом, меры нацистских оккупантов по «цыганскому вопросу» в Крыму являлись результатом не столько строгого выполнения центральных имперских постановлений, сколько широкой интерпретации общих идеологических установок в местной ситуации отдельными ведомствами оккупационной власти, корректировки общего курса местными функционерами под влиянием локальных условий. Уничтожив вместе с еврейским населением кочевавшие или компактно проживавшие в городах и селах полуострова и поэтому заметные общины цыган, передвижные подразделения полиции безопасности и СД покинули Крымский полуостров. Сменивший их стационарный аппарат СС и полиции, не получивший указаний проводить выявление и уничтожение цыган, не проявлял заинтересованности в поиске и ликвидации уцелевших одиночек, что дало последним бесценную возможность пережить оккупационный период.

*Альфред Айсфельд
(Геттинген, ФРГ)*

**Репатриация на чужбину...
(репатриация советских немцев 1946–1947 гг.)**

Aisfeld A. Repatriation to the foreign country... (repatriation of Soviet Germans in 1946–1947).

The author investigated the process of repatriation of «Soviet» Germans in 1946–1947.

С продвижением Красной Армии на территорию Польши и Чехословакии стал актуальным вопрос об отношении к военнопленным, оstarбайтерам и гражданским интернированным, а также этническим немцам, переселенным на основании советско-германских договоров, и к административным переселенцам. Уже 31 августа 1944 г. СНК Украинской ССР и ЦК КП(б)У приняли совместное постановление, согласно которому НКВД УССР получил указание о создании в приграничных областях (Львовской, Дрогобычской и Волынской) первых 6 проверочно-фильтрационных лагерей (ПФЛ) или проверочно-фильтрационных пунктов (ПФП)¹.

4 октября 1944 г. советское правительство учредило должность Уполномоченного Совета Народных Комиссаров СССР по делам репатриированных граждан СССР, которые были освобождены Красной Армией или вооруженными силами союзников². Уполномоченным советского правительства был назначен генерал-лейтенант Ф. И. Голиков. 6 октября 1944 г. последовало постановление СНК СССР, которым регулировалась деятельность Уполномоченного³. В тот же день последовала инструкция Голикова представителям Уполномоченного СНК СССР по репатриации граждан СССР при Военных советах фронтов об организации их деятельности по выявлению советских граждан среди освобожденных военно-

¹ Арзамаскин Ю. Заложники Второй мировой войны: Репатриация советских граждан в 1944–1953 гг. – М., 2001. – С. 13.

² Постановление СНК СССР № 1315–392 от 4 октября 1944 г. «Об Уполномоченном Совете Народных Комиссаров СССР по делам репатриированных граждан СССР».

³ Постановление СНК СССР № 1344–402 от 6 октября 1944 г. «О деятельности Уполномоченного Совета Народных Комиссаров СССР по делам репатриации граждан СССР».

пленных и гражданских лиц, их проверке и передаче для дальнейшего использования или транспортировке на территорию СССР. Не вызывающие подозрения мужчины призывного возраста, независимо от того, являлись ли они освобожденными из плена красноармейцами или оstarбайтерами, должны были передаваться военным властям для их дальнейшего использования. Вызывающие подозрение военнопленные и гражданские лица должны были быть переданы в спецлагеря НКВД. Военнообязанные, негодные к военной службе, лица непризывных возрастов, а также женщины и дети, после перепроверки в фильтрационных лагерях должны были быть направлены в места прежнего проживания⁴. Фильтрация не должна была продолжаться дольше трех–пяти дней⁵.

Управление Уполномоченного было образовано Постановлением Совета Народных Комиссаров СССР от 23 октября 1944 г. С октября по декабрь 1944 г. военными советами фронтов продвигающихся дальше на запад советских войск были созданы оперативные группы для репатриации, состоящие из одного представителя Уполномоченного СНК СССР и четырех офицеров. Вдоль государственной границы СССР до 23 декабря 1944 г. уже было создано 15 фильтрационных лагерей НКВД⁶: Болград⁷ и Кишинев в Молдавии, Черновцы, Мостиск, Хира, Рава-Русская, Яворов и Владимир-Волынский в Украине, Брест, Волковыск и Гродно в Белоруссии, Высоколитовск и Пружаны в Литве, Выборг в Ленинградской области и Сортавала в Карелии. 6 января 1945 г. последовало Постановление СНК «О приеме и размещении репатриированных советских граждан»⁸.

Для проведения репатриации 19 февраля 1945 г. были созданы четыре группы по репатриации для провинций Восточная Пруссия,

⁴ Арзамаскина Н.Ю. Деятельность советских военных органов репатриации в Германии в 1945–1950 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 2007. – С. 213.

⁵ Там же. – С. 216.

⁶ Арзамаскин Ю. Заложники Второй мировой войны... – С. 47.

⁷ Арзамаскин Ю., со ссылкой на хранящийся в ГАРФ документ, относит Болград, расположенный на территории Одесской области, к Молдавии. См.: Там же. – С. 47, сн. 130.

⁸ Постановление СНК СССР № 30–12с от 6 января 1945 г. «Об организации приема и устройства репатрируемых советских граждан» // Генеральная прокуратура РФ: Сб. законод. и нормат. актов о репрессиях и реабилитации жертв полит. репрессий. Ч. 1. – Курск, 1999. – С. 468–470.

Силезия, Бранденбург, Померания, а также группа для Австрии. 15 мая прибавилась Нюрнбергская репатриационная группа⁹.

Граждане государств западных союзников и других государств находились отчасти в той части Европы, которая была занята Красной Армией или должна была в ходе военных действий быть занята ею. В то же время советские граждане и граждане, которые происходили из Российской империи, находились в западноевропейских государствах, которые предстояло занять западным союзникам. На Ялтинской конференции (4–11 февраля 1945 г.), кроме всего прочего, обсуждались вопросы о двустороннем обмене военнопленными и гражданским населением. Соответствующие двусторонние договоренности были подписаны между СССР, с одной стороны, США и Великобританией, с другой стороны, 11 февраля 1945 г.

В г. Галле 22 мая 1945 г. состоялось подписание «Плана передачи через линию фронта бывших военнопленных и гражданских лиц, которые были освобождены Красной армией и войсками союзников». Его подписали: с советской стороны — генерал-лейтенант Голубев и генерал-майор Баркер, со стороны союзников. По плану предусматривалось начать передачу через 24 часа после его подписания. В плане также были предусмотрены пункты передачи¹⁰.

Постановлением Государственного Комитета Оборона № 8670сс от 22 мая 1945 г. было предписано: «Обязать проверочно-фильтрационные комиссии НКВД СССР при лагерях и фронтовых сборных пунктах, а также органы СМЕРШ, обеспечивать проведение регистрации в срок не более 10-ти дней, после чего всех гражданских лиц направлять к месту их постоянного жительства, а военнослужащих — в запасные части Народного комиссариата обороны СССР. Обязать НКВД и НКГБ проводить последующую проверку в местах расселения репатрируемых советских граждан, а органы СМЕРШ — в запасных частях...»¹¹. 22 мая 1945 г. было отдано распоряжение о создании отдела «Ф» НКВД под руководством генерала П. А. Судоплатова, который отвечал за фильтрацию репатрируемых.

⁹ Арзамаскина Н.Ю. Деятельность советских военных органов репатриации в Германии... — С. 209.

¹⁰ Протопопов М. Репатриация под конвоем // Наследие предков: Журнал правой перспективы. — 2006. — № 3–4 (24). — С. 14 (<http://cultoboz.ru/np/np24prot.html>).

¹¹ Там же. — С. 16.

23 мая 1945 г., для реализации подписанного в Галле плана, вдоль демаркационной линии, между советской оккупационной зоной в Германии и британской и американской зонами, было организовано в общей сложности девять пунктов передачи (Висмар, Кривитц, Пархим, Магдебург, Дессау, Торгау, Риза). Еще два пункта должны были быть открыты в Австрии¹². За этой линией, в советской зоне оккупации, отчасти в бывших немецких лагерях для пленных, были организованы специальные лагеря НКВД. В июле было оборудовано еще 27 фильтрационных лагерей, что составило в совокупности 127 фильтрационных лагерей и 57 фильтрационных пунктов вместимостью 1,5 млн. чел.¹³

Переправка репатриированных, число которых составляло несколько миллионов человек, была, несомненно, крупнейшей задачей, решение которой требовало от всех задействованных максимальной отдачи. Все физически здоровые мужчины и женщины должны были преодолеть путь до границы Советского Союза по пяти маршрутам. Эти маршруты проходили от Пархима до Гродно (900 км), от Ратенова через Познань и Варшаву до Бреста (850 км), от Магдебурга через Франкфурт-на-Одере до Любомля (900 км), от Виттенберга через Котбус до Владимир-Волынского (880 км) и от Гроссенхайна через Бреслау и Оппельн до Львова (850 км). На этих направлениях на расстоянии каждых 60–70 км должны были располагаться питательные пункты, причем предполагалось преодолевать ежедневно 20–25 км. В июле по каждому маршруту должны были двигаться 15 колонн по 5 тысяч лиц каждая, а в августе соответственно – 7–8 колонн с таким же количеством лиц. Старые, больные и дети до 15 лет должны были доставляться до границы поездом. Багаж всех сведенных в колонны репатрируемых должен был транспортироваться до границы на грузовиках¹⁴. При пересечении советской границы репатрианты должны были пройти следующую фильтрацию, после которой не заподозренные ни в чем гражданские лица освобождались для возвращения в родные места.

Пеший путь оказался слишком сложным и проблематичным, в особенности по части снабжения продовольствием, медицинско-

¹² Арзамаскин Ю. Заложники Второй мировой войны... – С. 65, 68–69.

¹³ Там же. – С. 72.

¹⁴ Арзамаскина Н.Ю. Деятельность советских военных органов репатриации в Германии... – С. 236–237.

го обслуживания, расквартирования, растущего числа заболевших и обессиленных, пропажи грузовиков с багажом, а также из-за часто имевшего место жестокого обращения с репатриантами, принуждения и изнасилования женщин советскими солдатами и офицерами¹⁵. От пешего марша пришлось отказаться. Вместо этого ввели перевозку автомобильным транспортом по маршрутам: Виттенберг – Владимир-Волынский, Пархим – Гродно – Волковыск, Саган – Рава-Русская, Иоглава – Львов, Иоглава – Коломыя, Лесобен – Вена – Ужгород – Коломыя¹⁶. Перевозка осуществлялась также по железной дороге, где возникли проблемы из-за разной ширины колеи в Европе и в СССР. Также было ограничено количество предоставленных в распоряжение локомотивов и вагонов. Репатрируемые должны были быть доставлены в начальные пункты железнодорожных веток так, чтобы без долгого ожидания отправляться в путь к советской границе. Для перевозки по железной дороге были предусмотрены шесть маршрутов: Берлин—Варшава—Брест—Белосток, Берлин—Лодзь—Ковель, Бреслау—Краков—Львов, Познань—Торн—Инстербург, Вена—Будапешт—Чоп—Сигет и Бухарест—Яссы—Унгены¹⁷.

В поле зрения Уполномоченного и его репатриационных групп, наряду с освобожденными военнопленными-красноармейцами и остарбайтерами, коллаборационистами и беженцами времен гражданской войны, попали также этнические немцы (фольксдойче), которые в 1944 г. были перемещены в Ватергау и другие регионы Европы для поселения. В последние месяцы войны многие из этнических немцев были перевезены на территорию Рейха или спасались бегством на его территорию.

Советские военные миссии получили задание выявлять этих бывших советских граждан, доставлять их сначала в фильтрационные лагеря НКВД, а затем переправлять на советскую территорию. Из документов репатриированных российских немцев и их воспоминаний стали известны следующие сборные пункты и фильтрационные лагеря в советской зоне оккупации: Ратенов № 143, Биттерфельд № 361, Эрфурт № 272, Торгау № 282, Люкенвальде № 251, Виттенберг № 365, Делич № 3, № 359, Котбус № 260, Цайт-

¹⁵ *Говоров И.В.* Репатриация на Северо-Западе РСФСР 1944–1949 гг.: Дисс. канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 41–44.

¹⁶ Там же. – С. 249.

¹⁷ Там же.

хайн № 253, Ошатц № 256, Франкфурт-на-Одере № 232, Халле №№ 1, 357, 375, Хальберштадт № 6, Лейпциг № 3, Фридрихштадт № 225, Герлиц № 265. Другие лагеря, через которые российских немцев собирали для репатриации, находились в Чехословакии (№ 80 в Маланке, № 100 в Моравской Остраве, № 121 в Бенешове, № 156 в Бехине, № 290 во Влахиме, № 292 в Ческих Будеевицах, № 296 в Тржеболле, № 297 в Хинове), в Румынии (№ 304 в Сигете), в Австрии (№ 81 в Кренцдорфе, № 198 в Бруке, № 298 в Мельке, № 300 в Сан-Валентине), в Венгрии (№ 98 в Целлдемельке, № 122 в Будапеште, № 307 в Будароке)¹⁸.

Транспортировка российских немцев на территорию Советского Союза была начата еще до окончания боевых действий в Европе. Так, заместителем народного комиссара внутренних дел СССР В. В. Чернышовым 12 апреля 1945 г. было предписано 1490 человек немцев — советских граждан, находящихся в Мостиском ПФП, без фильтрации направить в Сталинабад в распоряжение НКВД Таджикской ССР¹⁹. Этих людей, стало быть, собрали уже в конце марта 1945 г. Состав получил № 48014 и был отправлен 7 мая 1945 г.²⁰ 24 мая 1945 г. было приказано состав, состоящий из 16 вагонов с 843 лицами, назначенными для Караганды, по прибытии на станцию Кочетовка Тамбовской области перенаправить в Сталинабад в Таджикистане²¹. Другой поезд с 221 репатрированным, который 6 июня вышел из Бреста до станции Мичуринск, прибывши в Тамбовскую область, был отправлен далее до Караганды. Эти лица уже числились «мобилизованными»²², из чего можно предположить, что они были предназначены для угольной промышленности.

31 июля 1945 г. представители советских оккупационных войск в Германии (ГСОВГ) вели переговоры с представителями американских и британских войск в Потсдаме и достигли соглашения по

¹⁸ Клец В.К., Шевцова И.В. Эвакуация и репатриация немцев и меннонитов Украины в 1943–1945 гг. // История немецкой колонизации в Крыму и на Юге Украины в XIX–XX вв.: Матер. Межд. науч. конф., посвящ. 200-летию переселения немцев в Крым. 6–10 июня 2004 г. / Сост. Ю. Н. Лаптев. — Симферополь, 2007. — С. 330.

¹⁹ Государственный архив Российской Федерации (далее — ГАРФ), ф. Р-9479с, оп. 1с, д. 154, л. 180.

²⁰ ГАРФ, ф. Р-9479с, оп. 1с, д. 154, л. 184.

²¹ Там же, л. 182.

²² Там же, л. 181.

вопросу о репатриации советских граждан из западных оккупационных зон. После этого, 9 августа, советская комиссия по репатриации во главе с генерал-майором А. А. Давыдовым была направлена в американскую и французскую оккупационные зоны²³. 23 августа 1945 г. группа из 50 советских офицеров во главе с генерал-майором Ф. П. Скрынником прибыла в британскую оккупационную зону и приступила к репатриации советских граждан. Наряду с военнопленными и остарбайтерами в поле зрения попали также российские немцы, которые находились в этой зоне²⁴.

По сообщениям очевидцев, репатриационные команды через бургомистров призывали советских граждан к возвращению на родину. Назначался день, в который все подлежащие репатриации должны были собраться в определенные места для отправки. Нередко бургомистрами и соседями оказывалось давление на российских немцев, чтобы они явились для отправки²⁵. Имели место также случаи, когда их остерегали от возвращения, помогали найти надежное укрытие, скрыть свое происхождение. Выручить в таких случаях могло записанное в документах место рождения — Мюнхен, Шпейер, Кандель и т.д. Такие названия имели немецкие города, а также немецкие колонии на Юге Украины. Это, однако, ничуть не облегчало выбор — остаться в Германии или вернуться в СССР. В Советском Союзе оставались высланные в начале 1930-х гг. во время коллективизации сельского хозяйства на Дальний Север, арестованные в 1936–1939 гг. отцы, мужья и сыновья, о чьей судьбе ничего не было известно, и депортированные советскими властями в первые месяцы войны на восток родственники. При возвращении в СССР можно было надеяться на встречу с ними, если они еще остались в живых.

При возвращении, однако, нависала опасность новых репрессий со стороны НКВД, и люди понимали, что возвращение могло означать лишение свободы. Находясь перед таким выбором, нередко происходило разъединение семей. Женщины с малолетними детьми надеялись встретить своих мужей. Усталые от скитаний, они являлись для отправки в СССР. Взрослые, одинокие, а также и мно-

²³ Арзамаскина Н.Ю. Деятельность советских военных органов репатриации в Германии... — С. 56.

²⁴ ГАРФ, ф. Р-9526, оп. 6, д. 39, л. 67.

²⁵ Bosch A. Aus «Repatrianten» wurden «Specposelency» // Heimat in der Fremde. Deutsche aus Russland erinnern sich. Hrsg. von Rudolf Pörtner. — Düsseldorf, 1992. — S. 434–435.

жество семей, пытались скрыться и уклониться от репатриации. Немалому количеству семей и отдельных лиц удалось все же остаться и в советской оккупационной зоне.

Все выявленные советские граждане, будь то в советских зонах оккупации в Германии и Австрии, или в зонах западных союзников, направлялись Красной Армией в сборные лагеря для фильтрации и определения их дальнейшей судьбы.

Транспортные списки, с которыми удалось познакомиться в архивных фондах НКВД в Москве и Ижевске, дают основание предполагать, что уже в сборных лагерях на российских немцев обращали особое внимание и выделяли их как особый контингент. Так, 13 августа 1945 г. через лагерь в Бресте прошли 278 человек, которые были задержаны в Виттенберге, Хальберштадте, Райче, Торгау, Рентче, Перевице, Кенигсберге, Кемберге, Ленцорфе, Биттерфельде, Перквице, Буфкемнице и Табрукове (Польша)²⁶. 30 августа проследовало еще 196 лиц, которые были задержаны в 11 местах, среди которых были Виттенберг, Делич и Берквитц²⁷.

Перевозка железной дорогой проходила медленно и с задержками. Пропускная способность приграничных станций, на которых должны были переставляться поезда с европейской колеи на советскую, была недостаточной для такого потока людей и грузов. Это приводило к тому, что поезда с репатрированными вынуждены были стоять на резервных путях отстоя на протяжении нескольких недель в ожидании дальнейшего движения²⁸. В этой пробке также находились российские немцы, которые были задержаны в Ризе. Их поезд прибыл в Брест 15 августа. Людей выгрузили и они были вынуждены ожидать продолжения пути вплоть до конца ноября²⁹.

До 19 августа в фильтрационный лагерь Брест прибыло примерно 7000 российских немцев. Еще 30 эшелонов находились в пути. В Волковыске (Гродненская область) 21 августа 1945 г. 1300 российских немцев ожидали дальнейшей транспортировки³⁰.

²⁶ Архив Министерства внутренних дел Республики Удмуртия (*далее* – АМВД РУ), ф. 60, оп. 1, д. 2, л. 83–93.

²⁷ Там же, л. 94–101.

²⁸ Арзамаскина Н.Ю. Деятельность советских военных органов репатриации в Германии... – С. 93.

²⁹ Götte H. Von der Heimat verleugnet. – Köln, 2008. – S. 245.

³⁰ ГАРФ, ф. Р-9479с, оп. 1, д. 154, л. 287–288.

РАСПИСКА

1948 года, декабря „12“ дня, мне, высленцу Аккерман
Алоберту Генриховичу 1931 года рождения
объявлен Указ Президиума Верховного Совета СССР
от 26 ноября 1948 года об уголовной ответственности за побег из
мест обязательного и постоянного поселения.

При этом разъяснено мне, что за самовольный выезд (побег)
с места обязательного поселения я буду привлечён к уголовной ответ-
ственности и осуждён на 20 лет каторжных работ.

В чём и расписываюсь Аккерман

Расписку отобрал Начальник Увильского ГО-РО МВД
Удмуртской АССР

Подпись Ромашин

Расписка высленца А. Г. Аккермана. 12 грудня 1948 р.

РАСПИСКА

1949 г. Июнь „3“ дня. Мне высленцу Аккерман
Алоберту Генриховичу 1931 г. род.

объявлено постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР
№ 35 от 8 января 1945 года „О правовом положении спецпересе-
ленцев“.

При этом мне разъяснены права и обязанности высленцев в
местах поселений, предусмотренные указанным выше постановлением.

В чём и расписываюсь Аккерман

Расписку отобрал: Начальник Увильского ГО-РО МЕД УАССР

неполковник милиции: Ромашин

Расписка высленца А. Г. Аккермана. 3 червня 1949 р.

Формально Уполномоченный Совета Народных Комиссаров устанавливал цель назначения каждого поезда. В реальности это выглядело по-другому.

26 сентября начальник отдела спецпоселений НКВД СССР М.В. Кузнецов распорядился транспортировать 25000 лиц в 14 эшелонах до их мест назначения в Вологодскую, Архангельскую, Свердловскую, Пермскую, Томскую и Омскую области. Эти эшелоны были отправлены между 7 и 29 октября³¹. 4 октября им же было дано распоряжение о направлении 14000 человек, которые были посажены в 8 эшелонов, следованием в Архангельскую, Пермскую, Костромскую, Свердловскую, Новосибирскую области, в Удмуртскую АССР и Красноярский край. Следующие 30000 человек, согласно директивы от 22 октября, 17 эшелонами были отправлены в Вологодскую, Свердловскую, Горьковскую, Новосибирскую, Томскую, Кемеровскую области, в Коми АССР, Удмуртскую АССР, а также в Алтайский край и в Таджикистан³².

По имеющимся данным, до 20 ноября 1945 г. в общей сложности были репатрированы 140.000 российских немцев³³.

Генеральная ассамблея ООН 12 февраля 1946 г. приняла резолюцию, в которой было сказано: «Никакие беженцы или перемещенные лица, которые окончательно и определенно, вполне свободно и после того, как они полностью ознакомились с фактами, включая соответствующую информацию от правительств тех стран, из которых они происходят, высказали веские возражения против возвращения в страны, из которых они происходят, не должны принуждаться к возвращению в страны»³⁴. Но это отнюдь не было препятствием для советской администрации, и насильственная депортация продолжалась. Перевозка репатрированных российских немцев от границы в места спецпоселения длилась еще многие годы. Так, в марте 1946 г. для транспортировки репатрируемых, которые находились в это время в Закарпатье, было затребовано

³¹ ГАРФ, ф. Р-9479с, оп. 1, д. 268, л. 14.

³² Там же, л. 19–19 об.

³³ Герман А.А. Репатриация советских граждан немецкой национальности: характер проведения и результаты // Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие 1941–1955 гг.: Материалы 7-й межд. науч. конф., Москва, 19–22 октября 2000 г. / Международный союз немецкой культуры; Науч. ред. А. Герман. – М.: Готика, 2001. – С. 264.

³⁴ Арзамаскин Ю. Заложники Второй мировой войны... – С. 34.

35 вагонов³⁵. Отправленный 27 марта 1946 г. из Франкфурта-на-Одере в Ленинабад в Таджикистане эшелон с 1250 людьми 5 апреля был переадресован в Котлас в Архангельской области³⁶. Репатриация меньших групп российских немцев через фильтрационный лагерь № 312 не была закончена еще и в марте 1952 г.³⁷

Фильтрация происходила в несколько этапов и также могла длиться многие годы. Заведенные в сборных пунктах в советских оккупационных зонах личные дела передавались вместе с репатрируемыми или следовали за ними на их место назначения. В соответствии с приказом НКВД СССР от 8 сентября 1945 г., бывшие военнослужащие Красной Армии и мужчины призывного возраста обязаны были заполнять особый формуляр, включавший в себя 30 вопросов³⁸. Мужчины призывного возраста, которых во время проверки в фильтрационном лагере уличили в службе в немецких вооруженных силах или полиции, были по решению ГКО от 18 августа 1945 г. отправлены на шесть лет на поселение в спецпоселениях НКВД. Все остальные также были направлены на спецпоселение, где дети от 10 лет брались на личный учет НКВД³⁹, а не на семейный учет, как это было у депортированных немцев, не попавших под оккупацию. Те, кто не служил в немецких вооруженных формированиях, направлялись на спецпоселение в районы лесозаготовок, на стройки, в горную промышленность и в нефтяную промышленность⁴⁰.

Фильтрационные лагеря на границе СССР не были рассчитаны на такое большое количество людей. Так, пропускной фильтрационный пункт Рава-Русская имел пропускную способность до 1500 человек. В столовой же могли обеспечить питанием лишь 300 человек в день. Соответствующий фильтрационный пункт во Владимир-Волыньском вообще не имел кухни⁴¹. В Бресте женщины

³⁵ ГАРФ, ф. Р-9479с, оп. 1, д. 215, л. 87.

³⁶ Там же, л. 130, 136.

³⁷ Там же, д. 607, л. 199–201.

³⁸ История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Соб. док. в 7-ми т. Т. 5: Спецпереселенцы в СССР / Отв. ред. и сост. Т. В. Царевская-Дякина. – М., 2004. – С. 758, сн. 210.

³⁹ Там же. – С. 473–474.

⁴⁰ Там же. – С. 485–486, 757, сн. 204.

⁴¹ Буцко О.В. «С возвращеньцем»: Судьба украинских граждан, репатрированных на родину // Сторінки військової історії: Зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 155.

пытались приготовить горячую пищу для своих семей рядом с железнодорожной насыпью⁴².

Тезис украинского историка В. Клетца, согласно которому «в некоторых случаях можно говорить о географической специализации фильтрационных лагерей, т.е. о направлении их контингентов в какой-то определенный район Советского Союза»⁴³, — нашим исследованием не подтверждается. В. Клетц выявил перемещение репатриантов, отправленных из лагерей Галле и Делич в Красноярский край. По нашим данным, репатрианты из этих же сборных лагерей были направлены также в Удмуртию, причем одни направлялись из пограничных ПФП эшелонами непосредственно в Ижевск, а другие были доставлены железнодорожным транспортом до Сталинграда, а оттуда на баржах в удмуртский г. Сарапул. Этих людей, скорее всего, уже во время их транспортировки по территории СССР переадресовали.

Судьба людей могла, однако, складываться совершенно иначе. Есть информация и о том, что немцев из Днепропетровска и прилегающих населенных пунктов из Германии везли через Днепропетровск. Пока неизвестно, были ли в этом эшелоне лишь немцы или днепропетровцы различных национальностей? Неизвестному пока количеству семей было разрешено остаться в Днепропетровске, в то время как другие, в т.ч. и близкие родственники, были отправлены дальше, на Восток. Марта Тиц из Рыбальска объяснила это тем, что она, например, назвала себя украинкой, и поэтому ей было разрешено с детьми остаться в Днепропетровске⁴⁴. Но в ее фильтрационном деле, которое завели в СПП № 100 в Моравской Острове, есть документ, в котором она значится немкой. Там же сохранились и ее немецкие документы⁴⁵. В фильтрационном деле Рудольфа Метцгера из Рыбальска, который был отправлен из сборного лагеря № 260 в Котбусе и с 24 августа по 10 сентября 1945 г.

⁴² *Hägelen H.* Aus meinen und meiner Verwandten Leben. Ein Auszug // Von der Autonomiegründung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland. Hrsg.: Alfred Eisfeld. Sonderband der Reihe «Heimatbücher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.». – Stuttgart, 2008. – S. 249.

⁴³ *Клец В.К., Шевцова И.В.* Эвакуация и репатриация немцев и меннонитов Украины в 1943–1945 гг. – С. 331.

⁴⁴ Интервью А. Айсфельда с М. Тиц, 20 апреля 2007 г.

⁴⁵ Государственный архив Днепропетровской области. Фильтрационные дела, д. 2071, л. 1–2.

проходил фильтрацию в Брестском ПФП, сохранился немецкий документ, проливающий свет на его идентичность⁴⁶. В этом деле, как и в других случайно выбранных для ознакомления делах, сохранилось лишь очень мало документов, и они не дают объяснений, почему этим людям было позволено остаться в своей родной области.

Скольким российским немцам в первые месяцы 1945 г. удалось вернуться в Украину как репатриированным, остается неизвестным. Известно, что в мае 1945 г. из Украины были депортированы в Таджикистан 1500 немцев и 2000 болгар, которые перед войной постоянно проживали в Днепропетровской области, а в 1945 г. были задержаны в Болгарии⁴⁷. Приток репатриированных немцев в Украину после этого, по всей видимости, продолжался. По данным на 20 сентября 1945 г., на территории Украины имелось 2214 репатриированных немцев, которых, по мнению заместителя Берии В. В. Чернышева, следовало переселить в Коми АССР и в Молотовскую область⁴⁸.

Возможно, что директива НКВД СССР № 181 от 11 октября 1945 г. появилась именно поэтому. «В связи с запросами НКВД–УНКВД о порядке учета и оперативно-чекистского обслуживания прибывших в места поселения репатриированных граждан немецкой национальности» предписывалось поставить их на учет в спецкомендатурах НКВД. Все имеющиеся у них документы, подтверждающие их личность, должны были быть у них изъяты, а новые выданы на общих основаниях, как другим спецпереселенцам. На каждого репатриированного в возрасте от 10 лет и старше должна была быть заполнена карточка персонального учета, которая направлялась в Отдел проверочно-фильтрационных лагерей НКВД. За этим, согласно п.п. 8 и 9 этой директивы, следовала повторная фильтрация и «чекистское обслуживание» всех вызывающих подозрение репатриантов⁴⁹.

Репатриированных российских немцев, служивших в немецких строевых формированиях, в соответствии с приказом НКВД СССР № 0027 от 10 января 1946 г. и директивой НКВД СССР № 21 от

⁴⁶ Государственный архив Днепропетровской области. Фильтрационные дела, д. 126606, л. 1.

⁴⁷ ГАРФ, ф. Р-9479с, оп. 1, д. 154, л. 199.

⁴⁸ Иосиф Сталин — Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии. — Москва, 1992. — С. 76.

⁴⁹ История сталинского Гулага... — Т. 5. — С. 473–474.

24 января 1946 г., направляли в специально для них созданные спецкомендатуры. Они находились в подчинении Наркомугла Казахской ССР, а также в Бурят-Монгольской АССР, Красноярском крае, Кемеровской, Молотовской и Иркутской областях⁵⁰.

О возвращении в родные места, как это предусматривала репатриация, для немцев Украины речь могла идти лишь в редчайших случаях. В начале июля 1945 г. группа из 10 взрослых и 14 детей, которая после фильтрации вернулась в Черниговскую область, была вынуждена распродать свои вещи и за свой счет следовать на спецпоселение в Новосибирскую область⁵¹.

24 июля 1945 г. без предварительного сообщения 528 семей, состоящих из 1.134 человек, а 28 июля следующие 750 семей, состоящие из 1079 лиц, были доставлены в Актюбинск. 29 июля 347 семей, состоящих из 750 лиц, были доставлены в Акмолинскую область в Казахстане. В общей сложности к этому времени в Акмолинскую область было доставлено 3900 и в Караганду 7908 репатриантов. Принять такую массу народа, обеспечить продовольствием и работой, доставляло органам власти немало хлопот. НКВД Казахстана по этой причине в августе просил отдел спецпоселений НКВД СССР «сообщить хотя бы ориентировочно количество людей, назначенных к заводу в Казахстан с фильтрационных пунктов, а также в ссылку по решению Особого совещания...». Кроме того, НКВД Казахской ССР просил: «Обязать проверочно-фильтрационные пункты и 1-й спецотдел НКВД СССР направлять контингенты в Казахстан только после предварительного согласования с нами пунктов расселения, а об отправке эшелонов немедленно ставить нас в известность с указанием номеров эшелонов и количества направляемых людей»⁵². В ответ на это начальник отдела ПФЛ НКВД СССР сообщил всем начальникам ПФП решение зам. наркома внутренних дел о направлении всех трудоспособных одиночек и малосемейных, в числе которых большинство трудоспособных, в Богословлаг НКВД СССР в Свердловской области и в Ухтинский комбинат НКВД (Коми АССР), а многодетных — в Таджикскую ССР⁵³.

⁵⁰ История сталинского Гулага... – Т. 5. – С. 758, сн. 211.

⁵¹ ГАРФ, ф. Р-9479с, оп. 1, д. 154, л. 251–252.

⁵² Там же, л. 278–279. См. также Герман А.А. Репатриация советских граждан немецкой национальности: характер проведения и результаты // Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие 1941–1955 гг. – С. 262–263.

⁵³ ГАРФ, ф. Р-9479с, оп. 1, д. 154, л. 275–276.

О количестве репатриированных российских немцев, доставленных в разные области, пока еще нет данных по состоянию на один и тот же день. Так, известно, что на 15 февраля 1946 г. в Красноярский край прибыло 1099 семей, состоящих из 4090 человек.

К концу 1946 г. в Коми АССР прибыло 4146 семей, состоявших из 12393 чел., среди них 5175 детей в возрасте до 16 лет⁵⁴. В Караганду до апреля 1946 г. было репатриировано 3634 семей, состоявших из 11336 чел.⁵⁵ В Архангельской области 20 апреля 1948 г. было 3087 семей репатриированных, состоявших из 9578 чел.⁵⁶

В 1949 г. были проведены учет и перерегистрация всех спецпереселенцев по категориям, но результаты этого учета нам неизвестны. Первый обзор распределения репатриированных по административным единицам, который нам стал доступен, датирован 1 июля 1951 г. Согласно этим данным, в спецпоселениях находились 193598 репатриированных немцев, разбросанных по 37 краям, областям, союзным и автономным республикам.

<i>Административная единица</i>	<i>Общее количество репатриированных</i>	<i>Из них используются на работах</i>
Казахская ССР	41212	21415
Карело-Финнская ССР	77	35
Киргизская ССР	34	24
Таджикская ССР	15736	10172
Туркменская ССР	607	220
Узбекская ССР	623	591
Башкирская АССР	765	406
Бурят-Монгольская АССР	829	521
Коми АССР	9425	5739
Марийская АССР	2309	1183
Татарская АССР	12	3
Удмуртская АССР	7307	3437
Якутская АССР	474	394
Алтайский край	13008	7262
Красноярский край	3204	2160
Хабаровский край	39	33
Архангельская область	10041	5260

⁵⁴ Иосиф Сталин — Лаврентию Берии. — С. 79.

⁵⁵ «По решению правительства Союза ССР...» / Сост. Н. Ф. Бугай, А. М. Гонов. — Нальчик, 2003. — С. 300.

⁵⁶ История сталинского ГУЛАГА... — Т. 5. — С. 568.

Вологодская область	8762	4714
Горьковская область	1114	539
Ивановская область	1688	964
Иркутская область	4683	3369
Кемеровская область	4063	2733
Кировская область	5031	3257
Костромская область	5924	2830
Курганская область	51	28
Куйбышевская область	38	29
Молотовская область	16638	9273
Московская область	91	67
Новосибирская область	12816	6488
Омская область	1767	1152
Рязанская область	3	2
Свердловская область	11172	5555
Томская область	5598	3278
Тульская область	37	26
Тюменская область	1669	324
Челябинская область	3979	2107
Читинская область	6	2
Чкаловская область	1839	915
Ульяновская область	26	10
Дальстрой	836	831

Большинство из них (26286 человек) были задействованы в лесном и в сельском хозяйстве (18864 человека), в системе НКВД (9804 человека), в совхозах (7054 человека)⁵⁷.

Настрой органов власти и части населения по отношению к репатриированным с самого начала был отрицательным, часто и враждебным. 21 июля 1945 г. был издан приказ НКВД СССР № 00865 «Об учете и регистрации репатрируемых советских граждан». Формально они имели одинаковые права с другими спецпереселенцами, определенные постановлением СНК СССР № 35 от 8 января 1945 г. «О правовом положении спецпереселенцев». Соответствующую информацию службы НКВД в Казахстане получили 16 августа 1945 г.⁵⁸, но уравнивания в правах репатриированных немцев с другими спецпереселенцами, вместе с тем, не произошло. Так, правительства Киргизской, Казахской и Узбекской

⁵⁷ ГАРФ, ф. Р-9479с, оп. 1, д. 372, л. 376–390.

⁵⁸ Там же, д. 154, л. 177.

СССР в декабре 1945 г. обратились к московскому руководству с просьбой о выделении дополнительного продовольствия для размещенных на их территории и находившихся в тяжелом положении спецпереселенцев из Грузии, Крыма и с Северного Кавказа. По их предложению прибывшие в 1945 г. в эти республики репатриированные немцы исключались из числа получателей продовольствия. Л. Берия с этим согласился⁵⁹.

15 марта 1946 г. Министерство внутренних дел СССР, перенявшее дела НКВД после переименования наркоматов в министерства, издало директиву № 63, на основании которой при регистрации репатриированных фиксировалось их гражданство. Таким образом, в систематике МВД появилась категория лиц — граждан СССР, принявших во время войны германское гражданство⁶⁰.

Российский историк В. Земсков пишет: «Указ от 26 ноября 1948 г. был распространен не на всех спецпоселенцев немецкого контингента. С немцев подконтингентов «местные» и «репатриированные» не были взяты расписки об ознакомлении с этим Указом»⁶¹. Это высказывание удивляет и не находит документального подтверждения. Пункт 1 директивы НКВД СССР № 181 от 11 октября 1945 г. гласит: «Все репатриированные советские граждане немецкой национальности, прибывшие в места постоянного поселения, являются спецпереселенцами, учитываются в спецкомендатурах НКВД и агентурно обслуживаются органами НКВД наравне с другими спецпереселенцами»⁶². Изучение документов в архивах Алтайского края и Удмуртской республики показало, что в заведенных в 1949 г. личных делах и учетных контрольно-наблюдательных делах, которые оказалось возможным просмотреть, репатриированные подтверждали своей подписью⁶³, что их ознакомили с постановлением СНК СССР № 35 от 8 января 1945 г. «О правовом положении спецпереселенцев», а также с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 г. «Об уголовной ответственности

⁵⁹ *Алдажуманов К.С.* Расселение депортированных немцев в Казахстане в 1941–1945 гг. // История немцев Центральной Азии: Матер. межд. научн. конф. Алматы, 9–10 октября 1997 г. – Алматы, 1998. – С. 117.

⁶⁰ ГАРФ, ф. Р-9479с, оп. 1, д. 215, л. 194–195.

⁶¹ *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. – М., 2005. – С. 168.

⁶² История сталинского Гулага... – Т. 5. – С. 473.

⁶³ Архив Управления внутренних дел Алтайского края (*далее* – АУВД АК), фонд личных дел, д. Р-82589, л. 3, 8; д. Р-21597, л. 7; д. Р-72345, л. 4; АМВД УР, ф. 84, оп. 1, д. 3193, л. 4; д. 2309, л. 4; д. 3075, л. 4; д. 5888, л. 4.

за побеги из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Отечественной войны»⁶⁴.

Во многих личных делах, хранящихся в архиве УВД Алтайского края, находятся подписки об ознакомлении с постановлением Совета Министров СССР за № 418–161сс «О ссылке, высылке и ссылке на поселение» от 21 февраля 1948 г., которое касалось лиц, отбывших наказание и направленных на спецпоселение. Уже согласно этому постановлению мерой наказания за самовольный выезд с места поселения лица, давшего подписку, или членов его семьи было лишение свободы сроком до 10 лет⁶⁵. Отбор расписок об ознакомлении с декретом от 26 ноября 1948 г. последовал на основании постановления МВД СССР № 001445 от 7 декабря 1948 г.⁶⁶ уже с середины декабря 1948 г.

В глазах НКВД и его преемника МВД СССР репатриированные в ноябре 1951 г. являлись особо опасной группой. Обоснование гласило: «В связи с тем, что некоторая часть репатриированных немцев являлась немецкими пособниками, в период отступления немецкой армии добровольно выезжала в Германию, проживала в американской и английской зонах оккупации и, исходя из интересов государственной безопасности, целесообразно всех репатриированных немцев оставить в местах поселения навечно»⁶⁷.

Особую группу в систематике НКВД составляли «фольксдойче». Это были этнические немцы, внесенные во время немецкой оккупации Украины в реестр этнических немцев Украины «*Deutsche Volksliste Ukraine*», но уклонившиеся от административного переселения на контролируруемую Германским рейхом («*Heim ins Reich*») территорию. 7 января 1944 г. Л. Берия подписал приказ об организации на базе Черногорской колонии НКВД в Красноярском крае специального лагеря НКВД для «фольксдойче», обнаруженных в разных областях Украины⁶⁸. Принятие германского

⁶⁴ История российских немцев в документах (1763–1992 гг.) / Сост.: Ауман В.А., Чеботарева В.Г. – М., 1993. – С. 176; в пер. на нем. язык // *Deportation, Sondersiedlung, Arbeitsarmee: Deutsche in der Sowjetunion 1941 bis 1956*. Hrsg. von Alfred Eisfeld und Victor Herdt. – Köln, 1996. – S. 308.

⁶⁵ АУВД АК, фонд личных дел, д. Р-82589, л. 4; Д. Р-21597, л. 6.

⁶⁶ История сталинского Гулага... – Т. 5. – С. 604–612.

⁶⁷ ГАРФ, ф. Р-9479с, оп. 1, д. 372, л. 468.

⁶⁸ Сталинские депортации 1928–1953: Документы / Сост.: Н. Л. Поболь, П. М. Полян. – М., 2005. – С. 609–610.

гражданства каралось по решению Особого Совещания НКВД СССР направлением в этот спецлагерь, позднее и в Новосибирскую область, сроком на 5 лет. Члены их семей выслались на спецпоселение без определения срока⁶⁹. Поскольку речь шла о людях, которые не покинули Украину, то, вероятнее всего, имелось в виду получение не германского гражданства, а удостоверения о принадлежности к группе этнических немцев «Volkstumsausweis».

В декабре 1944 г. в с. Осиково Киевской области было обнаружено 18 семей, состоящих из 61 человека. Это был остаток бывших 500 жителей этого села. Они были внесены в список этнических немцев Украины, но укрылись от переселения. По решению НКВД их отправили в Коми АССР на лесоразработки⁷⁰.

Историк В. Земсков обратил внимание на то, что к категории «фольксдойче» были отнесены и депортированы, прежде всего, члены семей немцев, проживавших в Киевской, Винницкой, Днепропетровской, Житомирской, Одесской и Николаевской областях⁷¹. Всего (по состоянию на 7 мая 1949 г.), как «фольксдойче», были депортированы в ИТЛ и спецпоселения 1663 семьи, состоявшие из 3122 лиц. Среди них были 509 мужчин, 1793 женщины, 820 детей. В составе этих семей было 875 украинок и украинцев, 326 русских, 196 поляков, 10 латышей, 6 эстонцев, 4 литовца, 3 грека, 3 татарина и 45 лиц других национальностей⁷².

По истечении пятилетнего срока «фольксдойче» освобождались из ИТЛ и могли переехать к своим семьям, находящимся в спецпоселениях. Репатриированные, как и «фольксдойче», были распределены по региональным управлениям НКВД и отраслевым министерствам для выполнения определенных работ и находились под надзором НКВД.

Всего, по подсчетам, в СССР было репатриировано около 245000–250000 российских немцев, которые находились после окончания войны на территории, контролируемой Красной Армией, а также 45000–50000 российских немцев, которые находились на территории западных оккупационных зон. По предположению некоторых авторов, человеческие потери во время насильственной репат-

⁶⁹ ГАРФ, ф. Р-9479с, оп. 1, д. 836, л. 220.

⁷⁰ Там же, д. 154, л. 70–75.

⁷¹ Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. – С. 115.

⁷² История сталинского Гулага... – Т. 5. – С. 626.

риации составили около 30–40 %⁷³. Исходя из просмотренных нами эшелонных списков, потери в таких объемах кажутся чрезвычайно завышенными.

Общее количество репатриированных в 1945 г. в СССР российских немцев до сих пор неизвестно. По официальным данным, в 1945 г. в спецпоселениях НКВД находилось 203796 «репатриированных»⁷⁴. При перевозке на советскую территорию множество «репатриированных» месяцами находились в госпиталях и полевых лазаретах. Они, судя по всему, не входили в число находящихся на спецпоселении. В конце 1949 г., по официальным данным, в спецпоселениях НКВД находились 210600 «репатриированных»⁷⁵. Рождаемость у них в период 1945–1949 гг. из-за тяжелых бытовых условий была низкая, в то время как смертность от голода и эпидемий была, как известно, высокой. Общее их количество, поэтому, было, вероятно, намного выше известных из статистики НКВД 210600 человек. Неизвестное пока количество «репатриированных» смогло после возвращения в СССР осесть в местах своего довоенного проживания. Причины, по которым им это удалось, видимо, уже не удастся установить, т.к. соответствующие решения фильтрационных комиссий удалены из просмотренных нами фильтрационных дел до их передачи на хранение в государственные областные архивы.

По официальным данным, в ноябре 1951 г. на спецпоселении находилось 195151 «репатриированный»⁷⁶, т.е. за два года их количество сократилось на 15449 человек (7,34 %). С учетом того, что к этому времени уже родилось какое-то количество детей, состоявших на семейном учете спецпоселения, количество умерших было еще больше. На 1 июля 1953 г. количество «репатриированных» составило 210228 человек⁷⁷, но по данным на август 1953 г. их

⁷³ Pinkus B., Fleischhauer I. Die Deutschen in der Sowjetunion. Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jahrhundert. Bearb. u. hrsg. von Karl-Heinz Ruffmann. Osteuropa und der internationale Kommunismus. Bd. 17. – Baden-Baden, 1987. – S. 314–315.

⁷⁴ Иосиф Сталин – Лаврентию Берии... – С. 75–76.

⁷⁵ «По решению правительства Союза ССР...». – С. 715.

⁷⁶ ГАРФ, ф. Р-9479с, оп. 1, д. 372, л. 467. В этом деле на л. 344 есть данные по состоянию на 1 октября 1951 г. (193483 или 198483), которые невозможно точно прочесть. Эта разница в 2000 или 3000 человек еще требует объяснения.

⁷⁷ История сталинского Гулага... – Т. 5. – С. 714.

было лишь 138669 человек. Как за два года (1951–1953) могло произойти такое сокращение числа «репатриированных» при том, что никто не освобождался, остается загадкой. На 1 января 1955 г. насчитывалось 142010 «репатриированных» немцев, из которых 138595 человек находились в спецпоселениях, 3300 были в заключении и 115 числились как сбежавшие⁷⁸.

Из-за своих контактов с немецкими оккупационными органами власти в годы Второй мировой войны «репатриированные» российские немцы и «фольксдойче» считались в начале 1950-х гг. особо опасными группами населения и по планам НКВД еще долгие годы должны были находиться под его надзором.

⁷⁸ Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР. – С. 240.

РАСПИСКА	
2-го января 1956 года, мне спецпоселец <u>Щефер</u> <u>Медвиль Александрович</u>, 1930 года рождения, уроженец <u>Щефер</u> <u>улицы Реме-Фан, Волчанского района,</u> <u>Одесской области</u> проживавший в <u>п. Волчанск</u> <u>Одесского</u> района, Удмуртской АССР объявлено о снятии с меня ограничений в правовом отношении и об освобождении меня из спецпоселения. Мне также объявлено о том, что я могу проживать в любом пункте страны за исключением <u>Одесской обл.</u> края, области, автономной республики, откуда производилось мое выселение. Мне разъяснено, что снятие с меня ограничений не влечет за собой возвращение мне имущества, конфискованного при выселении и, что я не имею права возвращаться, в место откуда был <u> </u> выселен <u> </u>.	Подпись: <u>Щефер М. Я.</u> Расписку отобрал — Командант спецкомендатуры № <u>9</u> — МВД Удмуртской АССР — <u>Оста</u> (Стороженко)

Расписка выселенца М. Я. Шефера. 2 січня 1956 р.

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Володимир Окіпнюк
(Київ)*

Правове оформлення створення НКВС УСРР (1934 р.)

Окіпнюк В. The legal implementation of the NKVD of Soviet Ukraine (1934).

The article is dedicated to the process of reorganization and legal implementation of NKVD in Soviet Ukraine as well as to the widening of extrajudicial authorities of punitive institutions.

Останнім часом проблеми радянського тоталітаризму є досить популярним напрямом досліджень вітчизняних і зарубіжних публіцистів, істориків та юристів. Завдяки відкриттю багатьох відомчих архівів з'явилась можливість глибше дослідити різні аспекти розвитку тоталітарно-репресивного режиму в СРСР і УСРР, зокрема роль органів державної безпеки в цьому процесі. Ґрунтовні праці з означеної проблематики підготовлені як вітчизняними¹, так і

¹ *Ченцов В.В.* Документы органов государственной безопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921–1925 гг. (на материалах Екатеринославской губернии): Дис... канд. ист. наук: 07.00.09. – Днепропетровск, 1992. – 325 с.; *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Справа «Спілка визволення України»: невідомі документи і факти: Наук.-док. вид. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.; *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. –

зарубіжними² науковцями. Опублікована низка наукових статей, збірники документів, довідники, науково-документальні видання і т.д.³ У переважній більшості робіт основна увага авторів прику-

- К.: Абрис, 1997. – 608 с.; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – 356 с.; *Білокінь С.І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.; *Подкур Р.Ю.* Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. – 18 с.; *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – 482 с.; *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). – К., 1995. – 204 с.; *Його ж.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.; *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Х., 2003. – 447 с.
- ² *Извозчик В.С.* Глаза и уши режима (государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 годах). – СПб.: Изд-во СПб УЭФ, 1995. – 164 с.; Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1960. Справочник / Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 1997. – 352 с.; *Кокурин А., Петров Н.* ГПУ–ОГПУ (1922–1928) // Свободная мысль. – 1998. – № 7. – С. 110–125; *Кокурин А., Петров Н.* ОГПУ (1929–1934) // Свободная мысль. – 1998. – № 8. – С. 95–114; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / О-во «Мемориал», РГАПИ, ГАРФ; Под. ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского. – М., 1999. – 504 с.; *Колпакиди А.И., Прохоров Д.П.* КГБ: Спецоперации советской разведки. – М., 2000. – 624 с.; *Колпакиди А., Прохоров Д.* Внешняя разведка России. – СПб.: «Нева»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. – 511 с.; Система исправительно-трудовых лагерей СССР. 1923–1960. Справочник / Сост. М. Б. Смирнов; Под. ред.: Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского. – М., 1998; *Иванов Г.М.* ГУЛАГ в системе тоталитарного государства. – М., 1997; *Мозохин О.* ВЧК–ОГПУ. Карающий меч диктатуры пролетариата. – М., 2004 – 448 с.
- ³ *Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І.* «Колівань у проведенні лінії партії не було» (Сторінки біографії К. М. Карлсона — заступника наркома внутрішніх справ УРСР) // Укр. істор. журнал. – 1996. – № 1. – С. 91–105; *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Сторінки біографії М. С. Грушевського в світлі таємних документів ДПУ–НКВС // Укр. істор. журнал. – 1996. – № 5. – С. 83–89; *Подкур Р.* «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...» (Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1/2 (4/5). – 1997. – С. 90–108; *Його ж.* Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках // Там само. – № 1/2 (6/7). – 1998. – С.342–356; *Кокін С., Пшенніков О.* Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «Військово-фашистської змови у Червоній армії» // Там само. – № 1/2 (4/5). – 1997. –

С. 135–168; № 1/2 (6/7). – 1998. – С. 135–173; *Плеханов А.М.* Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы // Исторические чтения на Лубянке. – М., 1999; *Кульчицкий С.В.* Методи роботи ДПУ УСРР та відображення їх в службовій документації // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. пр. – К., 1998. – С. 12–18; *Божко О.* Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 337–361; 2001. – № 2 (17). – С. 281–315; *Чисніков В.* Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918–1953 рр.) // Там само. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 362–373; *Лисюк Ю., Чисніков В.* Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918–1953 рр.) // Там само. – 2001. – № 2/4 (13/15). – С. 429–436; *Золотарьов В.* Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3-го рангу С. Мазо // Там само. – С. 374–389; *Архірейський Д., Ченцов В.* Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела // Там само. – 2000. – С. 16–54; *Золотарьов В., Парфьоненко В.* «...Один із активніших працівників ЧК–ГПУ» (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця) // Там само. – 2000. – С. 355–402.; *Подкур Р.* Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.) // Там само. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 390–397; *Гнітько С.* Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки // Там само. – С. 410–423; *Золотарьов В.* Начальницький склад органів НКВС УСРР у середині 30-х рр. // Там само. – 2001. – № 2 (17). – С. 326–342; *Нікольський В.* Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.) // Там само. – С. 477–495; *Архірейський Д., Ченцов В.* Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920-х рр. // Там само. – 2003. – № 1. – С. 19–49; *Дорошко М.* Органи ВУЧК–ГПУ–НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки // Там само. – 2003. – С. 50–59; ВЧК и начало нэпа // Свободная мысль. – 2000. – № 4; *Мозохин О.Б.* Вся страна – концлагерь (правовое регулирование внесудебных полномочий ГПУ–ОГПУ) // Закон и право. – 1999. – № 1. – С. 40–44; Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952: Каталог / Т. 2. 1930–1939. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1200 с.; Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост.: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М., 2003. – 912 с.; Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост.: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М., 2004. – 736 с.; Органи державної безпеки Київщини (1917–2006) у фотографіях і документах. – К., 2006. – 480 с.; Влада і костьол в Радянській Україні, 1919–1937 рр.: римо-католицька церква під репресивним тиском

та до питань, присвячених різноманітним напрямкам репресивної діяльності органів ДПУ–НКВС, характеристиці кадрового складу органів державної безпеки тощо. Серед цієї категорії наукової продукції, безперечно, виділяються своєю фактологічною насиченістю, насамперед, праці українських дослідників — Ю. І. Шаповала, В. І. Пристайка, В. А. Золотарьова, В. В. Ченцова та інших.

Однак, незважаючи на таку широку дослідницьку роботу, як і раніше, відсоток праць історико-правового характеру⁴ залишається незначним. Тому певною прогалиною, насамперед, історико-юридичних досліджень, є питання щодо нормативно-правового оформлення створення НКВС УСРР та його місцевих органів, оскільки значна частина саме республіканських відомчих актів у цій сфері дослідникам маловідома.

Політичне рішення про створення НКВС СРСР і введення до його складу реорганізованого апарату Об'єднаного Державного Політичного управління (*дали* — ОДПУ) було прийнято на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 20 лютого 1934 р. З урахуванням обміну думками доручалось заступнику голови ОДПУ Г. Г. Ягоді, секретарю ЦК ВКП(б) і 1-му секретарю Московського комітету партії Л. М. Кагановичу та 1-му заступнику голови Ради народних комісарів СРСР В. В. Куйбишеву узагальнити пропозиції щодо цього

тоталітаризму // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2 (21); Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. К., 2008. – 604 с.

⁴ Усенко І.Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1995. – 74 с.; Мироненко А.Н., Бенько А.П. Проблеми законности на этапе новой экономической политики в Украине (1921–1927 гг.). – К.: Днепродзержинск, 1992. – 25 с.; Бенько О.П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917–1953). – Дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. – К., 1994. – 228 с.; Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.; Тихоненков Д.А. Проблеми контролю та нагляду за органами ВУНК–ДПУ УСРР у 1918 – на початку 1929 рр.: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – 18 с.; Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність.: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ун-т внутрішніх справ. – Х., 2000. – 19 с.; Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941). – К., 2001. – 220 с.; Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. – К., 2002. – 290 с.

питання. В подальшому підготовкою проектів відповідних нормативно-правових актів мала займатись комісія на чолі з Л. М. Кагановичем, створена Політбюро ЦК ВКП(б). В ході її роботи були розглянуті різні точки зору, які висловлювались зацікавленими відомствами — ОДПУ, Прокуратурою Союзу РСР, Наркоматом юстиції РСФРР. Основні суперечки точились навколо питань пов'язаних, по-перше, з позбавленням від позасудових повноважень, зокрема, ліквідацією трійок при Повноважних представництвах ОДПУ і Судової Колегії ОДПУ і, по-друге, з обсягом прокурорського нагляду за новоствореним НКВС СРСР⁵.

Формально скасування ОДПУ та створення НКВС спрямовувалось на пом'якшення каральної політики держави, однак фактично, як уже неодноразово відзначалось в літературі, було лише приводом, для здійснення подальшого розширення позасудових повноважень каральних органів⁶.

Законодавче закріплення політичного рішення Політбюро ЦК ВКП(б) відбулось 10 липня 1934 р. з виданням постанов ЦВК СРСР «Про створення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ» та «Про розгляд справ про злочини, які розслідуються народним комісаріатом внутрішніх справ Союзу РСР і його місцевими органами»⁷.

Останньою постановою було упорядковано підсудність справ, розслідування у яких вели органи НКВС СРСР. Справи про злочини державні (контрреволюційні і проти порядку управління), крім справ про зраду батьківщині, шпигунство, терор, вибухи, підпали та інші види диверсії, а також справи про злочини, вчинені на залізничному і водному транспорті, підлягали розгляду спеціальних судових колегій. Останні мали створюватись при Верховному

⁵ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М., 2003. – С. 486, 487–489; Плотникова Н.С. Проблемы правового регулирования деятельности органов государственной безопасности НКВД СССР / Материалы исторических чтений на Лубянке. 1997–2000 гг. Российские спецслужбы. История и современность. – М., 2003. – С. 48–51.

⁶ Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929 – 1941). – К., 2001. – С. 186; Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934). – С. 79–81.

⁷ Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах. Т. 2. – К., 1999. – С. 203–205.

Суді СРСР, верховних судах союзних республік, крайових і обласних судах, також при головних судах автономних республік у складі головуючого і двох членів з числа співробітників органів державної безпеки. На нашу думку, ця норма стала прямим запозиченням на загальносоюзному рівні досвіду функціонування в УСРР упродовж 1922–1934 рр. такого виду спеціальних судів як надзвичайні сесії⁸.

Невдовзі були здійснені і перші призначення співробітників НКВС до складу спеціальних колегій. На підставі наказу НКВС СРСР № 0086-1934 р. було видано наказ НКВС УСРР № 343 від 7 жовтня 1934 р. «Про відрядження працівників до спеціальних колегій судів і трибуналів». Згідно з ним відряджені працівники зараховувались в особливий резерв НКВС УСРР, а список таких працівників затверджувався ЦК ВКП(б). У такий спосіб були призначені голова і член спеціальної колегії Верховного суду УСРР — М. Б. Корнев (заступник начальника Донецького обласного УНКВС) і Л. Г. Василевський (начальник відділення Дорожньо-транспортного відділу (*дали* — ДТВ) НКВС станції Київ), а також голови і члени спеціальних колегій 7 обласних судів і Головного Суду АМСРР у загальній кількості 20 осіб⁹:

<i>Київський обласний суд</i>		
І. Н.(?) Воронов	начальник відділу кадрів Київського обласного УНКВС	голова спецколегії
В. М. Мостовой	начальник Олександрійського райвідділення Дніпропетровського обласного УНКВС	член спецколегії
<i>Харківський обласний суд</i>		
І. Г. Ленський	начальник Полтавського міськвідділу Харківського обласного УНКВС	голова спецколегії
М. І. Дмитрук	начальник Градизького райвідділення Харківського обласного УНКВС	член спецколегії
П. М. Камський	начальник райвідділення при ХТЗ Харківського обласного УНКВС	член спецколегії

⁸ *Окіпнюк В.Т.* Правові засади побудови і діяльності надзвичайних сесій в Україні // Держава і право. Щорічник наук. праць молодих вчених / Редкол.: В. Н. Денисов (гол. ред.) та ін. — К.: Ін Юре. — 1999. — Вип. 2. — С. 56–69.

⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 85–86.

<i>Донецький обласний суд</i>		
О. Г. Радін	начальник Артемівського міськрайвідділу Донецького обласного УНКВС	голова спецколегії
М. Я. Гольдербіт	начальник Петро-Мар'їнського райвідділення Донецького обласного УНКВС	член спецколегії
Н.(?) Р. Самісов-Самец	оперуповноважений СПВ Макіївського міськвідділу Донецького обласного УНКВС	член спецколегії
<i>Одеський обласний суд</i>		
Я. Г. Гудзь	начальник відділу кадрів Одеського обласного УНКВС	голова спецколегії
Р. Н.(?) Казимирський	начальник СПВ Луганського міськвідділу Донецького обласного УНКВС	член спецколегії
А.(?) Д. Бантус	Помічник начальника Особливого відділу 95-ої стрілецької дивізії	член спецколегії
<i>Дніпропетровський обласний суд</i>		
Г. Г. Рудоміно	начальник Коростенського райвідділення Київського обласного УНКВС	голова спецколегії
Г. С. Романичев	начальник Ореховського райвідділення Дніпропетровського обласного УНКВС	член спецколегії
<i>Чернігівський обласний суд</i>		
Д. Б. Книжник	заступник начальника ПВ Сахновщанської МТС Харківського обласного УНКВС	голова спецколегії
А.(?) К. Кресіков	начальник Богуславського райвідділення Київського обласного УНКВС	член спецколегії
С. Я. Кутирев	начальник відділу кадрів Чернігівського обласного УНКВС	член спецколегії
<i>Вінницький обласний суд</i>		
Н.(?) А. Герасімов	начальник інспекції резервів Київського обласного УНКВС	голова спецколегії
І. С. Омельчук	уповноважений СПВ Вінницького обласного УНКВС	член спецколегії
<i>Головний суд АМСРР</i>		
І. Т. Судаков	старший інспектор Особливоуповноваженого при НКВС	голова спецколегії
Д. І. Леонідов	старший інспектор відділу кадрів при НКВС УСРР	член спецколегії

В подальшому призначення голови і членів спецколегії Верховного суду УСРР закріплювалось постановами Президії ЦВК УСРР. Так, замість М. Б. Корнева головою спецколегії Верховного суду УСРР постановою Президії ЦВК УСРР від 4 жовтня 1935 р. був призначений П. С. Мулявко, а членом тієї ж колегії 31 березня 1936 р. — Ж. К. Озол¹⁰.

Інші, згадані вище, категорії справ, мали передаватись на розгляд відповідно Военної колегії Верховного суду СРСР і военных трибуналів округів та Транспортної і Водної колегії Верховного суду СРСР і лінійних і водних судів за підсудністю. До речі, до складу і цих судових установ також вводились співробітники органів державної безпеки. На підставі вже згаданого раніше наказу НКВС УСРР № 343 від 7 жовтня 1934 р., наприклад, були призначені: члени Военного трибуналу Українського військового округу — Ф.(?) П. Пойманський (старший інспектор відділу кадрів НКВС УСРР) і Я. М. Румський (Оперуповноважений ЕКВ НКВС УСРР); член Военного трибуналу Білоруського військового округу М. М. Жуковський (оперуповноважений Особливого відділу Житомирського міськвідділу НКВС); член Военного трибуналу Прикордонної охорони і військ НКВС — Л. В. Бичковський (начальник Хорольського райвідділу Харківського облуправління НКВС); члени лінійних судів, відповідно, Донецької та Катеринославської залізниць — І. Т. Римшевич (старший інспектор при Особливоуповноваженому НКВС УСРР) і Г. В. Кашковський (начальник 1-го відділу ДТВ Катеринославської залізниці)¹¹.

При цьому, необхідно зазначити, що постанова «Про розгляд справ про злочини, які розслідуються народним комісаріатом внутрішніх справ Союзу РСР і його місцевими органами», упорядковуючи спрямування справ, жодним чином не обмежувала обсяг репресивних повноважень органів державної безпеки. Направлення справ, які розслідувались органами державної безпеки, виключно до судових установ, тривало недовго. Вже у 1935 р. були створені нові позасудові органи на місцях — трійки при УНКВС союзних і автономних республік, країв і областей. Крім того, від самого початку створення НКВС СРСР Особлива нарада отримала право застосування позасудової адміністративної репресії — висилки, заслання та ув'язнення до виправно-трудоких таборів строком до п'яти років та висилки за межі СРСР.

¹⁰ Зібрання законів УСРР. — 1935. — № 37. — Ст. 177 — 178; 1936. — № 18. — С. 83.

¹¹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 86.

Відповідно до ст. 4 постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. «Про створення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ» в союзних республіках мали бути організовані республіканські наркомати внутрішніх справ, які б діяли на підставі Положення про загальносоюзний НКВС, а в автономних республіках, краях і областях — управління НКВС (*дали* — УНКВС) союзних республік. В розвиток цієї загальносоюзної норми на підставі постанови ВУЦВК від 11 липня 1934 р. «Про створення народного комісаріату внутрішніх справ УСРР»¹² від 11 липня 1934 р. був створений НКВС УСРР.

Останніми наказами ДПУ УСРР № 394/54 та 394/55 від 11 липня 1934 р.¹³ було оголошено про призначення наркомом внутрішніх справ СРСР Г. Г. Ягоди, його заступниками Я. С. Агранова і Г. Є. Прокоф'єва, а наркомом внутрішніх справ УСРР і його заступниками відповідно — В. А. Балицького та З. Б. Кацнельсона.

Того ж числа, з'явився і перший наказ НКВС УСРР за № 1, в якому колишній голова ДПУ УСРР В. А. Балицький заявляв про те, що він вступив до виконання обов'язків наркома внутрішніх справ УСРР¹⁴. В цей же день, 11 липня 1934 р., відповідно до наказу НКВС УСРР № 2 було призначено начальників восьми обласних УНКВС УСРР: Київського — О. (А.) Б. Розанова, Харківського — К. М. Карлсона, Донецького — В. Т. Іванова, Дніпропетровського — С. М. Миронова, Одеського — Х. А. Леонюка, Вінницького — Д. М. Соколинського, Чернігівського — М. М. Тимофєєва, Молдавського — В. Я. Лєвоцького¹⁵. Фактично ці посади обійняли начальники колишніх обласних відділів ДПУ УСРР.

Аналогічна процедура застосовувалась також щодо керівництва місцевих органів. 20 липня 1934 р. наказом НКВС УСРР № 17 було здійснено призначення колишніх начальників відділів обласних відділів ДПУ, їх заступників, а також начальників місцевих органів і начальників польових особливих органів ДПУ на відповідні посади в місцевому апараті НКВС УСРР. Всі вони призначались начальниками та заступниками тих же відділів, але вже обласних управлінь НКВС УСРР¹⁶.

¹² Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України... — С. 205.

¹³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 68–70 зв.

¹⁴ Там само, арк. 107.

¹⁵ Там само, арк. 108.

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 111.

Паралельно відбувалось визначення структури центрального апарату НКВС УСРР. Згідно з наказом НКВС УСРР № 3 від 15 липня 1934 р. «Про організацію управлінь і відділів НКВС УСРР і про призначення по НКВС»¹⁷ було створено п'ять управлінь — Управління державної безпеки (*дали* — УДБ), Управління робітничо-селянської міліції (*дали* — УРСМ), Управління прикордонної і внутрішньої охорони, Управління пожежної охорони, Адміністративно-господарське управління і два відділи — відділ актів громадянського стану та фінансовий відділ, який було організовано на основі фінансового відділу колишнього ДПУ УСРР.

У зв'язку зі створенням НКВС УСРР були ліквідовані Судова трійка при Колегії ДПУ УСРР¹⁸ та Управління справами ДПУ УСРР, а Економічне управління ДПУ УСРР перейменовувалось у Економічний відділ УДБ НКВС. При наркомі внутрішніх справ запроваджувались посади секретаря та Особливоуповноваженого, які зайняли відповідно О. Г. Євгенєв та Н. Л. Рубінштейн.

Визначальною особливістю наказу НКВС УСРР № 3 було те, що ключові посади в центральному апараті НКВС УСРР зайняли колишні працівники ДПУ УСРР, тобто працівники органів державної безпеки. Начальником Адміністративно-господарського управління НКВС УСРР став Я. В. Письменний, начальником Фінансового відділу НКВС — Л. Г. Словінський, начальником Управління прикордонної і внутрішньої охорони — А. Г. Лепін. Показовим в цьому відношенні є і те, що О. Й. Броневої був призначений на посаду начальника відділу кадрів УДБ НКВС УСРР і одночасно виконував функції начальника сектору кадрів всього НКВС УСРР. Особисто на нього було покладено також формування відділу актів громадянського стану НКВС УСРР.

Згідно з наказом НКВС УСРР № 13 «Про організацію органів НКВС УСРР на місцях» від 19 липня 1934 р.¹⁹, який було прийнято на підставі наказу НКВС СРСР № 001 від 13 липня 1934 р.²⁰, визна-

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 109.

¹⁸ За іншими даними, вона під назвою Судової трійки при УДБ НКВС УСРР продовжувала виносити вироки у справах аж до 17 вересня 1934 р. включно (ДА МВС України, ф. 42, спр. 119–126), а за непрямыми вказівками, навіть і до кінця 1935 р. (ЦДАВО України, ф. 288, оп. 1, спр. 11, арк. 18). Хоча остання інформація стосується напевне трійки УДБ НКВС УСРР, яка, можливо, була створена на підставі наказу НКВС СРСР від 27 травня 1935 р.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 72–73 зв.

²⁰ ДА МВС України, ф. 3, спр. 1, арк. 8–9.

чалась система місцевих органів НКВС УСРР. Її становили — сім обласних УНКВС — по Київській, Харківській, Донецькій, Дніпропетровській, Одеській, Вінницькій, Чернігівській областях, прирівняне до них УНКВС по АМСРР і Старобільський окружний відділ НКВС.

У безпосередньому підпорядкуванні обласних УНКВС перебували шість міських відділів НКВС — по два у Донецькій (Луганський і Маріупольський) та Дніпропетровській (Запорізький і Криворізький), по одному — в Харківській (Полтавський) та Одеській (Миколаївський міські відділи) областях і вісімнадцять міських районних відділів — десять у Донецькій (Артемівський, Макіївський, Горлівський, Кадіївський, Краматорський, Риківський, Костянтинівський, Ворошиловський, Краснолуцький, Чистяковський), по два у Харківській (Сумський і Кременчуцький), Дніпропетровській (Каменський і Нікопольський), Одеській (Херсонський і Зінов'євський) і по одному — у Київській (Житомирський міський районний відділ) та Вінницькій (Бердичівський міський районний відділ) областях.

У районах УСРР, де були відсутні міські ради та міські районні ради, безпосередньо підпорядковані області, організовувались районні відділення НКВС УСРР. Тому зовсім не існувало міських і міських районних відділів в УНКВС по Чернігівській області та в УНКВС по АМСРР. Не мав у підпорядкуванні жодного міського і міського районного відділу також і Старобільський окружний відділ НКВС УСРР.

На начальників місцевих осередків НКВС покладалось безпосереднє виконання роботи по УДБ і їм підпорядковувались начальники міських та районних управлінь міліції, апарат із запису актів громадянського стану та пожежної охорони.

Наказ НКВС УСРР № 13 також детально регламентував реорганізацію органів скасованого ДПУ УСРР. Так місцеві органи ДПУ УСРР на залізничному, водному та безрейковому транспорті перейменовувались відповідно до назв доріг і басейнів, що обслуговували, у транспортні відділи, відділення та оперативні пункти УДБ НКВС УСРР. Останні централізовано за лінійним принципом підпорядковувались Транспортному відділу УДБ НКВС УСРР.

Особливі відділи та відділення ДПУ УСРР при з'єднаннях і частинах Робітничо-селянської Червоної армії Українського військового округу перейменовувались в Особливі відділи і особливі відділення УДБ НКВС УСРР з підпорядкуванням Особливому відділу УДБ НКВС УСРР і Особливим відділам УДБ обласних УНКВС за територіальністю.

В цьому ж наказі встановлювалась організаційна структура обласних УНКВС, які мали включати — два управління — УДБ і УРСМ, три відділи — відділ пожежної охорони, відділ актів громадянського стану та адміністративно-господарський відділ, а також інспекцію резервів. Крім цього, при обласних УНКВС по Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях, а також в Криму створювались інспекції прикордонної і внутрішньої охорони НКВС УСРР. Фінансові відділення та відділи кадрів колишніх обласних відділів ДПУ реорганізовувались у відповідні структурні одиниці обласних УНКВС. При цьому, як і в центральному апараті НКВС УСРР, відділи кадрів УДБ обласних УНКВС виконували також задачі секторів кадрів при начальниках обласних УНКВС УСРР.

Так, наприклад, у липні 1934 р. УНКВС УСРР по Харківській області складалось з — УДБ, яке поділялось на оперативний, секретно-політичний, особливий, іноземний, обліково-статистичний та спеціальний (з 1935 р.) відділи; УРСМ; інспекції резервів; відділу актів громадянського стану; відділу зв'язку; адміністративно-господарського відділу; фінансового відділу; відділу пожежної охорони; комендатури; відділу місць ув'язнення; секретаріату²¹.

Структуру місцевих територіальних органів НКВС УРСР спочатку становили вісім управлінь. У 1937 р. внаслідок адміністративно-територіальних змін, які відбулись у республіці, їх кількість збільшилась до дванадцяти. Зокрема, були створені УНКВС по Житомирській, Кам'янець-Подільській, Миколаївській та Полтавській областях. Процес формування нових місцевих територіальних органів продовжувався і в наступні роки. У 1938 р. було створено УНКВС по Ворошиловградській області, у 1939 р. — УНКВС по Волинській, Дрогобицькій, Запорізькій, Кіровоградській, Львівській, Рівненській, Станіславській, Сумській, Тернопільській областях, а в 1940 р. — УНКВС по Ізмаїльській (Аккерманській) та Чернівецькій областях. Одночасно з утворенням Молдавської РСР із підпорядкування НКВС УРСР було виведено НКВС Молдавської АРСР, який було реорганізовано у НКВС Молдавської РСР. В результаті цього, на 1940 р. кількість обласних УНКВС в УРСР сягала двадцяти трьох²².

Слід відзначити також, що загальний правовий статус НКВС УСРР відразу після створення залишався не зовсім визначеним

²¹ Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі... — С. 178-179.

²² Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934-1941. — С. 76-79.

внаслідок того, що положення про загальносоюзний НКВС хоча і було розроблене, однак офіційного затвердження так і не отримало²³. Саме воно, до речі, мало б детально регулювати діяльність республіканських наркоматів. До того ж, тільки 22 січня 1935 р., згідно з постановою XII з'їзду Рад УСРР «Про зміни в Конституції (Основному законі) УСРР»²⁴, була скасована ст. 43, в якій закріплювався статус вже не існуючого ДПУ УСРР, і викладена в новій редакції ст. 44 Конституції УСРР 1929 р.

Але й конституційні норми не внесли повної ясності в питання щодо статусу наркомату. Так, згідно з новою редакцією ст. 44 Конституції УСРР 1929 р., НКВС УСРР підпорядковувався ЦВК і РНК УСРР і одночасно в своїй діяльності здійснював директиви відповідних об'єднаних комісаріатів СРСР. В той же час, відповідно до згаданої вище постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р., НКВС СРСР вважався загальносоюзним, а не об'єднаним наркоматом.

Остаточна така невідповідність була усунута з прийняттям нової союзної та республіканської конституцій. Ст. 48 і 51 Конституції УРСР 1937 р. закріпили, що НКВС УСРР належить до союзно-республіканських наркоматів та керує дорученими йому галузями державного управління, підпорядковуючись як РНК УРСР, так і відповідному союзно-республіканському наркомату²⁵.

Загалом, створення у 1934 р. НКВС СРСР і НКВС УСРР, на наш погляд, слід визнати лише завершальною фазою реформи органів державної безпеки та внутрішніх справ, що юридично оформила гіперцентралізацію каральної (правоохоронної) сфери країни. Початок цьому процесу було покладено ще наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. Фактично до 10 липня 1934 р. реформа силових відомств УСРР і СРСР носила напівлатентний характер.

Спочатку, після ліквідації у грудні 1930 р. НКВС УСРР, згідно з таємними постановами ЦВК і РНК СРСР «Про керівництво органами ОДПУ діяльністю міліції та кримінального розшуку» від 15 грудня 1930 р. та ВУЦВК і РНК УСРР «Про порядок підпорядкування органів міліції та кримінального розшуку органам Державного політичного управління УСРР» від 29 грудня 1930 р.²⁶, відбулося

²³ Плотникова Н.С. Указ. соч. – С. 51–52; Коровин В.В. История отечественных органов безопасности. – М., 1998. – С. 37.

²⁴ Собрание законов (дали – СЗ) УССР. – 1935. – № 8–9. – Ст. 41.

²⁵ Конституція (основной закон) Украинской Советской Социалистической Республики. – К., 1938. – С. 13.

²⁶ Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. История міліції ... – С. 114–115.

негласне, а з 1932 р., з виданням ЦВК і РНК СРСР постанови «Положення про Головне управління робітничо-селянської міліції при ОДПУ СРСР» від 27 грудня 1932 р., офіційне, підпорядкування органів міліції органам державної безпеки²⁷.

В цей же час, відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів» від 27 грудня 1932 р. та аналогічної за змістом постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 31 грудня 1932 р., під контроль органів державної безпеки була поставлена вся робота щодо паспортизації населення²⁸.

Наступним важливим етапом на шляху централізації карально-го апарату СРСР і УСРР стало створення окремої системи установ з виконання покарання, підпорядкованої безпосередньо органам державної безпеки. Правовий статус сумнозвісного ГУЛАГу закріпило затверджене РНК СРСР 7 квітня 1930 р. «Положення про виправно-трудоі табори», які мали перебувати у віданні ОДПУ²⁹.

Крім того, органи державної безпеки зосередили в цей час також керівництво спеціальним військовими формуваннями, внутрішніми та прикордонними військами.

Отже, протягом 1929–1934 рр., внаслідок змін, що були здійснені партійно-радянським керівництвом країни, поступово відбулось розширення функцій, а відтак і зростання ролі та значення органів державної безпеки в структурі державного апарату країни. Відповідними загальносоюзними та республіканськими законодавчими актами були закладені необхідні організаційно-правові підвалини для формування єдиного централізованого карального органу, в якому б провідні позиції відводились співробітникам державної безпеки. Станом на 10 липня 1934 р. органам державної безпеки вже були підпорядковані — органи міліції та кримінального розшуку, паспортна система, виправно-трудоі установи, внутрішні, прикордонні та спеціальні війська.

Таким чином, видання 10 липня 1934 р. постанови ЦВК СРСР «Про створення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ» і 11 липня того ж року постанови ВУЦВК «Про створення народного комісаріату внутрішніх справ УСРР», по суті, завер-

²⁷ Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції ... – С. 138–139.

²⁸ СЗ ССРСР. – 1932. – № 84. – Ст. 516; Збірник законів УСРР. – 1933. – № 1. – Ст. 5.

²⁹ СЗ ССРСР. – 1930. – № 22. – Ст. 248.

шило реформування каральної (правоохоронної) системи СРСР та УСРР, яке розпочалось наприкінці 20-х рр. В рамках єдиного централізованого відомства були максимально сконцентровані всі силові та репресивні засоби контролю за суспільством.

В процесі правового оформлення створення НКВС УСРР республіканськими внутрішньовідомчими актами регулювались лише організаційно-штатні питання НКВС УСРР і його місцевих органів. До числа таких актів належали — цілком таємні накази НКВС УСРР №1 і № 2 від 11 липня 1934 р., № 3 від 15 липня 1934 р., № 13 від 19 липня 1934 р. і № 17 від 20 липня 1934 р. Загальна структура апарату та повноваження органів НКВС визначались виключно загальносоюзними актами, переважно відомчого характеру.

В результаті реформи керівні посади в центральному та місцевому апараті НКВС УСРР посіли працівники органів державної безпеки, що свідчило про реальне прагнення партійної верхівки до посилення ролі та розширення функцій каральних органів.

*Тамара Вронська
(Київ)*

Правові основи державного терору проти родин учасників повстанського руху в Західній Україні

Vronska T. The legal grounds for state terror to the family members of the participant of insurgent movement in Western Ukraine. The article is dedicated to the legal grounds for state terror to the family members of the participant of insurgent movement in Western Ukraine.

Правове підґрунтя репресій стосовно членів сімей учасників повстанського руху стало формуватися задовго до подій, що розгорнулися на західноукраїнських землях у повоєнний період. Для їх розуміння варто проаналізувати трансформацію карного права.

Процес творення політико-правових основ сімейного заручництва розпочався від перших днів існування радянської влади, набуваючи дедалі все більш потворних форм. Чільне місце у ньому займали центральні партійні органи. Політичні директиви у вигляді рішень з'їздів, пленумів ЦК комуністичної партії та політбюро,

як і особисті вказівки їх лідерів — В. Леніна та Й. Сталіна, передували появі законодавчо-нормативних документів. Більшовицькі вожді визначали напрями каральної політики та регламентували діяльність відповідних виконавських структур, надаючи їм повноваження, в тому числі і такі, що суперечили чинним законам.

«Витравити», «викорінити», «знищити без залишку», «не шкодуючи сил» — такими та подібними гаслами рясніли практично всі документи, що ініціювали репресії. Ці заклики стосувалися і членів сімей дійсних та уявних опонентів радянської влади. Щоправда, в жодному з цих документів очільники тоталітарної держави, як і керівництво каральних органів, не спромоглися пояснити: за що ж піддавалися репресіям близькі та рідні «ворогів народу». Адже у настановах була відсутня аргументована мотивація. Замість неї винайшли казуїстичне поняття «соціально небезпечні особи (елементи)»*, які треба було ліквідувати чи ізолювати.

Натомість правові підстави репресій безвинних людей, зокрема і згаданих членів родин, були закріплені у низці нормативних документів карально-репресивних органів. Ще 10 серпня 1922 р. у декреті Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) «Про адміністративну висилку» наголошувалося: «З метою ізоляції осіб, причетних до контрреволюційних виступів... у тих випадках, коли є можливість не удаватися до арешту, встановити висилку за кордон або у певні місцевості РСФРР в адміністративному порядку»¹. Аналогічну постанову 6 вересня 1922 р. ухвалив і Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК)*. Відповідною інструкцією та наказом НКВС УСРР 2 лютого 1923 р., закріплювалося чотири види адміністративної висилки: з певної місцевості без встановлення району проживання в межах УСРР, крім спеціально заборонених зон; в призначений для цього район

* Поняття «соціально небезпечна особа» було введене до Кримінального кодексу у 1922 р.

¹ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 12.

* Адміністративне заслання — відправлення без суду у віддалені місцевості — застосовувалося у царській Росії за розпорядженням царя та деяких губернаторів (з 1850-х рр.), органів МВС (з 1860-х рр.). Термін «адміністративна висилка» був використаний у постановах ВУЦВК від 6 вересня та 6 грудня 1922 р., а згодом у проекті Адміністративного кодексу УСРР 1924 р. В 20-ті роки цей термін увібрав у себе поняття як вислання, так і заслання // *Окпнюк В.* Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. — К., 2002. — С. 29.

УСРР (фактично заслання); за межі радянської федерації, тобто за кордон; з УСРР до РСФРР².

Тим часом, 3 січня 1923 р. в спеціальній інструкції НКВС була задекларована теза, яка згодом стала визначальною і для членів родин учасників національно-визвольного руху в Західній Україні: «Адміністративна висилка застосовується до осіб, перебування яких у даній місцевості... представляється за їх діяльність, минулим, зв'язками зі злочинним середовищем, з точки зору охорони революційного порядку, небезпечним»³. Отже, йшлося зовсім не про злочинців. Це було покарання невинних (в контексті даного дослідження — за родинною спорідненістю). У тому ж році відповідні норми покарання були зафіксовані в Кримінальному кодексі (КК).

В середині та другій половині 1920-х рр. була ухвалена низка загальносоюзних і республіканських нормативно-правових документів, які встановлювали перелік місцевостей, заборонених для проживання адмінвисланих, порядок реєстрації останніх, розширювали коло осіб, до яких могла застосовуватися адміністративна висилка тощо. Першим таким актом в Україні стала постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 19 березня 1924 р. «Про заборону соціально-небезпечним громадянам перебувати в певних місцевостях УСРР». Особам, висланим в адміністративному порядку і за постановою судових органів, заборонялося впродовж трьох років оселятися в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні; в 50-верстовій зоні навколо цих міст; у Волинській, Подільській і Донецькій губерніях, крім Старобільського округу; в Балтському, Одеському, Миколаївському та Херсонському округах. За порушення заборони передбачалося позбавлення волі до одного року. На загальносоюзному рівні ці заборони розповсюджувалися на Москву, Харків, Одесу, Ростов-на-Дону, Київ, Ленінград, Кримську АСРР⁴. Ця тенденція зберігалася і надалі, особливо під час запровадження паспортної системи в СРСР. Подібні карально-обмежувальні заходи використовували наприкінці 1940-х – 1950-х рр. стосовно депортованих із Західної України.

У 1924 р. ЦВК СРСР затвердило положення про права ОДПУ в частині адміністративної висилки та заслання⁵. Водночас «Основ-

² Окіпнюк В. Вказ. праця. – С. 29.

³ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР. 1917–1952. – М., 1953. – С. 155–156.

⁴ Окіпнюк В. Вказ. праця. – С. 43–44.

ні засади кримінального законодавства СРСР», ухвалені 31 жовтня того ж року, значно розширювали (так само як згодом і новий Кримінальний кодекс 1926 р.) визначення контрреволюційних злочинів і вводили поняття «соціально небезпечна особа». Відтоді суттєво зростала небезпека для громадянина бути зарахованим до «злочинного середовища». Притягнені відповідно до цього вельми розпливчастого критерію могли бути засуджені навіть за відсутності провини. Така практика покарання людей, які не чинили ніяких протиправних дій, іменувалася мовою правників «об'єктивним ставленням у вину».

Протягом 1926–1927 рр. лідери СРСР та очільники радянських репресивних органів стали активно обговорювати і згодом впроваджувати в життя свою специфічну ідею освоєння віддалених районів СРСР за рахунок переміщення туди членів сімей «антирадянських» та «паразитуючих» елементів.

Після 1933 р., коли закінчилися масові депортації селянства, більшовицьке керівництво на певний час відмовилося від широкого застосування заслання, оскільки вважало, що цей масовий каральний захід втратив свою ефективність.

Виселення, поєднане з забороною проживати у режимних місцевостях (т. зв. «мінус», що виключав право перебування у великих містах, промислових центрах, столицях, прикордонних і окремо визначених районах СРСР) застосовувався як додаткова кара. Тривалість цього заходу коливалася від одного до п'яти років. Кримінальний кодекс УСРР передбачав примусове виселення також і в разі виправдувального вироку суду, коли визнавалося, що залишення певних осіб «через їх попередню злочинну діяльність або через зв'язок зі злочинним оточенням» є небезпечним для суспільства (ст. 34 КК)⁵. Проведення справ про це могла порушувати прокуратура «незалежно від притягнення їх до судової відповідальності». В цьому випадку члени родин, начебто, не могли підпадати під цю статтю, оскільки йшлося про конкретних осіб, справи яких слухалися у суді.

У червні 1934 р. у карному законодавстві відбулася фатальна для багатьох пересічних громадян СРСР подія. До Кримінального кодексу була включена стаття про відповідальність членів сімей

⁵ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. – М., 2003. – С. 468–470.

⁶ Уголовное законодательство СССР и союзных республик: Сб. (Основные законодательные акты). – М., 1957. – С. 89.

військовослужбовців — «зрадників батьківщини». Повнолітні родичі, які «сприяли» або «знали» про зраду, але не «повідомили» про це владі, каралися позбавленням волі від 5 до 10 років з конфіскацією майна. Інші (які спільно проживали зі «зрадником» або перебували на його утриманні) підлягали позбавленню виборчих прав* і заслання у віддалені місцевості Сибіру на п'ять років⁷.

Принагідно слід підкреслити, що ще кодифіковане законодавство XVII–XIX ст. («Соборное уложение» (1649), «Права, по которым судится малороссийский народ» [1743], «Устав о наказаниях» [1845])⁸ закріплювало принцип індивідуальної відповідальності. Санкції різного рівня суворості передбачалися для членів родин лише у разі доведеного свідомого недонесення ними про підготовку злочину. Наприклад, у «Правах, по которым судится малороссийский народ», де йшлося про відповідальність за злочини, які за радянської доби іменувалися «контрреволюційними» (артикул 5, розділ 9), чітко зазначалося, «що ніхто ні за кого терпіти не повинен, а лише за свою провину... Ні батько за сина, ні син за батька, ні дружина за чоловіка, або чоловік за дружину, також брат за брата ..., і будь-який родич за родича ..., і ніхто інший невинуватий за іншого винуватого, оскільки закон Божий і сама справедливість забороняє, але кожен за себе і свій злочин відповідати і терпіти повинен...»⁹.

«Правові» новації 1934 р. радянським законодавцем були запроваджені всупереч основним принципам тодішнього кримінального права, зокрема, викладеним в ст. 6 «Основних засад кримінального зако-

* Неологізм «позбавленець», яким іменували осіб, позбавлених виборчих та інших прав, став широко відомий ще від середини 1920-х років. Хоча ще до того, у Конституції РРФСР 1918 р. (ст. 65) такий захід передбачався стосовно деяких «ворогів радянської влади». Відповідно до чинного Кримінального кодексу (редакцій 1922 і 1927 рр.) позбавлення виборчих та інших прав застосовувалося в каральній практиці у вигляді додаткового покарання, що тягло за собою, як правило, звільнення з роботи, виключення з профспілок, виселення з пристойних квартир; у 30-ті роки та пізніше — позбавлення продовольчих карток, а також прав членів родини, виключення дітей з шкіл та вузів.

⁷ Уголовное законодательство СССР и союзных республик. — С. 48.

⁸ Соборное уложение 1649 года. Текст. Комментарии. — Ленинград, 1987; Права, по которым судится малороссийский народ. Из трех книг. — Киев, 1879; «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных». — СПб, 1845.

⁹ Права, по которым судится малороссийский народ. — С. 223.

нодавства Союзу РСР», якою встановлювалося, що покарання застосовується лише до осіб, винних у здійсненні злочину¹⁰.

Таким чином, у кримінальне право був запроваджений неприродний для нього інститут заручництва, подальшим розвитком якого стали створені НКВС та ОДПУ склади злочинів, де фігурували поняття «дружина зрадника батьківщини» та «член сім'ї зрадника батьківщини», більше відомі і вживані з російськомовних аббревіатур ЖИР («жена изменника Родины») та ЧСИР («член семьи изменника Родины»).

Слідом за круговою порукою, широко використовуваною радянською владою ще у 1919–1922 рр., сімейне заручництво, закріплене тепер у Кримінальному кодексі, ставало свідченням того, що тоталітарний режим відверто відмовився від принципу індивідуальної відповідальності.

Від 1934 р. аж до 1958 р. жодних правок та уточнень з цього питання до законодавства не вносилося. Утім, мали місце неодноразові спроби змінити чинні норми.

Так, на підставі постанови політбюро ЦК ВКП(б) у серпні 1934 р. була створена спеціальна комісія для напрацювання нових проектів кримінального та кримінально-процесуального кодексів СРСР. Не вдаючись до всіх деталей, зауважимо, що статтю про «зраду батьківщини» у частині відповідальності повнолітніх членів сім'ї зрадника-військовослужбовця пропонувалося винести на обговорення задля включення до неї більш суворих санкцій¹¹.

Цінічною з точки зору права, не кажучи вже про мораль, стала директива прокурора СРСР від 23 січня 1935 р. про кваліфікацію окремих контрреволюційних виступів. Тепер дозволялося «справи щодо окремих осіб, звинувачених у терористичній пропаганді і терористичних висловлюваннях, а також і справи групові, по яких немає достатніх документальних даних для розгляду у судах, як правило, направляти для розгляду Особливій нараді при НКВС СРСР».

Верховний Суд СРСР підтримав згадану директиву і своїм аналогічним документом від 7 березня 1935 р. санкціонував направлення до Особливої наради НКВС справ, «у випадках, коли судовим слідством з'ясувалася відсутність достатніх свідчень і доказів

¹⁰ Уголовное законодательство СССР и Союзных республик. – С. 8, 83.

¹¹ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 8131, оп. 27, спр. 1, арк. 4.

для винесення обвинувального вироку, але коли, тим не менш, є достатньо фактів, які свідчать про соціальну небезпечність обвинуваченого через його зв'язки зі злочинним середовищем...»¹². Дивна річ, але жоден з інститутів права і не намагався приховувати свої безпринципні аргументи на користь оформлення остаточної перемоги безправ'я. «Відсутність достатніх доказів» зазвичай стає підставою для припинення справи, а відтак і переслідування громадян. В радянській державі і Верховний Суд, і Прокурор СРСР, не кажучи вже про НКВС, декларували протилежне й намагалися утвердити повну безпорадність пересічної людини перед тими інститутами, які мали б творити суд «за правом і справедливістю». До категорії «соціально небезпечних» через зв'язки зі «злочинним середовищем» потрапляли родичі осіб, визнаних радянською владою дійсними або й потенційними опонентами. Оскільки справді жодних доказів на користь небезпечності дружин, дітей, батьків, братів чи сестер «ворогів радянської влади» знайти не вдавалося, запропонована формула визначення провини, яка тягла за собою відповідальність, була достатньою підставою для рішень позасудового органу — Особливої наради НКВС СРСР.

Проект нового кримінального законодавства СРСР згинув у надрах бюрократичного апарату. Припинення роботи урядової комісії, вірогідно, не випадково збіглося у часі з початком страшних репресій 1937 р. Радянській Феміді залишалося працювати за старими приписами, що вона й робила досить «успішно», не переймаючись такими «дрібницями» як відсутність правового підґрунтя.

15 серпня 1937 р. з'явився оперативний наказ НКВС СРСР № 00486, який приписував репресувати дружин і дітей «ворогів народу». До таборів ГУЛАГу на термін від 5 до 8 років рішенням Особливої наради упродовж дев'яти наступних місяців було відправлено близько 20 тисяч жінок. Понад 25 тис. дітей потрапили до дитячих будинків чи табірних ясел.

Приєднання західноукраїнських земель до УРСР спричинило нову хвилю репресій членів сімей тих мешканців цього регіону, яких нова влада визнала своїми ворогами. Спочатку це були польські військовополонені, біженці, осадники та їхні родини, а згодом і сім'ї учасників Організації українських націоналістів та ін.

¹² Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. Офіційне видання. – К., 1997. – С. 38–39.

Постановою від 17 серпня 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) у черговий раз після 1934 р. повернулося до проблеми посилення боротьби зі «зрадниками батьківщини», які здійснили «втечу або переліт за кордон». Серед інших заходів було рекомендовано активно впливати на близьких родичів означених осіб, доручивши Військовій колегії Верховного Суду СРСР під час затвердження вироків одразу ж ухвалювати рішення стосовно притягнення до відповідальності «членів родин». Копії згаданих рішень відправляли до Особливої наради НКВС СРСР для реалізації, а вирoki Військової колегії Верховного Суду СРСР стосовно «зрадників» оголошували у військових частинах, у яких вони служили¹³.

Категоричність і безапеляційність четвертого пункту постанови, де йшлося про долю членів родин, вражала без альтернативністю, оскільки жодним словом не згадувалося про з'ясування, бодай примарної, причетності членів сім'ї до «злочину» голови родини. І нарешті, відсутні були посилення на якісь моральні чи юридичні підстави, як і визначення видів та терміну покарання для членів родин «зрадників», що створювало сприятливий ґрунт для свавілля.

Того ж серпневого дня радянський уряд ухвалив постанову № 1486–578сс «Про зрадників батьківщини», якою практично дослівно продублював вищезгаданий документ політбюро ЦК ВКП(б), лише змінивши нумерацію пунктів¹⁴. Принагідно слід зауважити, що влітку 1942 р., коли готувалася низка документів щодо репресування членів родин «зрадників батьківщини», відомство Л. Берії звернулося саме до цієї постанови, хоча наприкінці 1940 р. був ухвалений «профільний» документ, який вже більш ретельно розписував процедуру. У серпні 1942 р. управляючий справами РНК СРСР Я. Чадаєв на прохання НКВС СРСР надіслав копію цієї постанови¹⁵.

Примітно, що ні у партійній, ні в урядовій постанові не зазначалося, хто саме мусить вирішувати долю членів родин «зрадників». Вірогідно, усвідомлюючи, що визначені ст. 102 Конституції СРСР судові інституції не мають жодного права цього робити, ще 1935 та 1939 рр. ця місія була покладена на Особливу нараду НКВС

¹³ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ), ф. 17, оп. 162, спр. 31, арк. 73.

¹⁴ ДАРФ, ф. 5446, оп. 3а, спр. 2, арк. 162.

¹⁵ Там само, арк. 162 зв.

СРСР. Отже й у 1940 р. цей позасудовий орган зберігав вказані функції.

З текстів обох згаданих вище постанов випливало, що репресіям підлягають військовослужбовці та члени їх родин, хоча перші виразно й не були названі у жодному з пунктів. Можливо, це для авторів документів видавалося само собою зрозумілим, оскільки ст.ст. 58^{1а} та 58^{1в} КК РРФСР і відповідні статті КК союзних республік передбачали відповідне покарання саме для військовослужбовців та їх родин. Вживаючи узагальнююче визначення «зрадники батьківщини» (без згадки про «військовослужбовців»), автори документів навмисно надали можливість тлумачити його у значно ширшому сенсі, допускаючи поширення репресивних норм на цивільних осіб. Такого роду «крутість» спостерігалось практично в усіх документах 1930–1940 рр., котрі регламентували порядок репресій. Зв'язані легітимними законами, очільники держави та виконавці робили відчайдушні спроби, намагаючись обійти їх. Коли це не вдавалося, йшли напролом: карали людей на підставі постанов виконавчого (РНК) і політичного (ЦК ВКП[б]) органів, а також відомчими приписами.

Несприятливий для радянської влади розвиток подій у Західній Україні та зростання числа фактів несанкціонованого перетину нового радянського кордону (особливо на румунській ділянці) у бік Західної Європи цивільними громадянами, які не бажали жити в «соціалістичному раю», змусив лідерів СРСР вже наприкінці 1940 р. знову звернути увагу на проблему репресування родичів «утікачів» та інших категорій «ворогів».

Ініціював чергову репресивну кампанію нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія. У листі до Й. Сталіна від 4 грудня 1940 р. він у преамбулі виклав велику стурбованість зростанням кількості випадків групових переходів до Румунії і Прибалтики громадян західних областей України і Білорусії. Оскільки заходи боротьби виявилися неефективними, очільник НКВС СРСР пропонував запровадити кримінальну відповідальність для членів родин перебіжчиків¹⁶.

Чи не вперше за роки тотальних репресій Л. Берія згадав чинне кримінальне законодавство, яке не передбачало відповідальності членів родин цивільних утікачів за кордон. Саме його звернення до «прогалин» у Кримінальному кодексі виглядало блюзнірством.

¹⁶ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946. – М., 2006. – С. 202.

Жорстокі репресії 1937–1938 рр. неспростовно свідчили, що карально-репресивні органи цілком комфортно почувалися і без законодавчого підґрунтя, яке вони, здебільшого, ігнорували, відправляючи у табори, заслання та виселяючи в адміністративному порядку жінок, дітей та людей похилого віку, котрі мали родинні зв'язки з тими, кого тоталітарний режим визнав небезпечними для себе.

Пропонуючи згадані новації з метою «більш ефективних заходів боротьби з порушниками кордону СРСР...», нарком внутрішніх справ СРСР ініціював спрощений і прискорений розгляд таких справ шляхом надання Особливої нараді права «здійснювати заслання членів сімей зрадників батьківщини в окремі північні райони СРСР з конфіскацією майна»¹⁷.

Л. Берія підготував проект постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР з приводу репресування згаданих вище членів родин цивільних осіб, підкресливши, що «у разі необхідності опублікування цього рішення, НКВС СРСР вважає доцільним видати Указ Президії Верховної Ради Союзу РСР». Додавався й проект Указу вищого законодавчого органу, аби вже остаточно забезпечити законність покарання родичів «зрадників». Нарком внутрішніх справ СРСР заручився підтримкою М. Хрущова, ознайомивши останнього з підготовленими проектами.

Проект Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про доповнення положення про державні злочини статтею про відповідальність членів сімей зрадників батьківщини» мав поставити остаточно крапку у цій справі, щоправда, додавши до основної тези про міру покарання (заслання у північні райони СРСР) суттєве застереження, яке розширювало компетенцію Особливої наради НКВС. В останньому абзаці Указу підкреслювалося, що члени родин згаданих осіб «підлягають засланням..., якщо вони не здійснили злочини, за які за законом підлягають більш суворому покаранню». Іншими словами, могла відбуватися перекваліфікація дій людей, звинувачення проти яких ініціювалося й будувалося у надрах НКВС. І нарешті третій пункт Указу пропонував верховним радам союзних республік внести відповідні додатки і зміни до своїх кримінальних кодексів¹⁸.

Ініціатива наркома внутрішніх справ СРСР дала паростки дуже швидко. Вже за три дні після його листа до Й. Сталіна — 7 грудня

¹⁷ Луб'янка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 202–203.

¹⁸ Там само. – С. 203.

1940 р. — політбюро ЦК ВКП(б) на засіданні заслухало питання «Про притягнення до відповідальності зрадників батьківщини та членів їх родин» і ухвалило: «Прийняти проект постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, запропонований НКВС, про притягнення громадян СРСР, які самовільно переходять з СРСР в інші держави, як неповоротці, а також про притягнення до відповідальності членів родин цих громадян»¹⁹.

Згадана спільна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР № 2468-1099 вийшла під грифом «цілком таємно»* і повністю відповідала проекту, підготовленому Л. Берією²⁰. У ній не йшлося ані про військових, ані про цивільних «зрадників», уживалося узагальнене широке визначення — «громадяни СРСР», які самовільно перетинали кордон, тікаючи в інші держави, тобто здійснювали злочин, що передбачав відповідальність за ст. 58^{1а} КК РРФСР (відповідно — ст. 54^{1а} КК УРСР). Встановлювалося, що розгляд усіх справ стосовно притягнення до відповідальності членів родин покладається на НКВС СРСР, а Особлива нарада — позасудовий орган цього відомства — наділялася правом відправляти згаданих осіб у віддалені райони півночі Радянського Союзу на термін від 3 до 5 років з конфіскацією всього майна. У другому пункті визначалося коло членів родин, які мали підпадати під репресування²¹, у яке знову (як і в 1934 р.) потрапляли всі, хто проживав спільно зі «зрадником», або перебував на його утриманні на момент «вчинення злочину».

Примітно, що Указу Президії Верховної Ради СРСР — законодавчого органу, який був наділений повноваженнями вносити відповідні корективи до чинного Кримінального Кодексу, — так і не відбулося! Режимові при винесенні жорстоких вироків до невинних жінок, дітей та людей похилого віку, які й не відали, що відбувається, вистачало згаданої спільної постанови політбюро та РНК. Мова вже не йшла і про те, що всі «законодавчі» новації, як і раніше, грубо порушували основні принципи кримінального права про індивідуальну відповідальність і покарання тільки за вчинення злочину.

¹⁹ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 201.

* Оригінал цього документу до 2006 р. зберігався у закритих фондах Архіву Президента Російської Федерації і лише 2007 р. був переданий до Державного архіву Російської Федерації.

²⁰ ДАРФ, ф. 5446, оп. 3а, спр. 2, арк. 263–264.

²¹ Там само.

Певними шпаринками і правовим люфтом для засудження членів родин слугувала ще й стаття 58¹² КК РРФСР та відповідні статті КК союзних республік (ст. 54¹² КК УРСР), які передбачали кримінальну відповідальність за «недонесення» про підготовку контрреволюційного злочину²². Тогочасна юридична наука оперувала принципами «аналогії»^{*} та вже згадуваного вище «об'єктивного ставлення у вину» (покарання без вчинення злочину).

На нашу думку, в контексті дослідження проблем історії більшовицького терору ці «нюанси» радянського права потребують ретельних, науково обґрунтованих коментарів та тлумачень юристів. Втім, чого варті спроби знайти правове підґрунтя репресій, коли в умовах розгалуженої судової системи незмінною залишалася неконституційна функція позасудового органу — Особливої наради НКВС, корда своїми *рішеннями* (а не *судовим вироком*, який є законним вердиктом спеціально функціонуючої у будь-якій державі легітимної гілки влади — суду, чи — на час військових дій — військового трибуналу) могла позбавити людину волі, або цілі сім'ї відправити у заслання.

Спільною партійно-радянською постановою від 7 грудня 1940 р. НКВС СРСР доручалося внести на затвердження РНК СРСР інструкцію, яка мала б визначити порядок заслання членів родин зрадників батьківщини.

Така інструкція НКВС СРСР «Про порядок заслання у віддаленні північні райони СРСР членів родин зрадників батьківщині, які

²² Уголовное законодательство СССР и союзных республик. – С. 50.

^{*} Відсутність формального юридичного визначення злочину, як дії караної або забороненої законом під страхом кари, розв'язувала руки радянській Феміді у застосуванні різних форм репресій до осіб, які жодним чином не порушували регламентних норм державного і суспільного життя. У цьому ж логічному ряду знаходилося і питання т.зв. аналогії — переслідування і карання дії, не передбаченої кримінальним законодавством. Карна аналогія широко застосовувалася у практиці радянського судочинства у репресуванні членів сімей «ворогів народу», в тому числі і учасників національно-визвольного руху в останні роки війни і у повоєнний період. «Контрреволюційна» 58 стаття КК РРФСР (54 стаття КК УСРР) та окремі її пункти легко інкримінувалися тим особам, яких радянська влада хотіла бачити у суворій ізоляції від «здорової» частини суспільства. Автори кодексів вважали аналогію неминучою необхідністю, оскільки служителі Феміди не могли передбачити всіх видів злочинів, які готували «вороги радянської влади». Цей принцип став частиною радянського кримінального права і залишався ним до 1958 р.

здійснили втечу або переліт за кордон» з півтори сторінки першого (проектного) варіанту²³ розрослася до п'яти аркушів і пройшовши узгодження з представниками різних інститутів влади, була затверджена на засіданні РНК СРСР 14 грудня 1940 р. — через тиждень після появи постанови²⁴. У цьому доленосному, як виявилось згодом (для мешканців Західної України в тому числі), документі визначався персональний склад членів «ворожої сім'ї», які підлягали засланню та порядок самої процедури цього заходу. До переліку потрапили такі категорії родичів: *батько, мати, дружина, діти, теща, теща, брати і сестри* особи, визнаної «зрадником батьківщини». Всі перераховані особи одразу після оголошення їм рішення Особливої наради НКВС СРСР під конвоем мали відправлятися у заслання, взявши з собою не більше 500 кг багажу (одяг, постіль, продовольство, дрібний господарський реманент та приладдя) і 500 крб. на кожного члена родини. Малолітніх дітей «гуманно» дозволялося засилати разом із дорослими. Останній пункт інструкції проголошував, що у місцях заслання *засуджені* члени родини «зрадників батьківщини» [перебуватимуть] під «гласним наглядом» органів НКВС²⁵.

Отже, у низці документів, що з'явилися за ініціативою Л. Берії у грудні 1940 р., вже ретельніше, ніж раніше, виписувалися нюанси репресій стосовно членів родин «зрадників батьківщини».

Трохи пізніше, 21 грудня 1940 р., спеціальною постановою політбюро ЦК ВКП(б) Особливій нараді НКВС СРСР надавалося право застосовувати (як додаткове покарання) конфіскацію майна до осіб, ув'язнених у таборах ГУЛАГу, висланих та засланих у віддаленні райони СРСР. Як завжди, це відбувалося за клопотанням самого ж НКВС²⁶, котрий бажав перебрати на себе всі можливі складові репресивної діяльності.

Зазнавши фіаско у законодавчих потугах у 1940 р. (оскільки Указ Президії Верховної Ради СРСР так і не відбувся), Л. Берія не дуже зажурився. Очоловане ним відомство продовжувало в незаконний спосіб піддавати покаранню невинних людей. Втім, спроби проштовхнути до Кримінального кодексу аналогічну згаданій вище норму про відповідальність членів сімей цивільних осіб

²³ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 203–204.

²⁴ ДАРФ, ф. 5446, оп. 3а, спр. 2, арк. 307–311.

²⁵ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 203–204.

²⁶ РДАСП, ф. 17, оп. 162, спр. 31, арк. 23, 45.

за контрреволюційні злочини здійснив нарком державної безпеки УРСР П. Мешик. Відсутність таких положень закону заважала в боротьбі з оунівським рухом на західноукраїнських землях.

У доповідній записці від 15 квітня 1941 р. секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову очільник НКДБ УРСР просив ЦК КП(б)У порушити перед ЦК ВКП(б) і РНК СРСР питання про застосування до членів сімей ОУН, «куркулів» і сімей репресованих «Закону про зрадників батьківщини», намагаючись зробити те, чого не вдалося досягти у грудні 1940 р. його союзному шефу. Пропонувалося запровадити такі правові новації, які б дозволяли цілком легітимно репресувати сім'ї «нелегалів», арештованих «оунівців» та «куркулів» Західної України. Особливо не розписуючи правову процедуру цього питання, П. Мешик по пунктах викладав пропозиції щодо виселення родичів згаданих категорій «ворогів народу» у віддалені місцевості Радянського Союзу²⁷. Проте, згадана ініціатива наркома державної безпеки УРСР не отримала підтримки. Втім, це не завадило очолюваному ним відомству й надалі, за звичкою, керуватися не законом, а відомчими приписами за схемою: сам написав — сам виконав.

У цьому ж «правовому» контексті зроблено і наступний крок, щоправда вже на союзному рівні. На розгляд ЦК ВКП(б) та РНК СРСР 30 квітня 1941 р. надійшли проекти двох документів, підготовлених, як і в попередні роки, наркомом внутрішніх справ: проект постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про запровадження нового виду покарання, яке призначатиме Особлива нарада при НКВС СРСР і судові органи, — заслання на поселення на 20 років» і відповідний проект Указу Президії Верховної Ради СРСР з такою ж назвою. Згаданими новаціями передбачалося надати Особливій нараді при НКВС СРСР право застосовувати до засуджених на позбавлення волі терміном від 5 до 8 років ще й додаткову міру покарання — заслання на 20 років. Двадцятирічне заслання планувалося використовувати також у якості самостійного покарання для «соціально-небезпечних елементів»²⁸.

У першу чергу, цей проект мав торкнутися тих, хто вже відбував покарання за політичними статтями, а також членів сімей

²⁷ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. Т. 1. Накануне. Книга вторая (1 января – 21 июня 1941 г.). – М., 1995. – С. 100.

²⁸ Иванова Г. История ГУЛАГа. 1918–1958. Социально-экономический и политико-правовой аспекты. – М., 2006. – С. 216.

«зрадників батьківщини», оскільки саме вони засуджувалися на термін від 5 до 8 років. До «соціально-небезпечного елементу», поза всякими сумнівами, можна було віднести і родини, які виселялися з приєднаних західноукраїнських земель. Пропонувався більш простий і ефективний метод — ізолювати людей на 20 років подалі від рідної землі і радикально вирішити проблему «радянської» і «замирнення» буремного регіону.

Війна в прямому сенсі цього слова врятувала велику кількість людей від чергового варварського задуму НКВС СРСР. Ці проекти залишилися на папері. Проте трохи згодом вказані документи все ж були реалізовані. На самому початку війни була ухвалена постанова, за якою в'язні ГУЛАГу до кінця війни залишалися у таборах і на поселенні. Пізніше — вже 1948 р. (а для українців у 1950 р.) безстрокове заслання запровадили для спецпоселенців. Не обмежившись і цим, вищий законодавчий орган держави забрав надію на людське життя в мільйонів громадян, оскільки зобов'язав МДБ направити у заслання на поселення «державних злочинців», які вже відбули покарання за політичними статтями та були звільнені з виправно-трудова таборів і тюрем з часу закінчення Великої Вітчизняної війни. Всіх перерахованих осіб наказувалося відправляти у заслання за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР²⁹. Отже цей указ*, окрім «пересидчиків», започаткував ще одну категорію жертв радянського політичного терору — «повторники»: ті, кого радянська влада вдруге ні за що запроторила на північ СРСР вже після того, як вони повернулися додому.

А для тотального терору, який відбувався в останні роки війни та повоєнний час на теренах Західної України, «дорогоговказом» стали постанови РНК СРСР від 7 грудня 1940 р. та затверджена тижнем пізніше інструкція НКВС СРСР. Саме на них посилювалися карально-репресивні органи, коли відправляли у заслання членів сімей учасників самостійницького руху в Західній Україні.

Втім, не лише згадані документи могли стати підставою для репресування членів сімей українських повстанців. Часто трапля-

²⁹ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 46.

* Указ Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 р. був скасований відповідною директивою цього ж вищого законодавчого органу Радянського Союзу від 10 березня 1956 р. Встановлювалося, що надалі відправлення у заслання може відбуватися лише за вироком судів.

лося так, що дії арештованих дружин «ворогів народу» у процесі слідства у позасудових органах перекваліфіковувалися на статті КК УРСР №№ 54¹⁰, 54¹¹, 54¹², що передбачали відповідальність за «контрреволюційні» злочини. Отже, й виходило, що арештували, скажімо, дружину засудженого «за компанію», а відправляли до табору за статтею «пропаганда» чи «агітація», «недонесення» або «участь у контрреволюційній організації».

Відомий російський письменник Ю. Домбровський у романі «Факультет непотрібних речей» дуже влучно висловився з приводу безпідставних арештів: «...часто беруть не за що-небудь, а для чого-небудь... або в ім'я чого-небудь. Щоб не заважав. Влада щось замислила, а він не згідний і заважає. Або здатний перешкодити»³⁰.

Спрощеній до краю процедурі розправи над учасниками українського визвольного руху і членами їх родин, активно сприяли роз'яснення пленуму Верховного Суду СРСР. За визнанням першого заступника голови найвищої судової інституції держави, роз'яснення давалися «на підставі і на виконання основних постанов Комуністичної партії Радянського Союзу і ЦК компартій союзних республік»³¹.

Так, після того як відомим Указом Президії ВР СРСР «Про міри покарання для німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і їх пособників» від 19 квітня 1943 р. на створювані військово-польові суди покладався «розгляд справ про фашистських пособників» розгул радянського «правосуддя» у Західній Україні міг би бути ще ширший, якби його дещо не пригальмувала директива одного з служителів Феміди. Наказом начальника Головного управління військових трибуналів генерал-майора юстиції Є. Зейдіна від 19 травня 1943 р. було оголошено, що підсудність військово-польовим судам справ про злочини осіб, перерахованих в Указі від 19 квітня 1943 р. розширювальному тлумаченню не підлягає. Тому справи про пособництво радянських громадян німецько-фашистським окупантам, як і інші справи про злочини зрадницького характеру, не пов'язані з участю і допомогою у розправах та насильствах над полоненими червоноармійцями і цивіль-

³⁰ Домбровский Ю. «Факультет ненужных вещей» // Новый мир. – 1988. – № 9. – С. 75.

³¹ Стецовский Ю. История советских репрессий. Том 1. – М., 1997. – С. 338.

ним населенням повинні розглядатися у звичайному порядку військовими трибуналами³².

Російський дослідник історії радянського права Ю. Стецовський небезпідставно стверджує, що «на виконання» партійних рішень пленум Верховного Суду СРСР нерідко порушував основи права, перетинав межу, за якою починається зневага віковичного принципу неприпустимості розширювального тлумачення закону на шкоду обвинувачуваному. Щоправда, часом пленум змушено визнавав протиправність власних «керівних» роз'яснень. Тоді в одному випадку роз'яснення розглядалося як «таке, що суперечить нормам судочинства, встановленого законом, і прийняте з перевищенням наданих Верховному суду прав»; в іншому — «роз'яснення скасовувалося, оскільки не відповідало чинному законодавству». Проте грубі порушення Конституції СРСР шляхом вторгнення у сферу законодавця й нехтування прав громадян не припинялися. Своїми тлумаченнями законів пленум продовжував орієнтувати каральні органи на розширення і застосування більш жорстоких репресій³³.

Радянська Феміда активізувалася в цьому напрямі навесні-влітку 1944 р. Задля «правильної» кваліфікації справ «зрадників» з числа цивільних осіб, які відступили разом з німцями і вчинили дії, не передбачені чинним Кримінальним кодексом, пленум Верховного суду СРСР спеціальною постановою «Про кваліфікацію самовільного переходу лінії фронту на бік противника» від 7 березня 1944 р. дав відповідні вказівки судам, які до певної міри суперечили роз'ясненням згадуваного вище начальника Головного управління військових трибуналів. Ця постанова була важливою не лише для самих «зрадників», а й для їх родичів. Враховуючи розширювальне тлумачення пленуму Верховного Суду, «зрадники» та їх родичі начебто цілком легітимно підпадали під дію кримінального законодавства. Перший пункт постанови декларував, що «самовільний перехід лінії фронту на бік ворога особою, яка не перебуває на військовій службі, здійснений з метою надання сприяння ворогу, або, хоча б і без такої мети, але з ворожих намірів до Радянської влади, повинен розглядатися як акт зради Батьківщини

³² *Обухов В.* Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2002. – С. 120.

³³ *Стецовский Ю.* Указ. соч. – С. 338.

і кваліфікуватися за ст. 58^{1а} КК РРФСР і відповідними статтями КК інших союзних республік»³⁴.

Замінивши слово «кордон», як це було у ст. 58^{1б} (ст. 54^{1б} КК УРСР), де йшлося про відповідний злочин військовослужбовців, на «лінію фронту» вища судова інституція держави автоматично окреслила нове широке коло «злочинців».

Окрім нового загону «зрадників» з числа цивільних осіб, другим пунктом згаданої постанови передбачили відповідне покарання і для «пособників». «Перехід лінії фронту без намірів свідомо сприяти ворогу», а лише у статусі «підлеглого» окупаційній владі вже кваліфікувався як «акт сприяння ворогу» за ст. 58³ КК РРФСР і відповідних статей КК інших союзних республік³⁵.

Березнева постанова пленуму Верховного Суду відкрила двері для наступних правових новацій. Постановою Верховного Суду СРСР від 7 серпня 1944 р. «Про кваліфікацію злочинів членів антирадянської організації “ОУН”» учасників самостійницького руху зарахували до «зрадників батьківщини» і приписали карати за ст.ст. 54^{1а} або 54^{1б} і 54¹¹ КК УРСР*³⁶. Спеціальним розпорядженням № 16770-рс від 16 серпня 1944 р. ця постанова була схвалена РНК СРСР³⁷. Верховний Суд застосував вже згадуваний «принцип аналогії», коли за відсутності у чинному кримінальному законодавстві статті за конкретний злочин, застосовували іншу, «близьку» за звучанням чи змістом і вдався до розширювального тлумачення.

Стаття 54^{1а} (найсуворіша) — «зрада» (дії вчинені на шкоду воєнній могутності держави, державній незалежності, недоторканості території держави, зокрема: шпигунство, видача військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон) передбачала вищу міру покарання — розстріл з конфіскацією майна; за пом'якшувальних обставин — позбавлення волі на 10 років з конфіскацією майна. Стаття 54^{1б} (аналогічна за змістом до попередньої) застосовувалася лише до військовослужбовців і передбачала виключно вищу міру покарання — розстріл³⁸. Стаття

³⁴ ДАРФ, ф. 9474, оп. 10, спр. 55, арк. 38.

³⁵ Там само.

* Статті 54^{1а}, 54^{1б}, 54¹¹ («контрреволюційні», «державні злочини») чинного КК УРСР (1927 р. у редакції 1934 р.) відповідали ст. 58 КК РРФСР повністю.

³⁶ ДАРФ, ф. 9474, оп. 10, спр. 55, арк. 38, 148.

³⁷ Там само, арк. 147–148.

³⁸ Уголовное законодательство СССР и союзных республик. — С. 91–94.

54¹¹: «організаційна діяльність» з метою вчинення контрреволюційних злочинів (в тому числі і передбачених ст.ст. 54^{1а}, 54^{1б} та участь в «організації, утвореній для підготовки та вчинення одного зі злочинів, передбачених всіма пунктами ст. 54 (58 КК РРФСР)» — тягнули за собою визначені ними покарання. Отже, «оунівці» цілком «органічно» підпадали, здебільшого, під ст. 54¹¹ КК УРСР. Кожна з «контрреволюційних» статей КК УРСР (як і низка інших) передбачала у якості додаткового покарання позбавлення прав (хоча Конституцією СРСР 1936 р. цей дискримінаційний захід вже не передбачався).

Повнолітні члени родин осіб, засуджених за згаданими статтями до розстрілу (які «сприяли», «знали, але не донесли»), засуджувалися на термін від п'яти до десяти років ув'язнення. До інших членів родин (що знаходились на утриманні засудженого, проживали разом тощо) застосовувалось «заслання у віддалені райони Сибіру на п'ять років і позбавлення прав. Родини тих, хто був засуджений за «зраду» до позбавлення волі, репресії не підлягали. Ці репресалії до членів родин «зрадників» оунівців у відповідності до КК формально не розповсюджувалися, оскільки останні не належали до «військовослужбовців». Втім, спільна партійно-радянська постанова та інструкція НКВС грудня 1940 р. дозволяли ігнорувати чинний кримінальний закон.

Гіршими були справи у тих родичів повстанців, яких обвинувачували у співучасті або недонесенні. Їх чекала більш сувора кара, оскільки в Кримінальному кодексі УРСР не зазначалося, що дія статей 54¹¹ та 54¹² розповсюджується лише на членів сімей військовослужбовців³⁹. Тут законодавець промовчав, отже дозволив карати ширше коло осіб.

У березні 1944 р. перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов слідом за Л. Берією та П. Мешиком здійснив спробу узаконити репресії проти «ворожих родин» у Західній Україні. Втім, відповідний проект постанови ДКО СРСР чомусь не був підписаний Й. Сталіним. На допомогу партійному лідерові УРСР (за відсутності законних підстав), як завжди, прийшло НКВС. 31 березня 1944 р. з'явилися два документи, підписані наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією: розпорядження № 7129 та наказ № 122 про репресування членів родин оунівців⁴⁰. У квітні НКВС УРСР підготувало

³⁹ Уголовное законодательство СССР и союзных республик. – С. 94.

⁴⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 2, оп. 90 (1951), спр. 71, арк. 14; ф. 9, спр. 19, арк. 180–180 зв.

відповідні інструкції. Керуючись цими директивами упродовж 1944–1952 рр. із Західної України було депортовано 206664 особи, з них — 187893 члени родин учасників повстанського руху⁴¹.

Трохи пізніше, 30 серпня 1944 р., начальникам УНКДБ і прокурорам західних областей УРСР нарком державної безпеки і прокурор УРСР спеціальним листом розтлумачили, як треба кваліфікувати діяльність учасників дивізії СС «Галичина»: «У зв'язку з запитом щодо порядку притягнення до відповідальності учасників «галицької дивізії СС», створеної німцями для боротьби з радянською державою, роз'яснюємо: оскільки ця дивізія формувалася з добровольців, громадян СРСР, ці особи, вступаючи в цю дивізію і беручи у ній участь для боротьби з радянським народом — тим самим перейшли на бік ворога — зрадили Батьківщині. Учасників цієї дивізії, що залишилися на території СРСР після вигнання німецьких окупантів, належить репресувати. Злочини їх кваліфікувати за ст.ст. 54^{1а} або 54^{1б} КК УРСР»⁴².

В черговий раз порушувалися елементарні правові норми, оскільки тлумачником і то у визначених межах (не розширювальних) міг бути лише Верховний Суд СРСР. При необхідності за попереднім поданням Верховного Суду Президія Верховної Ради СРСР могла вносити зміни до чинного законодавства. Втім, на таку обов'язкову ієрархію і необхідний «правовий протокол» тоді ніхто не зважав. За відсутності закону обмежилися відомчими директивами.

Не аналізуючи всього «фронт» роботи радянської каральної системи проти учасників ОУН та інших збройних формувань, оскільки це не є предметом нашого дослідження, згадаємо лише досить показове (у контексті аналізу загальної правозастосовчої практики у західному регіоні України) висловлювання з виступу голови військового трибуналу військ НКВС Українського округу на нараді голів військових трибуналів військ НКВС, що проходила 24–26 січня 1945 р. Наводячи статистичні дані, доповідач акцентував: «Україна посідає головне місце за кількістю справ про зрадників Батьківщині..., а справи у нас дуже специфічні — Оунівці»⁴³. Але за справами «зрадників» слідом цілком «логічно» для тогочасної системи «права» йшли і справи «членів сімей», помножуючись і захоплюючи все більше коло жінок, дітей та людей похилого віку.

⁴¹ Підраховано автором за даними ГДА СБ України та ДА МВС України.

⁴² ДАРФ, ф. 8131, оп. 37, спр. 1897, арк. 116.

⁴³ *Обухов В.* Указ. соч. — С. 164.

Чинне карне законодавство не «встигало» за новаціями правоохоронних органів і судів та бажанням без будь-яких правових підстав покарати тих, хто вважався «ворогом» чи «соціально-небезпечним елементом». Кримінальний кодекс не містив відповідних положень і тому радянська Феміда зловживала «принципом аналогії». Тож намагаючись ліквідувати ці правові колізії та під впливом подій воєнної доби у відповідності до постанови Ради Міністрів СРСР від 12 червня 1946 р. була здійснена чергова спроба підкорегувати карне законодавство. Для підготовки нового кодексу була організована спеціальна урядова комісія, тривала робота якої так нічим і не завершилася. Нового кодифікованого законодавства тоді не ухвалили. Натомість дуже цікавою уявляється логіка тогочасного колегіального законодавця, зокрема і в частині його ставлення до репресування членів сімей «ворогів радянської влади». До проекту цього важливого документу після тривалої дискусії була включена окрема стаття 78 «Відповідальність членів сімей зрадників Батьківщини». У ній зазначалося, що «у випадку переходу на бік ворога, втечі за кордон або відмови громадянина, який знаходиться за кордоном СРСР, повернутися на Батьківщину, члени його сім'ї, які знали про зраду, що готується або вже вчинена, але не повідомили про неї органам влади — караються ув'язненням у виправно-трудоий табір на термін від п'яти до десяти років з конфіскацією майна. Інші члени сім'ї зрадника, які досягли шістнадцятирічного віку і проживають разом з ним або перебувають на його утриманні, — підлягають засланням в адміністративному порядку у віддалені місцевості строком на п'ять років»⁴⁴.

Отже, зберігаючи в цілому зміст статті Кримінального кодексу, розробники намагалися суттєво розширити коло суб'єктів і виключити термін «військовослужбовці», натомість застосувавши поняття «громадянин». У такий спосіб здійснювалася спроба запровадити небезпечну для великої кількості людей новацію.

У листі до Й. Сталіна, автори нового карного кодифікованого законодавства обґрунтовували необхідність покарання членів сімей «зрадників» тим, що ці особи, мовляв, хоча й не вчиняли злочину, але становлять небезпеку для суспільства своїми зв'язками зі злочинним середовищем⁴⁵. Окрім цього зауважувалося, що «на практиці покарання до таких осіб застосовується лише Особливою нарадою

⁴⁴ ДАРФ, ф. 8131, оп. 24, спр. 4, арк. 233.

⁴⁵ Там само, арк. 207.

при МВС і МДБ СРСР». Натомість суди постановою пленуму Верховного Суду СРСР від 12 липня 1946 р. отримали вказівки не застосовувати покарання до осіб, які не вчинили конкретного злочину, «оскільки чинні кримінальні кодекси в цій частині не відповідають Закону про судоустрій 1938 р., який передбачає застосування покарання лише до злочинців». Отже, цілком відверто визнавалося, що Особливій нараді відводилося право порушувати Закон, чим вона успішно користалася аж до 1953 р.

Обговорюючи нове карне законодавство, міністри — державної безпеки СРСР В. Абакумов, внутрішніх справ С. Круглов і юстиції К. Горшенін, 24 листопада 1947 р. виступили з підтримкою позиції про закріплення у новому кодексі норми, яка б передбачала можливість покарання осіб, котрі не вчинили злочину, але становлять небезпеку за своїми зв'язками зі злочинним середовищем. Така точка зору мотивувалася тим, що Особливі наради при МВС і МДБ СРСР можуть застосовувати покарання лише на підставі Кримінального Кодексу. Тобто вони, як і Л. Берія, намагалися легімітизувати покарання родичів «ворогів» радянської влади.

Більшість членів урядової комісії вважала, що заслання або виселення повинні застосовуватися Особливою нарадою на підставі положень про них, як захід адміністративний і тому ці положення не можуть міститися в Кримінальному кодексі». Ця ж «більшість» висловлювалася і за те, що покарання може застосовуватися лише за конкретний злочин⁴⁶.

Оскільки у проекті Кримінального кодексу, представленому Й. Сталіну, містилася стаття про встановлення відповідальності членів сімей «зрадників» як з числа військових, так і цивільних осіб, можна зрозуміти, хто ж саме переміг у тій дискусії.

Тоді ж законодавець висловився і з приводу «покарання за аналогією». Стаття 3 проекту передбачала, що ніхто не може бути покараний за дію, чи бездіяльність, кримінальна відповідальність за які не передбачена законами СРСР. Цим положенням проект суттєво відрізнявся від чинного кримінального законодавства⁴⁷.

Висловлюючись таким чином, автори нового кодексу аналізували і попереднє карне законодавство, підкреслюючи: «Застосування статей Кримінального Кодексу за аналогією було допущене Кримінальним Кодексом РСФРР 1922 р., коли не всі суспільно-небезпечні

⁴⁶ ДАРФ, ф. 8131, оп. 24, спр. 4, арк. 208.

⁴⁷ Там само, арк. 205–207.

дії ворожих радянській владі буржуазних елементів, пов'язані з новими формами класової боротьби, могли бути заздалегідь враховані ... Так само, недосконалість законодавства робила доцільним таке допущення і для боротьби з соціально-небезпечними діями, які здійснювали нестійкі елементи з трудящих. Застосування аналогії мало місце також у законодавстві всіх союзних республік»⁴⁸.

Урядова комісія, що працювала протягом 1946–1947 рр., у висновках записала: «...у той час, коли був накопичений тридцятилітній досвід діяльності радянської юстиції як у мирний, так і воєнний час..., вже немає необхідності зберігати застосування аналогії і, з метою зміцнення соціалістичної законності, доцільно побудувати Кримінальний Кодекс з вичерпним переліком злочинів». У разі потреби завжди можна ухвалити новий закон. Більшу загрозу, на думку членів комісії, «становили вагання суддівського корпусу у визначенні того, що треба вважати злочином, а що ні», оскільки це «сприяло хиткості стабільності законів»⁴⁹.

Прагнення до «вичерпності» та вплив війни* призвели до того, що в проекті кодексу, поданому на розгляд Й. Сталіна, у розділі «Державні злочини» з'явилися нові статті. Так, від 10 до 20 років тюремного ув'язнення (або у виправно-трудовах таборах) передбачалося карати за «участь у розправі над мирним населенням», «службу на відповідальних посадах у каральних адміністративних органах або інших органах іноземної держави, що знаходиться у стані війни з СРСР»⁵⁰.

У переліченому не можна не помітити різючої схожості зі змістом вже згаданого Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. «Про міри покарання для німецько-фашистських злочинців...»⁵¹. Тоді, реагуючи на ситуацію, законодавець створив легітимне підґрунтя для покарання з-поміж інших злочинців і «пособників».

Новий проект Кримінального кодексу перед тим, як його отримав Й. Сталін, був розісланий на ознайомлення та погодження до міністерств СРСР, Рад Міністрів союзних республік, юридичних

⁴⁸ ДАРФ, ф. 8131, оп. 24, спр. 4, арк. 206.

⁴⁹ Там само.

* В умовах війни дійсно виникла ціла низка нових «злочинів», котрі радянська Феміда не знала як кваліфікувати. Тому все вирішувалося у пришвидшеному і спрощеному режимі зі значними перегинами в обвинуванні.

⁵⁰ ДАРФ, ф. 8131, оп. 24, спр. 4, арк. 231–232.

⁵¹ Хрестоматія з історії держави і права України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 482.

інститутів і відповідних факультетів університетів, науково-дослідних інститутів, а також міністрам юстиції, прокурорам й головам Верховних Судів союзних республік та іншим судовим і науковим працівникам. Урядова комісія отримала 110 відгуків, які містили 1500 зауважень та пропозицій. Всі вони були систематизовані і розглянуті урядовою комісією. До проекту внесли численні уточнення та доповнення. Проект нового кодексу багато в чому відрізнявся від чинного законодавства. Втім ні тоді, ні у наступні 13 років він не був затверджений. Залишався чинним старий кодекс. Лише 1960 р. був ухвалений новий проект, в якому не знайшлося місця ні згаданим статтям про державні злочини, ні відповідальності членів сімей за невчинені злочини, ні «принципу аналогії», за яким у роки сталінщини було засуджено величезну кількість людей.

Досліджуючи перипетії нормотворчості, варто ще раз підкреслити, що точка зору партійних лідерів держави домінувала і була визначальною в ухваленні практично всіх важливих питань. Більшість відомчих приписів карально-репресивних органів починалася словами: «На виконання постанови ЦК ВКП(б)...».

У системі партійної ієрархії політбюро ЦК КП(б)У, його секретаріат та оргбюро були органами, що безпосередньо і активно долучалися до вирішення всіх питань, пов'язаних з політичною ситуацією у Західній Україні. Оргбюро ЦК КП(б)У, до складу якого входили всі секретарі ЦК, керівники вищих республіканських радянських, господарських й суспільно-політичних органів та організацій, займалося поточною організаційною роботою, кадровими питаннями тощо. Від грудня 1945 р. реалізацією рішень політбюро ЦК КП(б)У, зокрема й у сфері боротьби з самостійницьким рухом у західноукраїнському регіоні, став опікуватися спеціально створений відділ по Західних, Ізмаїльській і Закарпатській областях⁵². Так само активно до нього долучалися і відділи кадрів та пропаганди й агітації, реформовані у 1945 р. в управління. Того ж року у складі управління кадрів було створено відділ НКДБ і НКВС.

Активне і настирливе втручання партійного керівництва всіх рівнів у судову практику, що визначалося самим характером радянської системи влади, доповнювалося такими ж діями різних відомств, які досить комфортно почували себе у справі диктату. Здебільшого, це були НКВС і НКДБ (МДБ, МВС). Голова Верховно-

⁵² Створений відповідно до постанови ЦК ВКП(б) 4 грудня 1945 р.

го Суду СРСР І. Голяков під час виступу на одному із засідань урядової комісії з питань функціонування судової системи в СРСР у 1948 р. зазначав: «Укорінилася порочна практика супроводження інструкціями і роз'ясненнями майже кожного закону, і замість підкорення закону, суддя прагне точно дотримуватися відомчих розпоряджень, що підміняють закон. Широка практика керівництва правосуддям за допомогою подібного адміністрування підриває авторитет і гідність суддів... Це веде до того, що суддя виховується не на повазі до закону, а в рятівному страху перед наказами»⁵³.

Труднощі радянської правової системи були пов'язані й з іншою важливою проблемою — професійною і загальною неосвіченістю суддівського корпусу. Заперечуючи І. Голякову, міністр Державного контролю СРСР Л. Мехліс зауважив: «У нас є люди не маленькі на службових щаблях, і то вони не дадуть вам відповіді, що таке закон, що таке постанова і що таке наказ. Судді ж без освіти, ... звичайно і вважають, що наказ і є начальство...»⁵⁴.

Для більшості партійних керівників республіканського, обласного та районного масштабу виконання політичних вимог було абсолютним пріоритетом. Більшість партійців вірили у власну «просвітницьку» місію і вели війну проти населення Західної України з справжнім ентузіазмом.

Відповідальність партійних керівників за роботу правосуддя піднялась ще на щабель у 1948 р. після створення у складі обкомів партії відділів адміністративних органів. Крім того, одному із секретарів міських і районних комітетів партії було доручено контролювати правоохоронні органи.

Й. Сталін від самого початку сходження на політичний олімп диктаторської влади намагався особисто контролювати роботу правоохоронних органів. Він усвідомлював, що складові функціонування державного механізму можна ефективно використовувати у якості інструменту для досягнення політичної мети. Всі суттєві зміни у кримінальному законодавстві відбувалися за його участю. Вождь не схвалював ухвалення нових Кримінальних кодексів, а схилявся до внесення до кримінального законодавства потрібних режиму поправок органами, які не мали на це жодного права. Іноді він не підтримував ініційовані своїми соратниками новації, але погоджувався на запровадження «інструктивного права» різних інститутів

⁵³ Цит. за: *Іванова Г.* Указ. соч. – С. 80.

⁵⁴ Там само.

радянської Феміди та підміною директив вищого законодавчого органу держави підзаконними актами РНК (Ради Міністрів), Верховного Суду СРСР і НКВС–МВС–МДБ. Згадані документи в СРСР набували статусу кримінального закону. Уточнення і розширення «букви і духу закону» шляхом ухвалення постанов РНК (Радою Міністрів) СРСР — органом, який керував народним господарством стало традицією в Радянському Союзі.

Таким чином, фактично відбувалося нарощення підзаконної «павутини» довкола потенційних жертв режиму, яка охоплювала все більше коло «протиправних» діянь та категорій населення.

Кардинальні зміни, які відбулися у карному законодавстві наприкінці 1950-х⁵⁵ мали б припинити свавілля стосовно членів родин, оскільки відтоді за законом вже ніхто з них не відповідав за «злочини» близьких та рідних. Проте, за сталою традицією, в СРСР продовжували ігнорувати свої ж законодавчі акти, тому і жінки, й діти, і старі, віку яким значно вкоротили ті нелюдські заходи, ще тривалий час спокутували на засланні не вчинені ними гріхи.

⁵⁵ 22 грудня 1958 р. ухвалений Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» і 25 грудня того ж року затверджені нові «Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік».

*Володимир Ковальчук
(Київ)*

Аналоги радянських протоколів допитів у системі документообігу ОУН(б) і УПА (1940-і рр.)

Kovalchuk V. The analogue of Soviet interrogation transcript in the system of documents circulation of OUN-UPA in 1940th.

The author made source study analysis of interrogation transcript of OUN(b) security service as well as UPA field police.

Напевно, немає такого дослідника писемної спадщини українського націоналістичного руху 1940-х рр., до поля зору якого не потрапляли документи ОУН і УПА з назвами «зізнання», «протокол зізнань», «протокол переслухання», «протокол з переслухання», «протокол переведеного слідства». Хоча фактично йдеться про бандерівські документи — відповідники протоколам допитів органів радянської безпеки (*далі* — протоколи допитів або протоко-

ли), практика показує: дослідники їхній інформаційний потенціал часто не враховують або недооцінюють. Натомість тенденцією є вивчення, а подекуди навіть глорифікація змісту саме радянських протоколів допитів.

Радянські протоколи, на відміну від бандерівських, вже стали предметом історико-джерелознавчих досліджень. Анотований покажчик таких документів, що зберігаються у Галузевому архіві Служби безпеки України, видав дослідник Сергій Кокін¹. Над проблемою необхідності джерелознавчої критики архівно-слідчих документів (а сюди відносяться і протоколи допитів) дуже доречно застановився джерелознавець Ярослав Калакура². Й справді, у автентичності викладених у них свідчень потрібно постійно сумніватися! Не завжди радянські протоколи на 100 % писалися особами, яких допитували. Щоб у цьому пересвідчитися, достатньо порівняти два місця з двох опублікованих уривків протоколів допитів Степана Янішевського³ — від 9 жовтня 1948 р. і за 3 листо-

¹ *Кокін С.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. — К., 2000. — Вип. 1.

² *Калакура Я.* Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. праць. — К., 1998.

³ *Янішевський (Янішевський) Степан Павлович* (17.09.1914 р., с. Витвиця Болахівського р-ну Івано-Франківської обл. — 29.11.1951 р.). Відомий діяч ОУН і УПА. Зі заможної сім'ї селян. Закінчив гімназію у м. Перемишль. Навчався у Станіславській духовній семінарії. Викладав у школах історію. У роки нацистської окупації України причетний до «Українського охоронного поліцейського батальйону» у Вінниці (к-р — ген. Омелянович-Павленко), який з грудня 1941 р. був підпорядкований гестапо і СД. Після реорганізації батальйону — заступник начальника поліції м. Вінниця. Узимку 1943 р. перейшов до УПА на Волині. Псевда у підпіллі: «Далекий», «Юрій», «Тома», «Богослов». Очолював референтуру СБ УПА-Північ. З серпня 1944 р. — референт СБ ПЗК ОУН(б) «Одеса». На початку 1945 р. виступив проти тактики масового знищення ворожої агентури, запропонованої провідником ОУН(б) на ПЗУЗ Миколою Козаком («Смок»). З приводу цього звернувся до Генерального Секретаріату УГВР, але останній підтримав Козака. Тоді Янішевський розірвав відносини як з ГС, так і з Козаком. Відтак, 5 грудня 1945 р. очолив власний «опозиційний» провід ОУН(б). Заарештований 23 серпня 1948 р. працівниками МДБ у лісі біля с. Ведмедівка на Житомирщині. Участь у його затримці брали групи Володимира Ільяша, Павла Распутіна, Андрія Голубцова. Засуджений до розстрілу трибуналом Прикарпатського ВО. Див. докл.: Со щитом и мечем: Очерки и статьи. — Львов, 1988; *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-і роки. — К., 2007.

пада 1948 р. Опис використання у слідчій процедурі бандерівської СБ такого знаряддя тортур як «станок» і у першому, і у другому документі збігається майже слово в слово⁴.

Інколи зміст радянських протоколів спеціально пересмикується, зі загального контексту витягуються цитати, почасти вигідніші політикам, аніж історикам. У 2003 р., коли вшановувалася 60-та річниця українсько-польського протистояння на Волині, низка істориків сліпо довірилася протоколові допиту оунівця Юрія Стельмашука⁵, де йшлося про одномоментний наказ бандерівцям знищувати польське населення Волині у липні 1943 р. Та історик Роман Грицьків на власному досвіді пересвідчився: інформаційному потенціалові цього, а також протоколу допиту Михайла Степаняка⁶ не варто повністю довіряти⁷.

Щодо бандерівських протоколів допитів, то вони вивчені слабше. Їх уведення до наукового обігу тільки розпочинається. Йдеться

⁴ *Веденєєв Д.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». – К., 2006. – С. 352, 394.

⁵ *Стельмашук Юрій* (17.10.1920 р., с. Коршів Луцького району — 22.08.1945 р.). Народився у селянській сім'ї (мати — росіянка, батько — українець). Закінчив Луцьку гімназію. Січень 1940 р. — нелегально перейшов до Польщі. Там, у с. Турковичі Грубешівського повіту, відбув старшинський вишкіл. 14 червня 1941 р. повернувся на Волинь. З вересня 1941 р. — працівник Ковельського окружного проводу ОУН(б). Псевдо «Рудий». Навесні 1942 — на початку 1943 рр. — військовий референт Ковельської округи ОУН(б). У 1943 р. — командир загону УПА «Озеро» групи УПА «Турів». До липня 1943 р. очолював оперативний штаб групи «Турів». Далі — командир групи УПА «Турів». На початку 1945 р., після боїв на Боров'янській горі поблизу с. Боровне у Камінь-Каширському р-ні Волинської обл., Юрія Стельмашука здала для НКВС санітарка «Єва». 25 січня 1945 р. його захопили, хворого на тиф. Розстріляний у Києві в тому ж році. Батьків вивезли у Сибір. Про Стельмашука Ю. детальніше: *Коханська Галина.* З Україною в серці. — Торонто; Львів, 2008; *Мазурець Сергій.* Повстанськими стежками. — Луцьк, 2002.

⁶ *Степаняк Михайло Дмитрович* (24.01.1905 р., с. Дзвиняч Солотвинського р-ну Івано-Франківської обл. — 13.02.1967 р., там само). Вихідець з селянської родини. Навчався у Станіславській гімназії, на юридичному факультеті Львівського університету. 1939–1941 рр. — працівник радянських органів державної влади на Тернопільщині. Член КПЗУ. В ОУН — з 1940 р. Псевда: «Сергій», «Долішній», «Лекс», «Дмитрів». У 1942–1943 рр. — член Проводу ОУН(б). Займався публіцистикою. Один з ініціаторів створення Народно-визвольної революційної організації у 1944 р. Захоплений 26 березня 1945 р. під час чекістсько-військової операції. Про нього див. детальніше: *Веденєєв Д.* «Повстанська розвідка

за документи, що містяться у справі 376 Фонду друкованих видань Галузевого державного архіву Служби безпеки України (м. Київ). Не так давно зацікавлені історією здобули доступ до протоколів, укладених бандерівською СБ на Тернопільщині. Документи опубліковані у двох томах корпусного серійного багатотомника «Літопис УПА. Нова серія»⁸. Вони походять з нещодавно віднайденого «Озерянського архіву»⁹. Уривки як з радянських, так і з оунівських протоколів органічно доповнюють одну з монографій Д. Веденєєва¹⁰.

Ще не опубліковані бандерівські протоколи зі справ фонду Р-30 «Колекція документів ОУН і УПА» Державного архіву Рівненської області, а також ті, що у вигляді вкраплень знаходяться у фонді 3838 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Чому ж є невідповідність у ступені вивчення радянських і бандерівських протоколів допитів? На нашу думку, причин декілька. По-перше, протоколи допитів українськими прихильниками Бандери своїх ворогів розкидані по різних справах раніше засекречених архівних фондів. Для дослідника це ускладнює комплексне вивчення таких джерел. По-друге, раз-у-раз стикаючись з документами цього різновиду, він може і не зрозуміти, що має справу зі специфічним різновидом документації ОУН і УПА, адже тема класифікації джерел ОУН і УПА в українському джерелознавстві розроблена недостатньо.

Оскільки інформаційний потенціал бандерівських протоколів допитів науковим середовищем належно не висвітлений, спробуємо оцінити його ми. Відтак встановимо, до якого документального різновиду належать бандерівські протоколи допитів? Для чого,

діє точно й відважно...». – К., 2006; *Його ж.* Специальные мероприятия подполья ОУН в Западной Украине (1941–1942 годы) // В мире спецслужб. – 2005. – № 3. – С. 34.

⁷ *Грицьків Р.* На шляху до правди та порозуміння: Рец. на т. 4 археографічного видання «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття» // Український визвольний рух. – 2006. – № 6. – С. 257–264.

⁸ *Боротьба з агентурою: протоколи допитів Служби безпеки ОУН в Тернопільщині, 1946–1948 / Упоряд. П. Потічний.* – Торонто; Львів, 2006. – (Серія «Літопис УПА. Нова серія». – Т. 43–44).

⁹ Докладно описав ці документи Г. Папакін.

¹⁰ *Веденєєв Д.* Там само. – С. 195–203, 213–218, 230–231, 253–254, 299–305, 344–345, 353–370, 377–383, 387–395, 441–447, 507–508.

ким і про кого такі документи укладалися? Якою є їхня інформаційна цінність?

На нашу думку, протоколи ОУН(б) і УПА потрібно відносити до слідчих документів. Цей різновид, разом з директивно-розпорядчими, виконавчими, засвідчувальними, обліково-статистичними, оповіщувальними, процесуально-вироковими, персонально-діловими документами¹¹ власне і становить увесь комплекс писемних джерел з історії ОУН(б) і УПА. Ототожнення протоколів зі слідчими документами виправдане, адже за внутрішньою структурою вони мають яскраво виражений процесуальний стержень, видавалися Службою безпеки ОУН(б) (*далі* — СБ або «спецпідрозділ»¹²) і Військово-польовою жандармерією при штабах УПА (*далі* — ВПЖ)¹³ упродовж процесуально-слідчих дій щодо винних осіб.

Протокол в УПА чи ОУН міг заводитися на «своїх» і «чужих». Представники ж СБ протоколювали показання і тих, і тих. Працівники ВПЖ занотовували свідчення тільки «своїх», тобто членів УПА.

Після затримки «чужинця» тереновою розвідкою чи вартовими УПА (наприклад, за підозрою у співпраці з «ворожими» чинниками), працівник СБ проводив допит цієї особи. До протоколу вносилися свідчення ворожої агентури (зокрема, гестапо чи НКВС), вихідців з радянської Червоної Армії й партизанських загонів, опонентів бандерівців з-поміж націоналістичних організацій, цивільних осіб. Це могли бути й утікачі з радянського чи німецького полону, різних військових формувань.

Якщо до СБ потрапляв агент ворожої розвідки, слідчий намагався довідатися у підозрюваного, що НКВС чи гестапо доручило йому зробити у середовищі ОУН чи УПА. Есбіст також з'ясував методи, якими та чи інша розвідувальна структура схилила

¹¹ Ця класифікація документів ОУН(б) і УПА розроблена нами на основі праці дослідника В. Горобця. Див. детальніше: *Горобець В.Й.* Діловодна документація Гетьманщини XVII ст. — К., 1993. — С. 32.

¹² Так слушно запропонував називати референтуру Служби безпеки ОУН(б) дослідник Валерій Єфименко. Див: *Єфименко В.* Кадровий склад спеціального підрозділу ОУН(б): спроба аналізу // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1999. — № 1/2. — С. 443; *Його ж.* Внутрішньоорганізаційна боротьба в середовищі українських націоналістів і роль в ній спеціального підрозділу ОУН(б), 1940-ві рр. // Там само. — 2003. — № 1. — С. 209; та ін. статті цього автора.

¹³ Детальніше про ВПЖ УПА: *Веденєєв Д.* Військово-польова жандармерія — спеціальний орган Української повстанської армії // Військова історія. — 2002. — № 5–6. — С. 32–40.

до співпраці. Типовим прикладом занотованих показів агента НКВС є протокол допиту уродженця с. Плоска Рівненського району. Документ датований 6 січня 1945 р. З червня 1944 р. згадана особа, перебуваючи в лавах бандерівської СБ, погодилася доносити НКВС. За його даними, «ввійшовши в УПА, мав я пізнати командирів, їхні псевда, звідкіля родом. Означити загально скільки є війська в терені, пізнати зброю партизан. Ціллю моєю було знати де перебувають відділи, кудю переходять, пізнати магазини зі зброєю і харчами, який настрій в стрільців та чи радо вони воюють в УПА. Якщо була б змога, я мав підмовити якогось стрільця, щоб ішов до совітів»¹⁴.

Збереглися і протоколи допиту жінок, які у 1944 р. перебували на Волині й погодилися співпрацювати з НКВС¹⁵. Одна з них навіть була послідовницею євангелічного руху¹⁶.

Привертає увагу протокол переслухання Дмитра Артемовича від 28 вересня 1943 р. Згадану особу СБ запідозрило у роботі на користь німецького гестапо. Представник спецпідрозділу стежив за полковником Леонідом Ступницьким¹⁷ у Рівному і встановив,

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376. – Т. 52, арк. 149.

¹⁵ Там само, арк. 154, 229–242, 262–263 та ін.

¹⁶ Там само, арк. 154.

¹⁷ *Ступницький Леонід Венедиктович* (29.05.1891 р.–5.08.1944 р.). Підполковник Армії УНР, генерал-хорунжий УПА (посмертно). Походив з селян Київської губернії. Закінчив двокласне Сквирське міське училище. Учасник Першої світової війни. У 1920–1921 рр. — помічник командира 4-го Київського кінного полку 4-ї Київської дивізії Армії УНР. Командував 2-ю групою під час Другого зимового походу військ УНР (1921 р.). З 1922 р. жив у м. Остріг на Рівненщині й працював агрономом неподалік – на Бабинському цукровому заводі. У 1939 р. разом з сином Юрієм тікав від радянської влади з радянської частини Польщі до Німеччини, але на кордоні його «підстрелили» і забрали до Бреста у в'язницю, а малолітнього Юрія відпустили. Був затриманий НКВС. Вдаючи з себе поляка, просидів під слідством до приходу німців. У 1941 р. повернувся у Рівне і почав працювати комендантом місцевої поліційної школи, очолив міський Червоний Хрест. У липні–серпні 1941 р. керував підстаршинським вишколом «Холодний Яр» у Рівному, створеним бандерівцями. Коли німці вишкіл ліквідували, перейшов на господарську роботу. Дізнався, що за ним слідкує гестапо й утік до лісу. У березні 1943 р. приєднався до УПА (псевдонім «Гончаренко»). З липня–серпня 1943 р. — шеф штабу УПА ПЗУЗ (замінив Василя Сидора). Водночас викладав тактику у старшинській школі УПА «Дружинники». На початку 1944 р. — шеф штабу УПА–Північ. За іншими

що той доносив гестапівцям. На документі стоїть особистий підпис командира групи УПА «Богун» Петра Олійника («Еней»)¹⁸.

Оскільки протоколи, заведені бандерівською СБ на затриманих військовослужбовців Червоної Армії чи актив радянського партизанського руху, вигідно вирізняються на загальному фоні своїм інформаційним потенціалом, їх слід виокремити окремо. Найчастіше слідчі з СБ намагалися отримати від цієї категорії такий «набір» даних: командири, національно-персональний склад, як командування впливає на підлеглих, ставлення колективу до ОУН і УПА.

Так, у протоколі зізнання росіянина Володимира Саратцева від 1 жовтня 1943 р., якого УПА затримала в Корецькому районі на Рівненщині за участь у радянському з'єднанні Ковпака, у кількох місцях описуються особисті якості керівника партизанського формування. Підкреслюється, що Ковпак, повертаючись з Карпат до Білорусі, наказав не чіпати УПА, підтримував у своєму відділі сувору дисципліну. З документа дізнаємося, що «ковпаківці» виходили «з оточення» в Карпатах відділами по 200–500 чол. у кожному. Національний склад відділу був такий: «... більшість українців, потім росіяне, а найменше жидів, які лишилися в Карпатах ... в отрядах жидів бійці не любили, дражнили жидами». Цікаво, що рядові учасники з'єднання Ковпака «з У.П.А. сутичок не хотіли мати тому, що вони ... брати, і на брата не будуть воювать»¹⁹.

На неназваного розвідника-червоноармійця з 7-ї кавалерійської дивізії 27-го кавалерійського полку ЧА, якого СБ затримала на початку 1944 р., справила враження загальна культура українських повстанців-націоналістів. Ось вибрані рядки з його протоколу: «Я думав, що бандерівці — це страшні, напівдикі люди і кожний з сокирою в руках. І тому, коли я побачив, що всі чисто і добре одягнені, не міг зорієнтуватися, в чиїх я руках»²⁰.

даними, шеф КВШ до 30 липня 1944 р. На початку серпня 1944 р. біля с. Дермань на Рівненщині працівники НКВС оточили кривку Л. Ступницького і він застрелився. Про нього див. детальніше: *Філоненко П.* Збройна боротьба на Волині. – Вінніпег, 1958; *Мазурець С.* Повстанськими стежками. – Луцьк, 2002; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К., 2007. – Кн. 1. – С. 425–426.

¹⁸ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 236.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 52, арк. 64.

²⁰ Там само, арк. 77.

У партизанському з'єднанні Шухаєва, яке на початку 1944 р. перебувало в Західній Україні, відгукувалися про бандерівців абсолютно по-іншому. Атмосфера страху перед діячами ОУН і УПА, яка витворилася там, добре передана у протоколі допиту Василя Свирида від 25 квітня 1944 р.: «... партизани бояться дезертирувати, бо комісари страшать, що бандерівці і німці виколоють їм очі, ріжуть паси, а тоді стріляють», — йдеться в цьому слідчому документі. Допитаний також уточнив, що «шукаєвці» усіх українців називають «ізмєнниками», говорять: «Українці продали Україну німцям»²¹. Очевидно, таку паніку серед партизанів поширили радянські комісари. Торкнувся Свирид і проблем міжнаціональних стосунків у відділі («між національностями є прихована ненависть»). Підлеглими Шухаєва він назвав 500 росіян, 400 узбеків («що на Волині втекли з УПА»), 600 українців, 400 поляків²².

Дезертирів з лав ЧА, як правило, після допиту відпускали назад. Утім, інколи такі особи могли поповнювати лави українських повстанців. Так, надання «індульгенції» на життя настільки сподобалося затриманому «Сковороді», що він надіслав «Яркові» (командир одного з відділів загону ім. Колодзінського групи «Заграва») листа з подякою за прийом в УПА.

Сучасному досліднику прикро знайомитися з протоколами допитів бандерівською СБ осіб, звинувачених у «анархізмі». До цієї категорії працівники спецвідділу відносили політичних опонентів ОУН(б) — прибічників «Поліської січі» Т. Боровця («Бульба»), мельниківської ОУН, яворенківського Фронту національної революції та ін. українських організацій. Так, 9 жовтня 1943 р. слідчий СБ одного з надрайонів ОУН(б) «Орист» склав протокол на Панаса Караса («Прач») за «анархізм». Есбіст «Мота» 23 жовтня 1943 р. склав протокол на Захара Пузирка («Береза»). Винному інкримінувався «зв'язок з бульбівцями»²³. Аналогічне обвинувачення стало приводом до занесення до протоколу в тому самому місяці свідчень жителя с. Липки Межиріцького району на Рівненщині Володимира Шевчука²⁴. За стосунки з рухом Тараса Боровця потерпів «Вайс». Слідчий протокол на нього 30 вересня 1943 р. завірив «Орист»²⁵.

²¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 52, арк. 69.

²² Там само, арк. 69.

²³ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 15, арк. 224.

²⁴ Там само, арк. 220–221.

²⁵ Там само, спр. 33, арк. 263.

Фігурує у бандерівських протоколах і цивільне населення, зокрема польські мешканці сіл Волині. Мусій Соловей зі с. Річеччина на Рівненщині був допитаний тільки за те, що в себе вдома переховував найбагатшого польського мешканця села. Автор протоколу СБ від 15 грудня 1943 р. «Твердий» це зарахував до «виступів проти УПА». За даними «Твердого», згаданий поляк вороже ставився до УПА, за сприятливої нагоди «міг продати півсела»²⁶. Щоб бути об'єктивним — згадка про документ абсолютно протилежного змісту. У інструкції працівника однієї з референтур СБ від 5 лютого 1944 р. настирливо рекомендувалося «загальний наступ на ляхів припинити. Зловлених і винних переслухати, щоб підписав *протокол*. Винен — ліквідація, по доказі співпраці з німцями чи більшовиками. Невинен по переслуханню звільнити...»²⁷.

Протоколи ВПЖ — це насамперед цінне джерело для вивчення специфіки покарань членів УПА за порушення військової дисципліни. Доволі часто протоколювалися свідчення втікачів «у самоволку», тобто дезертирів. У ДАРО збереглася ціла низка протоколів, заведених працівниками ВПЖ на дезертирів з I-го та II-го відділів I-ї групи УПА в червні — перших числах липня 1943 року. Так, самовільно його тоді покинули Овдійчук Гриць, Белько Петро («Петлюра»), Вікторчук Василь («Сумний»), Стасюк Іван («Вусатий»), Рожак Василь («Кобзар»), Стрехарчук Володимир («Ольховий»), Лазутчик Яким («Безів Цвіт»), Харчук Стефан («Береза»), Годун Оксен («Лижа»), Мосьців Леонід («Хмурий»), Слов'янчик Омелян («Незівай»), Дмитрук Степан («Гладкий»), Кравчук Гриць («Листва»), Фінчук Кирило («Волошин»), Жониць Іван («Дуб»), Рибачук Йосип («Зелений»), Климович Юрко («Журба»), Більшість з цих осіб утікали в рідні села Деражненського і Березненського районів Рівненської області²⁸.

Без дозволу покинули свої військові відділи козаки «Дончак» (травень 1944 р.), «Лапчак» (у іншому документі — «Ланчак») (червень 1944 р.), «Смутний» (грудень 1944 р.) з Корсунського загону групи «Заграва»²⁹. Відомо, що «Лапчак» разом з членом рою «Іскрою» дезертирували з поля бою. Ні того, коли саме ця

²⁶ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 15, арк. 225.

²⁷ Там само, спр. 16, арк. 240–240 зв.

²⁸ Порівняльний аналіз документів: Там само, спр. 29, арк. 4, 14, 16–21, 23–26, 28, 32, 34, 37–38.

²⁹ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 22, арк. 86–87; спр. 39, арк. 6.

сутічка трапилася, ні того, проти якого конкретно радянського чинника виступив Корсунський загін чи його підрозділ, у зізнанні «Ланчака» не вказується³⁰. У жовтні 1944 р. з цього саме загону втікали козаки «Пелага» і «Януар»³¹. Цікаво, що замість неграмотного «Пелага» протокол зізнання підписав чотовий «Зелений»³².

Хвиля дезертирства з бригади ім. Лайдаки генеральної округи УПА «Завихост» почалася у листопаді–грудні 1944 року. Інформують про це зізнання козаків бригади — «Зенона»³³, «Теклюка», «Кручи»³⁴.

У документах під назвою «зізнання» відбиті й інші проступки стрільців УПА. Козака «Мишу» з Корсунського загону 25 жовтня 1944 р. звинувачено у неточному виконанні обов'язків «альярмового»³⁵. Козаки «Адаменко» та «Михайло» «зізнавалися» у тому, чому, перебуваючи на варті, не затримали підозрілі вози («фірманки»)³⁶.

Майже анекдотичний випадок, але з трагічним фіналом трапився з чотовим старшиною «Гречаником» і вартовими «Вовкулакою» та «Шапкіром» з відділу «Ярка» загону УПА ім. Колодзінського. Представник ВПЖ «Макар» «списав» з «Гречаника» протокол тільки через те, що той одного разу забрав кулемети (може, спробував таким чином пошуткувати?) у цих вартових, які заснули на посту. На жаль, дата допиту ініціатора невдалого жарту в документі не подана³⁷. Втім, зі запротокольованих свідчень однієї зі «жертв» «Гречаника» — козака «Вовкулаки» — випливає, що інцидент трапився у другій половині квітня 1944 р.³⁸ Як значиться у занотованих у протоколі поясненнях «Шапкіра» «Макарові», 30 квітня 1944 р. черговий старшина «Гречаник» на заставі вирвав у «Шапкіра» ззаду кулемета³⁹. Цього було достатньо, щоб за вказівкою командира відділу «Ярка», «Вовкулаку» і «Шапкіра» розстріляли за «спання на варті»⁴⁰.

³⁰ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 22, арк. 49.

³¹ Там само, арк. 53–54.

³² Там само, арк. 54.

³³ Там само, арк. 59.

³⁴ Там само, арк. 80.

³⁵ Там само, арк. 47.

³⁶ Там само, арк. 61–62.

³⁷ Там само, арк. 58.

³⁸ Там само, арк. 60.

³⁹ Там само, арк. 58, 82.

⁴⁰ Там само, спр. 39, арк. 61.

Козак «Осока» з відділу ім. Колодзінського групи УПА «Заграва» у ніч з 6 на 7 лютого 1944 р. також заснув на варті, про що був змушений давати зізнання у письмовій формі⁴¹. Колега «Осоки» по варті, козак Прокопчук, поринув до царства Морфея «стоячи, спершись об сосну»⁴².

Як бачимо, перебування на варті для українських повстанців інколи перетворювалося на справжнє випробування. Природно, що дехто зі «стійки» намагався втекти. Як йдеться у протоколі, «знятому»⁴³ «Янчаром» 25 грудня 1944 року з Івана Михалінчика, останній 13 грудня дезертирував з варті на постої відділу УПА у с. Чеські Новоставці⁴⁴.

ВПЖ також відслідковувала усілякі оцінки стрільцями УПА політичної дійсності, армійських порядків. Під особливою увагою перебували «східняки», тобто упівці, які походили з незахідних регіонів України. У багатьох випадках їм доводилося непереливки. Дані «Дністрового», котрий належав до одного з відділів групи УПА Петра Олійника («Еней»)⁴⁵, у вересні 1943 р. були внесені до окремого протоколу тільки за те, що він інколи поділяв песимістичні думки окремих «східняків»⁴⁶. Козак «Атут» з Корсунського загону УПА зізнавався за поширення песимізму і крадіжку сухарів. Через його неграмотність документ підписав козак «Пеньок»⁴⁷.

⁴¹ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 22, арк. 56.

⁴² Там само.

⁴³ Термінологія автора документа.

⁴⁴ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 35, арк. 126.

⁴⁵ *Олійник Петро* (1909 р., с. Молодиче Жидачівського р-ну Львівської обл. — 1946, хут. Глинки біля с. Рудники Маневецького р-ну Волинської обл.). Навчався на юридичному факультеті Львівського університету. Член похідних груп ОУН(б) у 1941 р. Сидів у німецькій тюрмі. Був визволений звідти боївкою ОУН(б). У 1942 — провідник ОУН(б) на Дніпропетровщині. Псевда в УПА: «Еней», «Роман», «Сергій», «Старий». На початку 1943 р. — к-р особливого загону УПА «Тури». Наприкінці 1943 р. командував куренями «Дороша», «Ліщини», «Гонти», «Верещаки» групи УПА «Заграва». Далі — к-р групи УПА «Богун» (1944 р.). Провідник Північно-західного краю ОУН(б) у 1944–1945 рр. 1945–1946 рр. — організаційний і військовий референт Північно-західного краю. Загинув під час бою з опергрупою НКВС. Див. докладніше: *Данилюк Михайло*. Повстанський записник. — К., 1993; *Мазурець С.* Повстанськими стежками. — Луцьк, 2002; *Коханська Галина*. З Україною в серці. — Торонто; Львів, 2008.

⁴⁶ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 231.

⁴⁷ Там само, арк. 51.

У липні 1944 року дісталоя на горіхи козакові з невідомого відділу УПА «Кучерявому». За бурхливу реакцію на наказ ройового «Журавля» (перейшов на лайку) на нього було заведено протокол⁴⁸.

Протоколювалися й свідчення осіб, котрі пішли на співпрацю з ворогом. Наприклад, у ДАРО зберігається протокол переслухання сотника УПА «Петра»⁴⁹ (група УПА «Богун») від 28 вересня 1943 р., звинуваченого у зв'язку зі радянськими «народними месниками». У грудні 1943 р., під час засідки відділу УПА під командуванням «Вітра» (загін ім. Хмельницького, група УПА «Заграда») на німців, було затримано двох полонених. Свідчення останніх були внесені до документа з назвою «зізнання»⁵⁰.

Таким чином, протоколи допитів як документи слідчої процедури СБ ОУН і ВПЖ УПА є органічним різновидом документального комплексу з історії ОУН і УПА. З них можемо дізнатися передусім про порядки, які панували у різноманітних радянських і німецьких розвідувальних структурах, військово-політичних формуваннях часів Другої світової війни. Ці джерела містять авторські оціночні судження за специфіку бандерівського руху, відповідні дані цивільних осіб (це можуть бути як українці, так і представники інших національностей). Що ж до протоколів ВПЖ, вони викличуть стійкий інтерес насамперед у поціновувачів «повсякденної історії» УПА. Провідні їхні сюжети: різноманітні дисциплінарні проступки воїнів УПА, настрої в армійському середовищі, співпраця стрільців з небандерівськими чинниками, тощо. Також завжди потрібно пам'ятати про відносність інформації радянських і повстанських протоколів. Часто ці документи тенденційні, іноді не автентичні, чому й програють документам багатьох інших різновидів.

⁴⁸ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 22, арк. 46.

⁴⁹ Там само, спр. 33, арк. 233.

⁵⁰ Там само, спр. 29, арк. 75.

*Валерій Єфименко
(Київ)*

**Феномен зрадництва серед працівників
спеціального підрозділу ОУН(б):
випадковість чи закономірність?**

Efimenko V. The treason among the OUN(b) special unit members: was it chance or rule?

The author investigated the causes of treason among the OUN(b) special unit members.

Питання відносно того, чи могли бути зрадники серед особового складу спеціального підрозділу ОУН(б) є досить актуальним і цікавим. І не тільки тому, що неупереджений його розгляд разом з вивченням історії ОУН, окремих її напрямків в боротьбі з органами радянської влади, суттєво додає більше характеристики українському націоналістичному руху кінця 50-х рр минулого століття. Багатовартісним воно стає і в форматі морально-етичних проблем, які набирають неабиякого сенсу в наш час з урахуванням кардинальних змін у свідомості нашого народу та подій соціально-політичного характеру в Україні. Сьогодні ми є свідками потужного прояву народної активності в нашій країні щодо здійснення знакових, надзвичайно важливих заходів державного рівня. В основі цього прояву, безсумнівно, були загальнолюдські, моральні засади, як і майже півстоліття тому в протистоянні органам радянської влади з боку українських націоналістів та бажанням їх керівників творити, попри що, нову українську державу. Моральність людей, учасників вищезазначених подій, які були на вістрі того, що відбувалось, могла бути порівняна з пробою найвищого ґатунку. Тому найменші прояви серед таких людей елементів зради своїм ідеям та одностумцям, в який би одяг вони не наряджувались, завжди викликає у нормальної людини не стільки подив, як шок і тупий біль.

Причини, що змушують людей ставати в своєму середовищі зрадниками, можуть бути різні. Однак, є такі умови або ситуації, в яких відповідно до здорового глузду та логіки нормальної людини, не дивлячись ні на які причини, зрадників не повинно було бути. І коли вони появляються, виникає слушне питання чому так сталося, чому людина стає на шлях зради.

Для роздумів на цю тему автор пропонує розглянути невеличкий зріз із діяльності одного із працівників спеціального підрозділу ОУН(б) під псевдонімом «Килим». Останній на протязі 1950–1952 рр. очолював ряд референтур СБ в Коломийському районі, Івано-Франківській області і, по відношенню до своїх однодумців, став на шлях зради. Доречним буде зазначити, що в цей час українське націоналістичне підпілля, яке ще залишилось на західноукраїнських землях, перебувало в стадії стагнації. Військові сили українського націоналістичного підпілля — формування УПА в «нерівному і з військової точки зору безглуздому змаганні було розгромлено»¹. Невеличкі підпільні групи українських націоналістів, майже втративши організаційні зв'язки між собою і діючи на свій страх і ризик, не представляли будь-якої, серйозної загрози для органів радянської влади. Досить красномовними можуть бути в цьому ракурсі висловлювання затриманого при проведенні чекістсько-військової операції в Рівненській області, надрайонного коменданта СБ «Мамая»: «Все пропало. Людей немає. Із п'яти районів, що їх я обслуговую, в діловій мережі в наявності тільки один районний і один надрайонний комендант СБ. Всілякий зв'язок між окремими нашими організаційними ланками, порушений. На протязі чотирьох місяців я не отримував ніяких вказівок від керівництва»². Радянські правоохоронні органи, по суті, завершували план повної ліквідації українського націоналістичного підпілля, посилюючи проведення планових чекістсько-військових операцій (*дали* — ЧВО).

Під час проведення такої операції в лісистій місцевості влітку 1951 р. в Яблунівському районі Станіславської (нині Івано-Франківської) області і перевірки бункерів-схронів, місць схову підпільників, було затримано місцеву мешканку «Н» з малолітньою дитиною. При уточненні обставин, пов'язаних з її переховуванням в схроні, вона зізналась, що довгий час перебуває в підпіллі разом із своїм чоловіком, який очолює референтуру СБ, однієї із районних організаційних ланок цієї ж області, і має псевдонім «Килим». За декілька годин до появи в лісі червоноармійців, він залишив місце схову, в зв'язку з необхідністю провести зустріч з відомими йому людьми, пообіцявши повернутись через декілька днів.

¹ Коваль М. Правда безнадійних змагань // Політика і час. — 1997. — № 10. — С. 69.

² Галузевий державний архів СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 82, арк. 106.

З метою отримання від неї, по можливості, якомога більше інформації щодо підпільників, працівники МДБ, скориставшись необхідністю надати затриманій нескладну медичну допомогу, з дотриманням певних вимог конспірації, госпіталізували її в одну із медичних установ обласного центру. Не дивлячись на те, що лікування «Н» при самій серйозній оцінці стану її здоров'я, могло проходити упродовж двох–трьох днів, за допомогою медпрацівників її запевнили щодо необхідності тривалішого перебування у лікарні. З цією метою ними були використані деякі, не зовсім позитивні результати її медичного огляду. На основі цього їй було рекомендовано пройти профілактичний нагляд в стаціонарних умовах.

Не довго роздумуючи, «Н» згодилася на таку пропозицію і з часом примирилась з новою для неї ситуацією. Вела себе спокійно, доброзичливо ставилась до медперсоналу та оперативних працівників, які проводили з нею розмови, в основному, виховного плану і не уникали відповідей на любі її запитання. Згодом між нею та працівниками органів МДБ поступово сформувались елементи довіри і певне бажання до спілкування. Під час однієї з таких розмов вона дала зрозуміти, що її чоловік цінує над усе свою сім'ю і в обмін на збереження їй життя, зможе бути в пригоді оперативним працівникам. Після деяких уточнень у «Н» щодо настрою «Килима» та його реальних намірів, а також з метою уникнення різних обгородок чи-то якоїсь підстави під удар з боку учасників підпілля, на черговій зустрічі з нею оперативні працівники дали згоду щодо її плану і у відповідь запропонували наступне. Вона повинна продовжувати лікування в стаціонарних умовах і вести себе відповідно до профілактичного режиму в медичній установі. Тобто, при необхідності, виходити за межі лікарні, зустрічатись із знайомим і т.п. Крім цього, знайти спосіб і передати, при збереженні конфіденційності, своєму чоловікові суть досягнутих з нею домовленостей. При цьому «Н» була суворо попереджена на той випадок, коли вона замислить виконувати роль «двійника» або звичайного провокатора на користь націоналістів-однодумців свого чоловіка

Потребувалась не одна бесіда на цю тему з «Н», щоб більш-менш впевнитись оперативним працівникам у її дійсних намірах та бажанні уникнути суду і покарання. Звичайно, насторогу під час спілкування стосовно практичної реалізації домовленостей, повністю уникнути не вдалось. І вона відчувалась як в процесі бесід,

що регулярно проводились з «Н», так і в інших ситуаціях, при випадкових зустрічах жінки, яка знаходилась під таємним наглядом, та окремими, відомими їй оперативниками. Тому їм не зовсім вірилось у реальність вищезазначеного плану навіть тоді, коли вони отримали реальне підтвердження намірів «Н» та «Килима».

Річ у тім, що через деякий час, до їх рук попав лист-«штафета» (письмовий документ, яким користувались підпільники для передачі таємної інформації) від «Килима». Останній підтвердив думку дружини і дав згоду давати добровільно органам МДБ відому йому інформацію щодо підпілля. І як доказ серйозності своїх намірів, повідомив про місця, що використовувались для схову керівниками підпілля, зокрема «Кошовим» (керівником Коломийського надрайонного проводу), «Сірим» (очолював окружний Коломийський провід) та «Желізняком» (очолював Коломийський районний провід). Крім цього, з метою можливого листування з ним запропонував користуватись окремим тайником і детально описав його, а саме — де він знаходиться, зовнішній вигляд, як до нього добиратись і т.п.

Такі дані отримали досить високу оцінку у працівників органів МДБ, оскільки відкривали для них шлях поступової ліквідації тієї частини керівної ланки підпілля, яка організувала і направила націоналістичну роботу в одному із найбільш насичених оунівцями регіону. Однак, успішна реалізація такої інформації потребувала того, щоб усі питання, пов'язані з нею, були обговорені безпосередньо з «Килимом». За допомогою вищезазначеного тайника почалось листування і згодом відбулась зустріч з ним при досить оригінальних обставинах. В одній із бойових сутичок між підпільниками та спеціальним загonom МДБ, «Килим» користуючись розгубленістю і втечею з місця бою його соратників, сховався і почекавши, коли бій стихне, вийшов назустріч бійцям спеціального загону. Потім, не гаячи часу, він попрохав дати змогу йому терміново зустрінутись з представниками органів МДБ. Без затримок його прохання було задоволене і на конфіденційній зустрічі з оперативними працівниками «Килим» погодився надавати допомогу їм по викриттю відомого йому оунівського підпілля. Розповів докладно про склад Коломийського окружного, надрайонного, районного проводу, приблизний маршрут переміщення їхніх кур'єрів, в яких місцях і коли вони ховаються, а також хто із місцевих мешканців допомагає підпіллю. На базі цих даних наприкінці вересня того ж року була проведена перша військова операція одночасно проти підпільників в декількох районах. Внаслідок її були ліквідовані

повністю члени Коломийського районного проводу і захоплений живим «Кошовий». Через день, в результаті другої такої операції, аналогічна участь спіткала частину особового складу Коломийського окружного проводу, було частково знищено 15 його членів та керівника «Сірого».

Такі події викликали у провідного активу оунівського підпілля на Коломийщині тривогу й бажання досконало розібратись в ситуації, що сприяла появі таких втрат. На головне питання, а саме — хто міг підставити під удар загонів радянських правоохоронних органів окремі підпільні організаційні ланки, довго шукати відповіді їм не довелось. Не утаємничений факт полонення «Кошового» і перебування його в руках радянських силових структур, дало всі підстави його колишнім однодумцям визнати «Кошового» за зрадника, який і розповів про місця знаходження викритих підпільників.

Стосовно «Килима» ніяких непорозумінь у них не було. По-перше, багато близьких родичів його були у складі різних організаційних ланок ОУН(б). По-друге, ведення слідства по факту затримання у бункері, місці сховища підпільників, його дружини (виклики свідків, опитування людей і т. п.) не залишало яких-небудь неясностей у питанні відданості «Килима» справі боротьби за ідеали ОУН(б). До того ж останній, після особистого контакту з працівниками правоохоронних органів, вдало знову повернувся в підпілля. Він спочатку декілька днів знаходився у лісі (буцімто надійно ховався від спецзагонів), потім, з метою «випадково» вийти на своїх однодумців і встановити з ними перерваний боєм контакт, перебрався до одного із бункерів, яким інколи користувались його соратниками. Дійсно, не пройшло багато часу, як до бункера навідалися знайомі йому підпільники і з ними він перейшов на територію, контрольовану організаційною ланкою, до якої він сам належав. Такі обставини дали йому змогу не тільки бути поза підозрою серед своїх учасників підпілля, але й очолити Коломийський окружний провід замість загиблого «Сірого».

Бажаючи якомога більше догодити своїм новим «зверхникам», «Килим» порекомендував працівникам радянських правоохоронних органів посилити тиск на націоналістичне підпілля всього Коломийського регіону, тим самим створити підпільникам нестерпні умови і змусити їх не засиджуватись на одному місці, а весь час міняти дислокацію. На його думку, завдяки виробленим правилам і тактиці, вони більше часу будуть проводити в бункерах-

схронах, міняючи їх. Процес переміщення з одного бункера до іншого зможе створити найбільші можливості для виявлення і арешту підпільників, оскільки вони будуть навідуватись і в ті бункери-схованки, що відомі йому і де необхідно поставити засаду. Реалізація такого задуму дозволила провести серію арештів тих, хто певний час намагався відсидітись в бункерах.

Такі заходи заклали основу для створення певних умови для того, щоб серед більшості підпільників на Коломийщині превалювала думка про зрадництво, як з боку «Кошового», так і тих, хто був під слідством у правоохоронних органів. Використовуючи свої можливості, «Килим» на початку жовтня того ж року пішов в рейд по території Городенківського надрайонного проводу. Трохи більше місяця він був у рейді і після повернення передав органам МДБ докладну інформацію відносно окремих груп та учасників оунівського підпілля, які діяли в деяких районах Станіславської області. На основі його даних були проведені ЧВО на території Заболотівського, Снятинського та Городенківського районів.

Затримані і віддані під слідство члени ОУН(б) поступово видавали правоохоронним органам місця перебування своїх однодумців. Отримана від них та «Килима» інформація, давала змогу радянським чекістам здійснити поетапно реалізацію стратегічного плану відносно повної ліквідації націоналістичних груп, зосереджених в різних місцях на Коломийщині. При проведенні в Городенківському районі цілеспрямованої ЧВО проти підпільників, був схоплений керівник Городенківського надрайонного проводу ОУН(б) — «Морозенко». Оцінивши реально свою ситуацію, останній добровільно згодився допомогти радянським правоохоронним органам. Доповнена ним інформація до банку даних радянських правоохоронних органів, поставила в практичну площину нанесення ними масштабних ударів по підпільникам всієї Коломийщині. Всього за декілька днів силами спецзагонів радянських правоохоронних органів було знищено весь склад Городенківського надрайонного проводу, а також Заболотівського, Снятинського і частину Городенківського районних проводів ОУН(б). Всього було вбито 23 підпільника.

Успішні дії радянських правоохоронних сил і зменшення учасників підпілля в тих регіонах, які були відомі «Килиму», настільки підбадьорили його, що він почав видавати й ті місця схованок, які були відомі лише вузькому членів організації, а деякі тільки йому. Така його поведінка, що не відповідає правилам

здорового глузду, оскільки ставила його під удар, сприяла виникненню підозри до нього з боку окремих підпільників. Зокрема, він попав під підозру у своїх охоронців «Когута» і «Голуба». Це сталося тоді, коли під час проведення чергової ЧВО в Печенежському районі, був розкритий бункер слідчого СБ Коломийського надрайонного проводу «Марко», якого не вдалось захопити. Вищезазначені охоронці «Килима», як потім з'ясувалось, до того, як бути призначеними до нього, виконували аналогічні обов'язки ще в 1948 р. у керівника Коломийського надрайонного проводу «Олеся». Останній, не витримавши важких умов підпілля, таємно від своїх соратників вийшов на контакт з представниками радянських правоохоронних органів і довгий час співробітничав з ними, поки не був викритий працівниками референтури СБ. До речі, районні референтури СБ в своєму складі мали розвідників, які виконували основне завдання — слідкувати за роботою кожного члена ОУН³. Крім цього, підпільники орієнтувалися своїм керівництвом стосовно можливої наявності серед них ворожої агентури та як її виявляти. Охоронці «Когут» і «Голуб», добре пам'ятаючи про це і те, що місце знаходження бункера, в якому переховувався «Марко», знав лише «Килим», почали аналізувати дії останнього та співставляти їх з аналогічною поведінкою «Олеся». Вони також почали відноситись з підозрінням до його знайомої під псевдонімом «Галя», яка працювала в одній із районних медичних установ.

З цією дівчиною у «Килима» були хороші стосунки, вони довіряли одне одному і обоє однаково вболівали за ті тривожні події, що мали місце в той час на західноукраїнських землях. В присутності своїх охоронців «Килим» поводив себе як істинний націоналіст, неодноразово давав їй націоналістичну літературу, проводив бесіди щодо необхідності побудови незалежної України і не давати можливості укріплятись радянському режимові і т.п. Однак, коли залишався з нею наодинці, такого пафосу не проявляв, міняв тему розмови і більше цікавився її особистим життям, при необхідності надаючи окремі поради. Звичайно, про зміну у своїх настроях і дійсну роль у підпіллі він їй не розповідав. Давав періодично доручення, які вона виконувала без зайвих запитань і розуміла, що так потрібно. За її допомогою «Килим» підтримував таємно зв'язки з представниками радянських правоохоронних органів. Зокрема,

³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 32, арк. 259.

вона знала тайник, до якого відносила конверти «Килима», та аналогічні забирала для нього. Відповідно до вимог конспірації, «Галя» розуміла, що в ніякому разі їй не можна проявляти інтерес до того, що вона приносила до тайника або забирала з нього. До того ж, чисті, сердечні стосунки, що склались на той час між нею і «Килимом», не давали їй приводу щось думати в цьому плані. Однак, вважаючи для себе, що знайомий їй «Килим» займається досить відповідальною справою відносно якої, окрім неї ніхто не має права знати, вела себе обережно у стосунках з людьми, не була беззастережною у тому, як і хто із оточення відносився до неї. Така внутрішня настанова дала їй змогу зазримити насторогу з боку охоронців «Когута» та «Голуба» як до неї, так і до «Килима». Не гаячи часу, вона терміново поділилась з ним своїми думками. «Килим» на черговій зустрічі з правоохоронцями, враховуючи такі обставини і з метою уникнення розшифровки його та знищення з боку працівників СБ як його, так і «Галі», дав згоду на проведення наступної операції. Радянськими чекістами було сплановано за допомогою «Килима» захоплення «Голуба» та «Когута» і схилення їх на свій бік для використання в ліквідації націоналістичного підпілля. Однак, під час проведення такої акції виникли досить непередбачувані події, які ледве не привели не тільки до повної розконспірації «Килима», а й загибелі деяких її учасників.

Відповідно до задуму правоохоронців, «Когут» і «Голуб» були направлені в с. Стівчатов Яблунівського району для зустрічі з «Бойтуром», керівником одного із районних проводів організації. В самій хаті, де мала відбутись зустріч, підпільників чекала засада. Коли вони зайшли в хату і розмістились, чекаючи потрібну їм людину, невідомо по якій причині (можливо спрацювало сьоме почуття) обидва вирішили швидко вийти на двір. Ті, хто сидів у засаді, чекали на сигнал, але побачивши бажання «гостей» втекти, почали діяти на свій страх і ризик. Внаслідок непередбачуваних обставин «Голуб» був вбитий, а «Когуту», не дивлячись на поранення, вдалось зникнути. З метою його захоплення, по шляху його можливого руху, терміново були розставлені засади і на одну із них біля с. Ключі Великі Печенежського району, поранений підпільник натрапив, але без втрат для себе. Він лежав на санях, накрившись попоною, а за кучера був один із місцевих жителів. Правоохоронці спочатку пропустили санки, а потім зметикуючи, хто міг бути в них, окрім кучера, кинулись навздогін. Кілька годинне їх переслідування не дало позитивних результатів.

Не дивлячись на це, «Килим» декілька днів чекав його у своєму бункері, сподіваючись, що можливо «Когут» не до кінця втратив до нього довіру і у зв'язку з пораненням прийде до нього. Однак, всі ці сподівання виявились марними. «Когут» в бункер до «Килима» не повернувся і останній залишився не тільки без охорони, але й можливості мати зв'язок з місцевим підпіллям. Неодноразові спроби «Килима» зустрінутись з ким-небудь із керівництва підпілля на території Печенежського району також виявились безрезультативними. Таким чином, продовжувати своє перебування в цьому районі йому не було сенсу. Для того, щоб не втратити свого впливу в підпіллі, він в січні 1952 р. перебазувався на територію Яблунівського району, ввійшов в контакт з місцевим активом підпільників, зокрема «Лисаком» та «Сорокою» і, відповідно до вироблених правил в підпіллі, залишився з ними на зиму.

В перспективі використання «Килима» стало проблемним, оскільки з повною або частковою ліквідацією за допомогою «Морозенко» організаційних ланок ОУН(б) в ряді районів, зокрема в Заболотівському, Снятинському, Городенківському та частково Коломийському, подальше його перебування серед підпільників цього регіону втрачало всякий сенс. З огляду на таку ситуацію, він вирішив перебазуватись в інше місце. До цього його спонукало й те, що один із керівників районного проводу «Марко» намагався, за допомогою одного із своїх бойовиків «Градка», розповсюдити в середовищі підпільників інформацію про таємне співробітництво «Килима» з радянськими правоохоронними органами. Однак, далі Печенежського району ці чутки не поширилися, що цілком заспокоїло «Килима» і викликало у нього бажання продовжувати допомагати оперативним працівникам в ліквідації націоналістичного підпілля.

Його авторитет серед організаційних ланок, особиста рішучість і кмітливість послужили надійною основою установа з ним довірочних відносин з боку тих підпільників, яких раніше він не знав, тобто з інших регіонів. Це дало можливість за допомогою «Килима» продовжити ліквідацію радянським правоохоронним органам хоч і невеличких, але добре оснащених зброєю підпільних осередків, зокрема Косівського надрайону та Буковинського окружного проводу. «Килим», відносно якого з боку підпільників не було ніяких підозрінь щодо можливої його зради, користуючись знайомством із молодим учасником підпілля «Славком», отримав від нього зв'язок до учасників Косівського надрайону і почав серед них активно налагоджувати та розширяти контакти.

При відвідуванні своїх однодумців в с. Бабино Косівського району наприкінці травня 1952 р. «Килим», який виконував на той час обов'язки керівника Коломийського окружного проводу, випадково зустрівся з керівником Буковинського окружного проводу «Недобитим», організаційним керівником «Ненаситним» і технічним референтом «Орисем» Косівського надрайонного проводу, керівником Косівського районного проводу «Соколом» та іншими, всього 11 осіб. Присутні на зустрічі віднесли з повною довірою до «Килима», а «Недобитий» звернувся до нього з проханням про приєднання Буковинського окружного проводу до Коломийського окружного проводу хоч на короткий час, доки буде винесене рішення по цьому питанню Крайового проводу, як вищої організаційної інстанції. Для себе він попросив місце заступника «Килима». Крім цього, повідомив про те, що в середовищі підпільників Коломийщини активно поширюються чутки про співробітництво з правоохоронними органами «Кошового», «Морозенка» та інших членів ОУН(б). «Килим» на це відреагував відповідно до вироблених правил в організації, заявивши про необхідність дочекатись рішення вищого керівництва щодо об'єднання, а поки тимчасово виконувати спільно підпільну роботу, формально не об'єднуючись в одну структуру. Стосовно «зрадників» — не дуже вірити чуткам, брати до уваги тільки конкретні факти, що дають основу для підозри і т.п. В той же час «Килим» звернувся до представників правоохоронних органів, з якими він періодично проводив зустрічі, допомогти йому поповнити Коломийський окружний провід «своїми» людьми, тобто підпільниками, які лояльно відносяться до органів радянської влади або співробітничать з нею. Конкретні заходи щодо цього він детально виклав і отримав згоду. Не гаячи часу, він зайнявся втіленням в життя своєї мети, використовуючи кожен нагоду. В основі свого стратегічного плану він використав одну із характерних особливостей підпілля, а саме конспіративне спілкування. Саме воно давало змогу певний час тримати в невдогад якусь частину людей, в тому числі і керівників, по всім тим випадкам, які відбувались з особовим складом організації, в тому числі і в разі їх «зникнення». «Килим» визначив із свого оточення тих, кого необхідно ліквідувати, щоб на їх місце поставити своїх однодумців і тих, хто міг знати про його співробітництво з органами МДБ. Здійснення цих намірів мало конкретне втілення в практику підпілля того часу.

Так, восени 1951 р. «Килим» при проходженні рейдом по території Городенківського надрайону, зустрівся з керівником цього проводу «Бойтуром», керівником Городенківського районного проводу «Булим» та іншими оунівцями. Як завжди, в таких випадках, при розгляді основних питань не замовчувались і ті, що мали відношення до місце перебування підпільників під час зими (в цей час в основному припиняється активна бойова діяльність, за виключенням особливих випадків). З свого боку, «Килим» обумовив зв'язок з «Булим» на той випадок, коли вже налагоджений зв'язок з ним раптово порушиться. І оскільки так воно і вийшло, то «Килим» відразу взявся за створення «свого» проводу, тобто структури організаційної ланки із надійних для нього людей.

Під час одного рейду, супроводжуваним його підпільникам «Кризі» та «Кармелюку» він розповів, що йому неодмінно треба зустрітись з бойовиками «Булого» для зв'язку. В одному із раніше обумовлених таємних місць в лісі він зустрівся із попередженими раніше його товаришами-підпільниками «Арсеном», «Смілим» та «Жовтневим». Останні передали агітаційну літературу та папір для виготовлення листівок, тощо. Декілька днів вони пересувались разом, а потім за пропозицією «Килима» розійшлися: він, «Жовтневий» і «Кармелюк» пішли на територію Яблунівського району, а «Крига» на територію Косівського району.

Невдовзі після цього оперативна група УМДБ разом з працівниками райвідділу м. Жаб'є захопили живими заступника керівника СБ Коломийського окружного проводу «Ореста», спецслідчого СБ Косівського надрайону «Степа» та їхніх бойовиків «Чорного» і «Сокальського». Вся операція відбулась так, що кожен із затриманих не знав про участь інших його соратників. Робота з кожним із них окремо працівниками правоохоронних органів дала позитивні результати. Так, «Орест» дав інформацію про становище в середовищі підпільників декількох районів. Крім цього, повідомив, що у нього має відбутися в травні цього року зустріч з керівником Жаб'євського районного проводу «Беркутом», його заступником «Кучером» та бойовиком «Козачком». Загалом, кропітка робота з «Орестом» та «Степом», в основі якої були, з одного боку, розвінчання ідеології українського націоналізму, а з іншого, конкретні приклади покращення рівня життя на західноукраїнських землях та безперспективність і безглуздя боротьби з органами радянської влади, створила необхідні умови для схилення їх до таємного співробітництва з представниками правоохоронних органів. З ме-

тою реалізації отриманої від них згоди щодо допомоги в боротьбі з підпіллям, вони були направлені на зустріч до «Беркута». Внаслідок проведеної операції, останній був захоплений зненацька а «Кучер» та «Козачок» вбиті. Після цього вони були направлені на зв'язок з керівником Яблунівського районного проводу «Славком». Через останнього мали здійснити намір вийти на «контакт» з «Килимом». Зустріч така обов'язково мала бути, оскільки відповідно до організаційних правил, керівник вищої ланки обов'язково повинен був знати своїх підлеглих і спілкуватись з ними для вироблення скоординованих дій в підпіллі. Така зустріч відбулась і було отримано завдання від «Килима»: разом із «Славком», використовуючи можливості керівника пункту зв'язку окружного проводу «Байди», встановити зв'язок з підпільниками «Марком», «Когутом» та іншими, учасниками організаційних ланок на території Яблунівського району. Однак, попри неодноразові спроби, позитивного результату їм добитись не вдалось, а саме розширити та закріпити вигідні зв'язки в підпіллі.

Задовго до цих подій, з метою можливого розширення сфери для контакту з підпільниками на межі Яблунівського та Косівського районів, був обладнаний спеціальний бункер під легендою для представників Крайового проводу. Аналогічне місце схову було приготовлене і на горі Пригодише (Яблунівський район) на основі того бункера, яким раніше користувався «Килим» і члени Крайового проводу «Гром», «Йордан» та керівник пункту зв'язку «Байда». Недалеко від цього місця був обладнаний «мертвий» пункт для зв'язку, буцімто обумовлений «Килимом» з «Громом» іще влітку 1951 р. на випадок порушення зв'язку. Самим «Килимом» було виготовлено ряд документів організаційного плану і закладено на цьому пункті. Всі ці документи відносились до 1951 р. і могли сприяти налагодженню зв'язку між підпільниками різної місцевості. Зокрема, в записці на ім'я колишнього керівника окружного проводу «Сірого», «Недобитого» та самого «Килима» було записано, що з настанням весни на цей пункт прийдуть зв'язкові Крайового проводу і представник однієї організаційної ланки під псевдонімом «Грім». В ролі такого представника виступав підпільник, який також допомагав працівникам правоохоронних органів. Для підняття значущості його персони, від «Килима» ще раніше йому було вручено документ, відповідно якому він мав всі права і повноваження на території Коломийського округу. Крім цього, була вказівка «Грому» щодо підпорядкування підпілля Буковини

керівнику Коломийського окружного проводу «Недобитому», тобто при першій нагоді з весни ввійти до складу Крайового проводу.

Операція з використанням вищезазначеної легенди розпочалась в ніч з 29-го на 30-е травня 1952 р., коли підготовлені працівниками радянських органів бойовики «Граб» і «Каштанов» під виглядом бойовиків Крайового проводу, прибули на вищезазначений пункт зв'язку, а сам «представник» залишився в лісі на горі Цапуль Яблунівського району. Недалеко від цього місця знаходився і «Килим» із своїм охоронцем «Івасем» (він же «Жовтневий») і учасником Яблунівського районного проводу «Спартаком» та «Недоміряним», які в ночі прийшли на зустріч із зв'язковим Крайового проводу. Зв'язкові «Крайового» проводу доповіли «Килиму», що на горі Цапуль знаходиться представник краю — «Грім». Під виглядом зустрічі з останнім, «Килим» доручив своєму охороннику «Івасю» та зв'язковому «Степану» привести його до себе. На другий день «Килим», не дочекавшись «Грома», разом із «Спартаком», «Недоміряним» та іншими перейшов в нове місце, неподалік від бункера кустового провідника «Лиска». Згодом з останнім був встановлений зв'язок. Трохи згодом, представники «Крайового» проводу перейшли на постій до «Клима» в лісі. Перед відходом «Килим» попередив «Лиска» відносно конспірації при прибутті представників Крайового проводу. Разом з собою «Килим» взяв учасника Яблунівського райпроводу «Спартак». Це посилювало у них думку відносно того, що дійсно можуть прийти представники Крайового проводу.

Через деякий час підійшла група колишніх підпільників під виглядом представників Крайового проводу, які допомагали радянським органам, і не довго чекаючи, блискавично роззброїли «Недобитого» і «Черемшину». Через два дні «Килим» зустрівся з керівником Косівського надрайонну «Вихором» і доручив йому організувати зустрічі з представниками різних організаційних ланок, визначивши час та місце. В той же час «Килим» і «Гром», враховуючи ситуацію відносного спокою, направили свої зусилля на ліквідацію Косівського районного проводу. Ними були особисто захоплені члени цього проводу «Скоба» і «Аскольд». «Скоба» приніс на зустріч «Килима» листа (іще до захоплення) «Грома», в якому він попереджав керівника Косівського надрайона «Вихоря» про захоплення працівниками УМДБ ряду підпільників з території Калушського та Станіславського окружних проводів і щодо своїх підозрінь до «Килима». Не дивлячись на це, «Скоба» і «Ас-

кольд» прийшли до «Килима». Через деякий час до «Килима» прибув «Вихор» і керівник Косівського проводу «Хмара» з 5-ма бойовиками. Внаслідок швидких дій «Вихор» і «Хмара» і ще два підпільника, були захоплені, а інші ліквідовані. Таким методом за червень і липень 1952 р. були повністю ліквідовані склад Буковинського окружного проводу, Віжницького надрайонного, Косівського надрайонного із своїми організаційними ланками, всього 60 осіб.

З метою не допустити розголошення серед підпільників про вищезазначені втрати, прихильниками «Килима» була поширена чутка, що частина з них загинули в наслідок окремих ЧВО, інших перевели на другі території. Для більшої вірогідності сприйняття такої легенди в середовищі націоналістів, під керівництвом «Килима» були виготовлені і пущені по руках листи-штафети, де поряд з різною інформацією, містилась дані відносно переведення конкретних підпільників з одного місця до іншого, часткових втрат тощо. З метою поповнення Коломийського окружного проводу замість загиблих, «Килим» на їх місця призначав своїх однодумців на яких він міг повністю покладатись.

Незадовго до ліквідації учасників Косівського надрайону із Печеніжського в Яблунівський район перейшов підпільник «Солідний», який рік тому відмовився від зустрічі з «Килимом», але ніяких дій відносно його не проводив і не підтримував ніяких чуток щодо нього в негативному плані. Навпаки, він вважав і говорив вголос, що причиною багатьох невдач у підпіллі було зрадництво захопленого «Кошового». Але після всіх подій, пов'язаних із ліквідацією вищезазначених організаційних ланок, про місця яких не було відомо «Кошовому», зрозумів в чім справа і без всякого сумніву повірив у зрадницьку діяльність «Килима». Відносно ліквідації членів Косівського надрайону і Буковинського окружного проводу «Солідний» довідався від підпільника «Лисака», який находився разом «Килимом» і бачив, як велика група від «Килима» була направлена до «представника» Крайового проводу. З аналогічним завданням від «Килима» був направлений і «Лисак» на встановлення зв'язку з членами Крайового проводу за допомогою працівників Радеховського надрайонного проводу. Однак, останній, встановивши контакт з «Солідним», розповів йому про підозрілі, на його погляд, дії «Килима». Однак, це вже не мало ніякого впливу на стан в підпіллі цього регіону. На кінець червня 1952 р. на території Коломийського осередку була закінчена

ліквідація Буковинського, Коломийського окружних проводів та Коломийського і Віжницького надрайонів.

В зв'язку з цим, по бажанню «Килима» були просунуті на вільні посади нові підпільники, які доброзичливо ставились до нього. Таким чином, вирішувалось питання по недопущення створення нових організаційних ланок і поновлення «своїми» людьми вже діючих. Крім цього, Коломийський надрайонний провід був укомплектований підпільниками, які мали досить широкі зв'язки в середовищі націоналістів на стику 3-х районів (Коломийського, Заболотівського і Косівського). З метою закріплення цих організаційних ланок і підняття їх авторитету, особисто «Килим» пройшов по території, що в оперативному плані була їм підпорядкована, при можливості давав відповідні вказівки, рекомендації тощо. Паралельно проводив зустрічі з тими, хто підтримував оунівців і проживав легально. Це середовище також йому необхідно було знати, щоб, з одного боку, впливати, а з іншого — виявляти зв'язки, котрі могли виникнути поза його можливостями. При цьому використовував свої особисті знайомства та своїх близьких. Внаслідок такої роботи було за короткий час виявлено 4-и підпільники і більше сотні колишніх членів ОУН та їх посібників, що жили легально. При комплектації деяких організаційних ланок, підбір здійснювався, перше за все, з тих, хто вже був в підпіллі, але виконували свою «функцію» лише номінально, однак мали хороші стосунки з представниками проводів вищого рівня. Таким чином, загалом організаційні ланки, на яких мав вплив «Килим», мали авторитет на території Косівського, Коломийського, Заболотівського, Кутського, Жаб'євського і частково Яблунівського району. Лише тільки в Печеніженському районі та в с. Космач Яблунівського, де діяли підпільники «Марко», «Когут» та «Солідний», ті підпільники, які групувались навколо «Килима», не мали достатньої довірливої атмосфери як серед оунівців, так і їх посібників. Однак, їх опоненти, в свою чергу, окрім опанованої ними території, також не могли якось «насолити» їм, тобто підірвати до них довіру як з боку підпілля, так і посібників та самого населення. Як бачимо, «Килим», не дивлячись на деяку підозру з боку окремих підпільників, продовжував безперервно діяти в ролі працівника спеціального підрозділу ОУН(б). Звичайно, були на нього і досить серйозні компромати, про що свідчив вилучений у ліквідованого керівника пропаганди Коломийського надрайону «Колі» протокол допиту колишнього охоронника «Килима» — «Когута».

В цьому протоколі «Когут» дав свідчення стосовно «Килима», він підозрював останнього у зв'язках з органами МДБ. Зокрема, про велику тривогу «Килима» під час захоплення його дружини органами МДБ, думку багатьох підпільників щодо того, що за життя його дружини «Килим» піде на любий крок. Далі зміни у поведінці останнього, що наступили відразу після отримання вістей позитивного змісту щодо його дружини. Ці зміни були, перш за все, в тому, що він раніше був не дуже активним, мало навідувався до інших організаційних ланок. Потім, повів себе так як буцімто його підмінили. Почав їздити по різних територіях, зустрічатись з підпільниками та встановлювати зв'язки з тими, з ким раніше не був знайомий і т.п. І все це в час активних ЧВО та загибелі великої кількості учасників організації. «Марко» і «Солідний» першими звернули на це увагу. Якщо «Солідний» підозрював спочатку самого «Кошового», то після ліквідації 60-ти підпільників з Буковинського окружного та Косівського надрайону прийшов до висновку, що це зрадницька робота «Килима», і написав відповідну записку до керівників Печеніжського району.

Даючи оцінку такій поведінці одного із працівників спеціального підрозділу ОУН(б) «Килиму», необхідно зазначити наступне. Якщо проаналізувати різні випадки перебігу працівників цієї секретної референтури на бік радянських правоохоронних органів того часу, то можна з великою впевненістю говорити про різні причини, що лежали в основі такої їх поведінки. Перш за все, вони, як і інші підпільники, досить наполегливо розмірковували над можливим розвитком подій на західноукраїнських землях, розуміючи, що наодинці в протистоянні з державою їм надовго не втриматись. І якщо упродовж першого післявоєнного року, коли певна частина підпільників була під впливом чуток, що тиражувались їх керівним складом, суть яких була в тому, що великі країни, настроєні проти СРСР, невдовзі почнуть війну з «цитаделлю» світового комунізму, можна було зрозуміти бажання їх продовжувати підпільну боротьбу з радянським режимом, то пізніше ситуація як на теренах Радянського Союзу, так і в світі, докорінно змінилася. За виключенням різних заходів, організованих країнами Заходу та США в основному політичного характеру, ніяких конкретних дій, які б свідчили про початок їх боротьби з СРСР, не було. Ці обставини змусили багатьох членів ОУН(б) переглянути своє ставлення до боротьби і подумати про перспективу, яка зовсім не була благополучною в розумінні отримання перемоги над державою, в

основному завдяки могутності якої була розгромлена досить оснащена військова машина фашистської Німеччини. Звичайно, із середовища есбістів було багато таких, хто відаючи належне своїм «здобуткам» на ниві виконання функціональних завдань, зовсім не розраховував на якесь помилювання з боку радянських органів влади. Їм залишався лише один шлях — продовжувати боротьбу на «таємному» фронті до кінця. Таким чином, поповнити ряди тих, хто свідомо йшов на смерть, не залишаючи собі ніяких шляхів до відступу. Однак, в більшості есбісти досить реально уявляли своє майбутнє і шукали вихід. Для них також не було самоціллю збереження свого особистого життя. Головне, чи буде в цьому сенс, тобто наскільки підпілля наблизиться до виконання своєї мети побудови УССД. Навіть при неглибокому аналізі того, що відбувалось на західноукраїнських землях в 50-і післявоєнні, відбудовні роки минулого століття, неупередженому підпільнику, в тому числі і працівнику референтури СБ, було ясно, організація ОУН(б) буде ліквідована повністю. Тому замислюватись над життям багатьом есбістам приходилося все частіше і діяти відповідно до своїх переконань. У випадку з «Килимом» ми маємо досить незвичайний факт, коли есбіст середньої ланки усвідомлено пішов на зраду однодумцям і членам організації. Звичайно, бажання жити було у нього не на останньому місці, однак те, що він понад усе дорожив дружиною та малолітнім сином, чи не в найбільшій мірі вплинуло на його крок до зради. Зрозуміло, що він досить добре знав і уявляв розвиток подій на західноукраїнських землях в протистоянні підпілля з органами радянської влади і, як наслідок — неминучу поразку. Покласти своє життя на олтар успішної боротьби для нього не було дилемою. Він не бажав загрози життю своїх близьких і тому прийняв, безумовно важке для себе рішення — допомогти радянським правоохоронним органам в боротьбі з українським націоналістичним підпіллям. Але це ще не все, що можна було б визначити у поведінці «Килима». Цікава досить і інша річ. Після того, коли він дав згоду на співробітництво з органами МДБ, зовсім небагато часу йому потрібно було, щоб звикнутись з новою для нього ситуацією. Як людина розумна і впевнена в своїх кроках, він активно став реалізовувати нову сутність — людини, яка стала боротись з підпіллям. Виконувати свою роль помічника органам МДБ, звичайно можна було по-різному, мається на увазі наскільки повно і без застережень «вкладати» душу в цю справу. Випадок із «Килимом» свідчить про те, що він не просто

виконував те, що в його ситуації аналогічні кроки робили й інші, а, навпаки, весь свій потенціал, всю енергію віддавав на те, щоб якомога швидше було покінчено з українським націоналістичним підпіллям на Коломийщині. Для нього не було обмеженням видати місця розташування підпільників, їхні «тили», тобто людей, які жили легально і допомагами чим могли підпіллю, в основному одягом та харчами.

Він не стримував себе в тому, що часто зветься «творчий» підхід. Досить добре володіючи знаннями щодо середовища підпілля, адекватно намагався протидіяти йому, припускаючись до таких методів і розрахунків, що лише йому були відомі. Адже для радянських правоохоронців, перед якими стояло основне завдання ліквідація українського націоналістичного підпілля, головним було отримати інформацію щодо знаходження учасників організації, які ховались в різних схованках-бункерах, і відпрацьованими прийомами послідовно зменшувати їх кількість. В цьому плані від «Килима» вимагалось одне — назвати відомі йому бункери та тих підпільників, з якими він особисто або через когось мав зв'язки, можливих їхніх посібників, тощо. Виробляти різні плани, прийоми та методи, що ними проводилася ефективна боротьба з підпіллям, не було потреби. Однак, він не залишився стороннім споглядачем репресивних антиунівських акцій радянських правоохоронних органів та органів держбезпеки, а, навпаки, був ініціатором здійснення проти них особливих заходів. Що мається на увазі? Людина, яка не була учасником підпілля, або уявляла його на основі тих розповідей, що могли бути в її присутності з участю яких-небудь підпільників чи їх знайомих, при бажанні нанести удар організації, швидше за все постаралась виявити місця їх схову, кількість і хто саме, і отриману інформацію передати представникам радянських органів. Аналогічно, можливо, з деякими відмінностями, міг поводити себе і рядовий учасник підпілля. Зовсім по-іншому оцінив для себе ситуацію «Килим». Володіючи інформацією добре усталених звичаїв та вироблених правил і норм поведінки в підпіллі, останній давав такі пропозиції представникам радянських правоохоронних органів відносно того, коли здійснювати перевірку бункерів, в якому порядку і де саме. Крім цього, використання отриманої інформації здійснювати вибірково і в такому напрямку, щоб поступово знешкоджувати підпільників не даючи найменшої їм змоги отямитись і якомога довше підозрювати один одного у втратах. Судячи з того, як саме він намагався

здійснювати свою допомогу в боротьбі з підпіллям, можна зробити висновок, що його охопило невідоме бажання ліквідації підпільників, оскільки будь-якого шляху повернення їх до мирного життя він особисто не бачив. Досить символічно в цьому плані поява листа «Килима» до батьків, датованого 21 листопада 1951 р. Відписуючи їм у відповідь на їх радість відносно їх задоволення, що він залишився живим, «Килим» писав: «Подяку за людське життя не мені потрібно виносити, а скоріше тому збігу обставин, котрі після декількох років стояння на розпутьті, штовхнули мене на цей шлях — вірний шлях»⁴.

⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 85, арк. 285.

*Юрій Телеховський
(Київ)*

Трансформаційні процеси у спецслужбах країн колишньої Організації Варшавського Договору: історичні передумови і сучасність

Telekhovskiy Yu. The transformation processes in the security services of former Warsaw Pact countries: historical prerequisites and the present.

The direction of activity of security services of former Warsaw Pact countries during the Cold War as well as their part in the forming of the equality between the countries during transformation processes caused by the joining to the NATO is investigated.

Трансформаційні процеси, породжені всеохоплюючими світового значення явищами (глобалізація, інтеграція тощо), викликають у спецслужбах зміни, перш за все, організаційного та структурного характеру. Останнє представляє досить цікавий сегмент в плані визначення ролі органів спеціального призначення, тобто спецслужб, в багатьох життєво важливих питаннях, в тому числі національної безпеки, будь-якої цивілізованої країни. З одного боку, ми є свідками того, що з діяльності спецслужб, в певній мірі знято так зване «покривало таємності», а з іншого, можна зазначити, що поза межами публічності залишилися деякі притаманні

тільки їм характерні засоби впливу при вирішенні актуальних проблем державної ваги у різних сферах, зокрема політичного та економічного спрямування.

В цьому плані особливий інтерес представляють трансформаційні процеси, що відбуваються у спецслужбах країн-учасниць колишньої Організації Варшавського Договору у зв'язку з приєднанням деяких із них до блоку НАТО. Адже протягом майже півстоліття відбувалося протистояння блоків НАТО і Організації Варшавського Договору, які були не тільки військовими союзами відповідно країн великого капіталу та європейських соціалістичних країн, але і найважливішими координаційними зовнішньополітичними органами під егідою США та СРСР. Іншими словами, вони віддзеркалювали плани та наміри двох антиподів, систем капіталістичного та соціалістичного табору. І в цьому протистоянні, природно, одне з перших місць було відведено спецслужбам.

Тому питання формування напрямків діяльності спецслужб країн колишньої соціалістичної співдружності, в період так званої «холодної війни», їх роль у стабілізації паритетності між країнами різної політичної орієнтації та характеру трансформаційних процесів, що відбувались у них в зв'язку з приєднанням країн колишньої Організації Варшавського Договору до блоку НАТО, під кутом сьогоднішніх реалій, як в науковому, так і практичному плані, представляє певний інтерес. Наскільки відомо автору, в такій постановці він не зустрічав відповідних наукових досліджень. З метою ліквідації такої прогалини, автор пропонує в даній статті розглянути вищезазначені проблемні питання.

Необхідно зазначити, що протистояння між країнами соціалістичного та капіталістичного табору, яке трансформувалося згодом у створенні двох ворогуючих між собою військово-політичних блоків — Організації Варшавського Договору та НАТО, було започатковано наприкінці Другої світової війни (1939–1945 рр.). Саме в цей час відбулися корінні зміни в міжнародній обстановці на Європейському континенті і суперечності між учасниками антигітлерівської коаліції значно загострилися. Почався складний період, який іноді носив драматичний характер.

Керівники країн капіталістичного світу, учасниць Антигітлерівської коаліції, не могли примиритися з корінною зміною геополітичної ситуації у світі, яка почала складатися за підсумками Другої світової війни. З свого боку вони прикладали максимальні зусилля для того, щоб обмежити вплив СРСР у світі, перш за все у Східній

Європі, і принизити значення Радянського Союзу як самостійного фактору світової політики. У цьому протистоянні брали активну участь спецслужби країн обох таборів. Зокрема радянські розвідники здобули важливу інформацію щодо намірів союзників обмежити вплив СРСР на процес післявоєнного мирного врегулювання. Її підтвердження знайшлося у оприлюднених з часом двох таємних документах, а саме в «Меморандумі 121» (США) та «Неймовірному плані» (Англія)¹.

Перший документ був складений ще у серпні 1943 р. керівництвом американської спецслужби — Управлінням стратегічних служб, затверджений Об'єднаним Комітетом начальників штабів, тобто найвищим військовим керівництвом США, і був переданий на розгляд самого президента. Загалом, «Меморандум 121» накреслював можливі напрямки стратегії і політики по відношенню до Німеччини і СРСР. Висновок: робити все для поразки Німеччини, однак здійснювати і заходи «ворожі інтересам Росії». І що цікаво, ця рекомендація була дана невдовзі до зустрічі президента США Ф. Рузвельта з У. Черчіллем у Квебеці (Канада), де планувалось прийняти кінцеве рішення про відкриття «другого фронту».

В свою чергу, У. Черчілль дав завдання військовим розробити і надати йому план англо-американського нападу на СРСР відразу після капітуляції Німеччини. Мета таких заходів — змусити Росію підкоритися США і Великобританії. Центральним театром військових дій була передбачена територія Польщі із розрахунком на підтримку антирадянських озброєних сил польського підпілля. Планувалось до початку зими 1945 р. провести головну танкову битву на захід від річки Одер.

Радянському керівництву стало відомо про зміст таємних телеграм У. Черчілля, які він направляв Трумену з приводу просування частин Червоної армії на території Польщі, Балканах та Німеччини. Зокрема, він пропонував остаточно відмовитися від домовленостей, що були досягнуті на Ялтинській конференції, відносно рубежів просування та лінії розмежування їхніх військ в ході розгрому Німеччини та її сателітів. Навпаки, діяти в протилежному напрямку, вдаючись навіть до рішучих заходів, не виключаючи і військову конфронтацію. Пропонувалось не допустити просування радянських військ на Захід. З цією метою не відводити амери-

¹ Очерки истории Российской внешней разведки: В 6 тт. Т. 5.: 1945–1965 годы. – М.: Межд. отношения, 2003. – С. 19.

канські військові частини у зони, що були визначені для них Ялтинською конференцією.

Згодом радянська розвідка отримала матеріал щодо ряду заходів з боку партнерів по Антигітлерівській коаліції, які можна було розглядати як практичну підготовку до військових дій: переобладнання німецьких аеродромів і інших військових споруд для можливого їх використання англо-американськими військами; спроби залишити озброєними ряд військових контингентів колишньої німецької армії, в тому числі і частини СС; збільшення чисельності складу армії польського еміграційного уряду під командуванням генерала Андерса. В доповнення цього аспекту зародження протистояння між СРСР та західними союзниками, доцільно нагадати наступне.

У червні 1945 р. Комітет начальників штабів Генерального штабу Великобританії направив уряду доповідь, що мала назву «Безпека Британської імперії», в якій обґрунтовувалася теза про те, що СРСР являє собою загрозу безпеки Британської імперії і є головним противником західних держав. Британські військові стратеги рекомендували керівництву держави зміцнювати відносини з США з метою створення системи військово-політичних блоків, направлених проти СРСР, взяти його в коло військових баз і залякувати шляхом створення системи регіональних організацій. Це була стратегія і тактика боротьби з Радянським Союзом на довгі роки.

За декілька місяців до цієї події, а саме в березні 1945 р. У.Черчілль виступив з промовою у коледжі м. Фултон, в якій закликав до рішучого протистояння СРСР у зв'язку з посиленням комуністичної загрози. Роком пізніше так звана «доктрина» Трумена обґрунтувала надання військової і політичної допомоги третім державам у боротьбі з радянським тоталітаризмом і підтвердила висновки радянської розвідки щодо курсу Заходу на конфронтацію. Зрозуміло, що США і Великобританія бачили свої інтереси у розподілі колишнього європейського театру військових дій, бажаючи якомога ефективніше використати свої надмірні економічні ресурси для закріплення за собою лідируючих позицій у світовій політиці та економіці.

Партнери по Антигітлерівській коаліції йшли до гасла про «боротьбу з радянською загрозою» поступово. У.Черчілль пропонував відмовитись від доктрини «рівноваги сил» і закликав до «братерської асоціації» народів, які розмовляли англійською. Він рату-

вав за спільне використання «усіх військово-морських і авіаційних баз, що належали обом країнам у всьому світі». На його думку, це дало б змогу подвоїти мобільність американського флоту і авіації.

У квітні 1946 р. радянська розвідка доповіла керівництву СРСР про посилення розповсюдження в європейських державах тверджень про буцімто наближення війни Великобританії і США проти СРСР. Це підтвердилося відповідною оперативною інформацією, зокрема про розмови посла США в Іспанії з главою режиму генералом Франко щодо виділення 1-го млн. іспанців на випадок війни з СРСР. Керівник військової місії США в Бухаресті, генерал Скайлер на зустрічах з місцевими та іноземними представниками, не виключав початку військових дій проти СРСР. На звільнених від німецько-фашистських загарбників Червоною армією країнах та територіях фіксувались сили, які проявляли зацікавленість у військовому зіткненні між західними державами та СРСР. Зокрема, в цьому плані найбільш показовим можуть бути дії польського та українського націоналістичного підпілля, яке мало певний вплив на ускладнення ситуації на західноукраїнських землях відразу після закінчення війни. Керівне ядро цих підпільних осередків надіялось на можливий збройний конфлікт СРСР–Захід².

В цей час радянська розвідка на основі здобутих матеріалів робить висновок про перехід США і її західних союзників до політики «з позиції сили» по відношенню до СРСР. Це знайшло підтвердження у здобутій розвідкою копії меморандуму МЗС Великобританії в липні 1945 р. щодо зовнішньої політики держав після перемоги в Європі. В ній зазначалося, що СРСР буде настільки знесиленний, що Сталін навряд чи в змозі буде здійснювати свою політику ідеологічного проникнення з позиції сили. Такої думки притримувались і спецслужби США.

Зокрема, в щотижневому зведенні розвідувального управління штабу Верховного Комісаріату США в Німеччині 30 грудня 1949 р. зазначалось: «Радянський Союз, незважаючи на наявність у нього атомної бомби, не має наміру в даний час проводити військові дії проти Заходу, а проводитиме свою добре відпрацьовану тактику політичної боротьби». Реалізуючи «доктрину Трумена» (проголошена в березні 1947 р.) про право США надавати державам військову та політичну допомогу в боротьбі з СРСР, уряд США був схильний до створення сітки військових блоків, націлених на СРСР. Основни-

² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 92, арк. 61.

ми етапами військового об'єднання західних країн під егідою США стало поновлення американо-англійсько-канадського співробітництва, підписання англо-французького Дюнкерського (1947 р.) договору по питаннях безпеки, а також створення Західного Союзу (1948 р.).

В такій ситуації керівництво СРСР приймає рішення стосовно посилення обороноспроможності та отримання необхідної інформації щодо планів і намірів урядів країн, що перебували поза його впливом. Це зумовило термінове формування спецслужб у країнах, звільнених радянськими військами від німецької окупації. Для більш глибокого розуміння їх внутрішньополітичного стану, що мало певний вплив на формування і діяльність їхніх спецслужб, доцільно розглянути здійснені там зміни соціально-економічного та політичного характеру.

Загалом необхідно зазначити, що в країнах, визволених від фашизму, широкомасштабна радянська, тобто створення соціалістичного табору, відбувалась в шість етапів³. Спочатку до народних фронтів залучалися національні групи опору, які після окупації підтримувалися Червоною Армією. Потім, поступово формувалися тимчасові коаліційні уряди з числа осіб, що перебували в еміграції та представників крупного капіталу. Паралельно з цим процесом утворювалися соціалістичні єдині партії під комуністичним керівництвом, на останньому етапі формувалися комуністичні уряди з наступним народно-демократичним перетворенням за радянським зразком.

Необхідно зазначити, що східноєвропейські комуністичні партії розглядали перспективи розвитку своїх країн у напрямку побудови соціалістичного ладу особливим шляхом, так званої «народної демократії». Під нею вбачався соціалістичний шлях, який би забезпечив розвиток традиційних для Східної Європи політичних інститутів та економічної системи. Соціал-демократи, підтримуючи соціалістичну орієнтацію, виступали за поступові еволюційні перетворення багатокладної економіки їх країн. Однак, під тиском СРСР у Східній Європі почався форсований перехід до соціалістичних перетворень. Відбулася прискорена націоналізація промисловості, здійснювалися репресії проти партій-союзників комуністів по народному фронту.

³ Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія: dtv-Atlas / Пер. з нім. / Наук. ред. пер.: А. Г. Слюсаренко, О. Ф. Іванов. – К.: Знання-Прес, 2001. – С. 509.

У 1947 р. на нараді комуністичних і робітничих партій радянське керівництво зажадало від «братніх» партій здійснення повної націоналізації, ліквідації коаліційних урядів, ліберальних і соціал-демократичних партій. Новий орган, що був утворений на цій нараді, а саме — Інформбюро, вимагав від керівників країн соціалістичної орієнтації, взяти радянський зразок побудови соціалізму, як єдино можливий. Система управління всіма галузями господарства концентрувалася в руках держави через посередництво директивних, тобто обов'язкових для виконання державних планів економічного розвитку. По суті сформувалася командно-адміністративна розподільча система. В умовах протистояння двох найбільших в світовій історії військових угруповань, особливу роль почали відігравати спецслужби країн Організації Варшавського Договору та Північноатлантичного Альянсу.

Формування систем спецслужб країн соціалістичного табору на той період відбувалося за радянським зразком 30-х рр., коли всі підрозділи входили до складу НКВС, окрім військової. Всі спецслужби мали такі підрозділи, як таємна поліція, яка займалась боротьбою з антикомуністичними елементами та моніторингом настроїв у суспільстві. Діяльність цих підрозділів давала змогу керівництву держави ретельно відслідковувати процеси, що зароджувалися в суспільстві. На основі здобутих матеріалів органи влади відпрацьовували відповідні заходи, як загально-профілактичного, так і індивідуального характеру. Разом з тим, спецслужби цих країн виконували завдання по протидії конкретним акціям блоку НАТО, який прагнув створити у Європі вигідну для себе ситуацію.

З урахуванням того, що керівництво СРСР вбачало реальну загрозу від блоку НАТО, то всі спецслужби країн соціалістичної співдружності мали основне завдання по агентурному проникненню до цієї структури. В зв'язку з цим, доречним буде зупинитись на діяльності спецслужб колишньої НДР, яка довгі роки досить успішно здобувала оперативну інформацію по НАТО.

Зазначимо, що зовнішня розвідка колишньої НДР формувалась з так званого Інституту науково-економічних досліджень, який у 1953 р. був перепідпорядкований Міністерству державної безпеки. З 1958 р. в структурі спецслужби «Штазі» було утворено Головне Управління «А» — зовнішня розвідка. Особливу увагу розвідка колишньої НДР приділяла штаб-квартирі цього блоку в Бельгії, де постійно діяла Комісія по ядерному плануванню НАТО. На цьому напрямку «Штазі» досягла серйозних успіхів, розпочавши

з 1963 р. агентурне проникнення до цього стратегічного об'єкту. Завдяки добре налагодженій агентурно-оперативній роботі, штаб-квартира НАТО виявилась повністю «прозорою» для спецслужб і керівництва країн-учасниць Організації Варшавського Договору.

Так, в 1979 р. в Брюсселі була розкрита робота на східнонімецьку розвідку секретарів представництв ФРН і Бельгії в НАТО, а також співробітниця загального секретаріата НАТО. Тривалий час співпрацювали зі «Штазі» секретарка британської військової місії та один з відповідальних працівників Управління міжнародної економічної комісії при штаб-квартирі НАТО. Виступаючи на суді по справі останнього, генеральний прокурор ФРН заявив, що завдяки роботі цього агента «Штазі» в НАТО, керівництво Варшавського Договору мало «своєчасну і надійну інформацію відносно планів цієї організації, що відкривало можливість вірно оцінювати військовий потенціал її членів і користуватися цією оцінкою в кризових ситуаціях»⁴.

Діяльність союзницьких спецслужб країн-учасниць Організації Варшавського Договору була скоординована відповідним чином. Офіційною датою розподілу обов'язків між спецслужбами країн соціалістичної співдружності вважається 7–11 березня 1956 р., коли відбулася зустріч керівників спецслужб у Москві. На цій зустрічі була прийнята практика двосторонніх домовленостей. Про успіх такої практики може свідчити спільна операція спецслужб країн-учасниць Організації Варшавського Договору під кодовою назвою «РЯН» (ракетно-ядерний напад).

Операцію спланував Інститут розвідки проблем ПГУ КДБ СРСР, який займався розробкою нових розвідувальних операцій. В середині 1981 р. вийшла постанова Політбюро ЦК КПРС, в якій було сформоване основне завдання розвідки: пошук військово-стратегічної інформації відносно підготовки НАТО до раптового ракетно-ядерного нападу. В листопаді цього ж року всі резидентури КДБ і ГРУ СРСР, в країнах НАТО, Японії і ряду інших держав західного блоку, отримали відповідні інструкції. В них перераховувались ознаки підготовки початку війни, в тому числі такі:

- кількість освітлених вікон вночі в урядових закладах і на військових базах (інтенсивність роботи);
- переміщення високих посадових осіб із керівництва НАТО;

⁴ Сайчук Н. Бросок к Ла-Маншу // Неизвестная разведка. История и современность. – №1. – 2003. – С. 13.

- інформація щодо підвищення цін на кров в донорських пунктах, заготівлі скота, підвищення зацікавленості західних спецслужб до емігрантів із Східної Європи;
- дані про евакуацію сімей працівників посольств країн НАТО, про згорання американського бізнесу (для резидентури в Японії, Південній Кореї).

В лютому 1983 р. всі резидентури КДБ СРСР отримали постійне оперативне завдання на виявлення фактів, які б свідчили про підготовку НАТО до раптового ядерного нападу на СРСР. В персональних директивах резидентам був даний перелік ознак підвищення бойової готовності військ ворога, мобілізаційного процесу і наближення кризи.

Операція «РЯН» можна вважати закінчилась успішно, оскільки в серпні 1982 р. Міністр оборони США К. Уайнбергер вимушений був розіслати листи редакторам відомих газет світу, в яких відхрещувався від претензій на перемогу в ядерній війні і підкреслював, що переможця в такому конфлікті не буде. Безпрецедентна активність соціалістичного блоку і рішучі наміри керівництва країн-учасниць Організації Варшавського Договору, в основі яких була використана розвідувальна інформація найвищого рівня, справили на Захід сильне враження.

Не зайвим буде зазначити, що в середині 2001 р. на базі Принстонського університету в США відбулася конференція по темі «ЦРУ і його аналіз положення в СРСР. 1947–1991 рр.» Учасник цієї конференції, колишній співробітник Державного департаменту Р. Гартхоф заявив, «що на відміну від суто політичної сфери, у військовій області американська розвідка виявилася безсилою. В той час, як розвідка країн Варшавської угоди зуміла зробити діяльність і планування НАТО абсолютно прозорим для себе, західні оцінки військових намірів соціалістичного блоку і радянської стратегії, виявились помилковими»⁵.

Після розпуску Організації Варшавського Договору, спецслужби країн-учасниць цієї організації, що не належали до Радянського Союзу, пройшли ряд реформаційних етапів, пов'язаних з їх структурними та організаційними змінами. Кожен із цих етапів в тій чи іншій мірі віддзеркалював намагання керівної ланки цих

⁵ Сайчук Н. Бросок к Ла-Маншу // Неизвестная разведка. История и современность. – № 1. – 2004. – С. 88.

держав обрати найбільш оптимальний, в плані прогресу, шлях розвитку країни і безпомилково визначитися на пострадянському просторі. Зрозуміло, що не останню роль у здійсненні таких намірів, повинні були відігравати і їх спецслужби, реструктуровані відповідно до нових політичних та юридичних засад, з новими завданнями, новими підрозділами тощо. Тому, законодавчо обґрунтовані та ініційовані правлячими елітами країн колишньої соціалістичної співдружності зміни у внутрішньополітичній, економічній, суспільній сферах та відповідні заходи зовнішньополітичної спрямованості, не могли, в тій чи іншій мірі, не стосуватися і самих спецслужб.

Характерною особливістю процесів, що відбувалися у спецслужбах, зокрема, Польщі, Болгарії, Чехії, Румунії та інших країн — колишніх учасниць Організації Варшавського Договору, і які всього декілька років тому вступили до блоку НАТО, стало скорочення штатів та звільнення певної частини співробітників, заміна їх новими кадрами, оновлення керівного складу та ліквідація окремих підрозділів. Не менш актуальним на цей період було вироблення нових напрямків роботи, визначення нових об'єктів розвідустремлень і т.п. Загалом, в цих спецслужбах відбувся обов'язковий для періоду реформування комплекс першочергових змін, характерний у зв'язку з приходом нової влади.

При цьому, доречно буде зазначити, що зміни у сфері вищої керівної ланки в державі для будь-якої спецслужби, це досить непростий і відповідальний період, оскільки функціональність її еволюційного характеру в цей час різко переходить у фазу корінних змін та нововведень. По суті, відбувається трансформація її засадничих основ в нових умовах, де діють різновекторні складові, що мають вплив на роботу спецслужби. Цьому сприяє в певній мірі й те, що започаткований новим керівництвом держави механізм, по внесенню змін у структуру та діяльність спецслужб, впливає на реформування не стільки зовнішніх атрибутів їх діяльності, скільки самого змісту, характеру здобування розвідінформації, її оцінки та реалізації. При цьому слід зауважити, що майже завжди, в таких випадках, громадськість проявляє підвищений інтерес до діяльності спецслужб, здійснює на них певний вплив, використовуючи як державні, так і недержавні структури, в тому числі і ЗМІ.

Спецслужби країн колишнього соціалістичного табору не були виключенням з цього досить складного процесу. Як відомо, до влади в цих країнах прийшли нові керівники, які по-різному ста-

вилися до діяльності спецслужб. З одного боку, вони вимагали їх радикального реформування, а з іншого — зменшення їх ролі у внутрішньополітичному, соціально-економічному перебудовному процесі. Аналогічно діяла і деяка частина політичного істеблішменту, яка позиціювала себе на боці окремих груп населення прозахідної орієнтації та їх критичній настанові по відношенню до силових структур.

Така ситуація частково започаткувала логіку механізму оновлення спецслужб, створила відповідні умови, в яких питанням дня стали нагальна переорієнтація в пріоритетах розвідувальної і контррозвідувальної діяльності та вимоги щодо їх структурно-функціональних змін. Особливої актуальності вони набрали у руслі визрілих потреб державного керівництва мати у своєму розпорядженні вагомі важелі при вирішенні алгоритму розвитку своєї національної геополітичної стратегії, конкретних заходів у внутрішній та зовнішній політиці. При цьому належним чином враховувалось і бажання окремих верств населення інтегруватися у різні структури міжнародного співробітництва.

Для кращого розуміння того, як саме відбувалося реформування цих спецслужб, зокрема, що конкретно змінилося стосовно їх структури, напрямків діяльності, вироблення завдань та інших проблемних сегментів розвідувальної та контррозвідувальної сфери, необхідно взяти до уваги, окрім визначальних факторів «національного гатунку», також і міжнародні. Такий підхід концептуально відповідає вимогам логіки системного розвитку взаємопов'язаних між собою суспільних процесів, що охоплюють і сферу спецслужб.

З урахуванням цього, на думку автора, кульмінаційний момент реформаційного процесу спецслужб країн-учасниць колишньої Організації Варшавського Договору, наступив в результаті здійснення цілого комплексу суттєвих нововведень, зокрема, стосовно їх побудови та напрямків діяльності у зв'язку з приєднанням цих країн до блоку НАТО. Річ у тім, що головне завдання будь-якої служби, а саме — забезпечення необхідною інформацією державного керівництва для прийняття стратегічних рішень в інтересах своєї країни, набуло, з урахуванням входження їх до блоку НАТО, нового змісту. Досить недвозначно, в цьому плані, можуть бути використані окремі положення із затвердженого нещодавно на Ризькому самміті програмного документу під назвою «Комплексне політичне керівництво», в якому загалом була викладена логіка трансформації Альянсу в усіх аспектах його військового потенці-

алу, планування, підготовки і розвідки⁶. Тепер розвідувальні інтереси керівників цих країн, в тій чи іншій мірі, повинні були враховувати також аналогічні бажання керівних ланок організаційної структури блоку НАТО.

Наявність таких реалій створювала умови для певного співробітництва на міждержавному рівні, що обумовлювало обмін розвідувальною інформацією, організацію по її здобуванню та відповідному зберіганню. Загалом, якщо відмежуватися від зайвої деталізації, то можна стверджувати, що найбільш пріоритетними і взаємовигідними напрямками діяльності спецслужб країн колишнього соціалістичного табору, що ввійшли до блоку НАТО, можуть бути:

- налагодження обміну інформацією і підготовка фахівців для роботи у міжнародному середовищі⁷;
- постійний моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в політичній, інформаційній, військовій та інших сферах, релігійному середовищі, міжетнічних стосунках, прогнозування змін у них та потенційних загроз національній безпеці⁸;
- виявлення протиправної діяльності злочинних угруповань, захист державних інтересів у сфері економіки, відпрацювання та запровадження ефективного механізму колективної безпеки всіх суб'єктів у сфері фінансово-господарських відносин⁹.

Зрозуміло, що специфіка розвідувальної діяльності вимагає збереження таємниці конкретних ресурсів і застосування методів. Це чинники, які об'єктивно ускладнюють взаємодію національних розвідувальних органів у системах колективної безпеки. З метою виключення такої ситуації закони про спецслужби країн НАТО тільки в загальних рисах регламентують порядок утворення, реформування спеціальних служб, їх структуру, підпорядкованість та порядок призначення керівників.

⁶ *Кравченко В.* Самміт у сімейному колі // Дзеркало тижня. – 2006. – № 46. – 2 грудня.

⁷ *Шкідченко В., Різниченко О.* Реформа безпеки і оборони // Політика і Час. – № 12. – С. 31.

⁸ Актуальні проблеми протидії тероризму та злочинності у контексті європейської і євроатлантичної інтеграції: Вип. 13 / За заг. ред. В. П. Горбуліна. – К.: Нац. академія СБ України, 2005. – С. 251.

⁹ Там само. – С. 208.

В цьому сенсі, доречним буде зазначити, що спеціальні служби країн НАТО підпорядковуються, як правило, міністрам внутрішніх справ чи юстиції (контррозвідка) та міністру оборони чи закордонних справ (розвідка), що обумовлює особливості їх правового регулювання (безпосередня діяльність регламентується наказами відповідних міністрів). На думку іноземних фахівців, згадана підпорядкованість спеціальних служб створює умови для більш ефективного керівництва ними (прискорення процесу прийняття рішень, швидке реагування на кризові ситуації та ін.) у рамках підзаконних нормативно-правових актів та організації необхідної взаємодії з поліцейськими структурами¹⁰.

Таким чином, на думку окремих вітчизняних фахівців, в процесі взаємодії різних національних спецслужб і у виборі їх пріоритетних напрямків продуктивно вирішується така важлива проблема, як реальне співробітництво у розвідувальній та контррозвідувальних сферах. Особливої ваги вона набирає для країн колишнього соціалістичного табору, що недавно поповнили ряди учасниць блоку НАТО. Зважаючи на це, в умовах сьогодення, для спецслужб таких «колишніх» країн, найбільш виграшним шляхом може бути не уніфікація структури розвідувальних органів та порядку здійснення ними своєї діяльності, а навпаки, забезпечення їх практичної узгодженої взаємодії для досягнення спільної державної мети¹¹.

Під кутом підвищення ефективності такої взаємодії, в певній мірі, можна розглядати ряд «натовських» пропозицій тим країнам, що недавно поповнили його склад або мають такий намір. Це, перш за все, в сфері контролю над силовими структурами, в тому числі і спецслужбами. Так, з метою розповсюдження досвіду дієвого цивільного демократичного контролю над силовими структурами, країни Альянсу мають намір, надавати на безкоштовній основі додаткові можливості щодо отримання на спеціальних курсах необхідних знань по цій проблематиці цивільним фахівцям тих країн, керівництво яких планує отримати статус члена НАТО. Разом з тим, стати ініціаторами здійснення в спецслужбах різних змін, не виключаючи і їх структурно-функціонального характеру.

¹⁰ Будаков М.О. Організаційно-правові засади діяльності спеціальних служб держав НАТО. К.: Вид-во Нац. академія СБ України. – 2004. – С. 65–66.

¹¹ Шкідченко В., Різниченко О. Реформа безпеки і оборони... – С. 31.

Про це свідчать пропозиції, що в тій чи іншій мірі стосуються підготовки необхідної кількості спеціалістів в цих країнах, які могли б розумітися в подальшому не тільки на проблематиці цивільного контролю щодо структур спеціального призначення, але й також оборонного планування, ресурсного менеджменту, міжнародних відносин (в тому числі і співробітництва з НАТО).

Таким чином, сам факт приєднання ряду країн-учасниць колишньої Організації Варшавського Договору до блоку НАТО, кардинально вніс зміни у характер і діяльність їхніх спецслужб, ініціював пошук пріоритетних напрямків розвідки та контррозвідки, створення нових структурних ланок тощо. Невід'ємним сегментом цих змін є врахування реалій сьогодення, ґрунтовно започатковане у таких заходах. По-перше, в сфері налагодження між спецслужбами відповідного рівня обміну закритою та іншою необхідною інформацією, а по-друге, у вирішенні проблем по підготовці фахівців для роботи у міжнародному специфічному середовищі.

Цілком природно, що налагодження інтенсивної співпраці та оперативної взаємодії на міжнародному рівні між спецслужбами останньої (2004 р.) та передостанньої (2000 р.) хвилі розширення НАТО, з одного боку, колишнього соціалістичного табору, а з іншого — ряду «старих» членів Альянсу, перш за все, у військовому та економічному відношенні, створює нові умови впливу на трансформаційні процеси у спецслужбах країн колишньої Організації Варшавського Договору. З огляду на їх характер, з певною долею умовності, можна стверджувати, що вони проходять у руслі відповідних критеріїв, вироблених керівними ланками блоку НАТО. Крім цього, якщо взяти до уваги й те, що останній являє собою досить важливий координаційний зовнішньополітичний орган під егідою США, їх зміни не можуть відбуватися поза вироблених структур спецслужб країн з європейською моделлю функціонування та розвитку.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

*Марія Мандрик
(Київ)*

Постать Максима Славінського у контексті українських та міжнародних реалій першої половини ХХ століття

Mandryk M. The personality of Maksim Slavynskiy in the context of Ukrainian and international reality during the first half of XXth century. Based on the documents of former Soviet secret service, the personality of M. Slavynskiy, a diplomat, scientist and political figure, was investigated.

Доля Максима Антоновича Славінського, визначного українського дипломата, талановитого журналіста, науковця, громадського і політичного діяча стала віддзеркаленням усіх політичних перипетій першої половини ХХ століття, у вирі яких опинилися українські землі. Він належав до тієї плеяди, яким довелося безпосередньо брати участь у формуванні перших кроків українського державотворення в 1917–1918 рр., пережити на власному досвіді наслідки прорахунків керівництва УНР, пройти шлях політичного емігранта разом з сотнями тисяч тих, хто вимушено опинився в умовах закордоння.

Максим Славінський народився 12 (24) серпня 1868 р. у с. Ставище Київської області в освіченій селянській родині. У 1886 р. він закінчив Київську гімназію. Того ж року життя подарувало юному Максиму незабутню зустріч, якій судилося стати першим великим коханням. Влітку 1886 р. він опиняється в с. Колодяжно-

му на Поліссі, де знайомиться з Ларисою Косач. Родина Косачів мала тут чималий маєток. Максимові було вісімнадцять, а Ларисі — п'ятнадцять. Наступна зустріч відбулася 1892 р., коли взаємні почуття закоханих спалахнули з новою силою. Згодом серед поезій Лесі з'являться найкращі зразки інтимної лірики — «Горить моє серце», «Стояла я і слухала весну», «Хотіла б я піснею стати», «Сон літньої ночі...». Ці дві надзвичайно обдаровані особистості поєднувало щось більше, ніж звичайні людські почуття. Захоплення західноєвропейською літературою та тонке розуміння поетичних творів, бажання донести їх до українського читача згодом виллється у творчій співпраці¹. Незважаючи на палку і взаємну прихильність, доля підготувала для кожного з них власний життєвий шлях.

У 1895 р. М. Славінський закінчує юридичний та історико-філологічний факультети Київського університету ім. Св. Володимира. Вже тоді активно включається до бурхливого політичного життя — стає членом Української радикально-демократичної партії (у 1917 р. була перейменована на Українську партію соціалістів-федералістів. — *М. М.*), серед засновників якої були М. Драгоманов та М. Ковалевський.

Перекладницька діяльність М. Славінського займала окремих і досить важливий сегмент в його житті. На 1880-ті роки українська талановита молодь активно співпрацювала в різних літературних гуртках. Фактична відсутність у Наддніпрянській Україні легального українського літературного життя, українських видавництв та періодичних видань зумовила таку форму організації українства, як молодіжні гуртки — освітні, політичні, літературні. Серед них найбільше значення мало молодіжне літературне угруповання «Плеяда» (зустрічаються й інші назви — «Література», «Літературна громадка»), що виникло у 1888 р. у Києві. Серед тих, хто стояв біля витоків «Плеяди» були Л. Старицька-Чорняхівська, М. Лисенко, О. Пчілка. Нагадаємо, що в цей час продовжували діяти заборони щодо української мови та літератури, запроваджені Емським указом 1876 р. Олена Пчілка була душею цього гуртка, намагаючись створити своєрідне літературне оточення для своєї доньки Лесі Українки та водночас шляхом перекладів популяризувати західноєвропейську літературу, зменшивши впливи російської на

¹ *Славінський М. «Я та пан Максим» або Двоє у храмі кохання» // Віче. — 2006. — № 3.; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 6, спр. 71178-ФП, арк. 23.*

молоде покоління. «Плеяда» проіснувала до 1895–1896 рр. До цього гуртка разом з І. Степенком, О. Лотоцьким, О. Черняхівським ввійшов і Максим Славінський. У 1888 р. Леся започаткувала один з найбільших своїх перекладницьких проектів і до нього прилучився М. Славінський. Йдеться про «Книгу пісень» Генріха Гейне, до якої Максим Антонович переклав понад 50 віршів. У 1902 р. на сторінках «Літературно-Наукового Вісника» вперше з'явився його ж переклад твору Г. Гейне «Вільям Раткліф», який у 1903 р. увійшов до спільного з Л. Українкою видання «Гайнріх Гайне. Атта Троль. Раткліф. Балади». У 1908 р. альманах «Українська муза» надрукував переклад кількох віршів та уривок з «Прометея» Й. Гейне, здійснений Максимом Антоновичем². Вже значно пізніше, перебуваючи в еміграції він знову повернувся до одного з найулюбленіших занять — перекладу.

У 1897 р. оселяється у Петербурзі, де протягом чотирьох років співробітничав в різних тодішніх друкованих виданнях. У 1901 р. був висланий до Катеринослава, де редагує газету «Придніпровський край». У 1902 р. у зв'язку з закриттям цієї газети, повертається до Петербурга. У 1904 р. в Одесі починає редагувати альманах «Южные записки». Наступні два роки Максимові Антоновичу довелося відбути на фронтах Японської війни. У 1906 р. знову з'явилася можливість займатися улюбленою справою — журналістикою. Тоді публікується на сторінках відомих російських видань «Наша жизнь», «Труд», «Жизнь», «Товарищ», «Мир Божий», «Северный курьер». Протягом десяти років М. Славінський працював головним редактором журналу «Вестник Европы»³. Однак знову історичні події внесли серйозні корективи до приватного та професійного життя М. Славінського. До 1917 р. він у званні прапорщика бере участь у бойових діях на фронтах світової війни.

Після буржуазно-демократичних перетворень у Росії Максим Антонович ввійшов до складу Українського Комітету в Петрограді, очолюваного спочатку О. Лотоцьким, згодом Соболевським, який репрезентував Українську Центральну Раду перед Тимчасовим урядом, а потім і перед радянською владою. У Петрограді тоді проживало понад 40 тис. українських родин, тому на Комітет

² *Славінський М.* Заховаю в серці Україну: Поезія, публіцистика, спогади / Б. Славінський, Д. Славінський (упоряд.); М. Шудря (ред.). – К.: Юніверс, 2002. – С. 337–338, 404, 411.

³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 71178-ФП, арк. 13.

покладалося завдання евакуувати їх в Україну⁴. У Комітеті М. Славінський займався питаннями видачі українцям паспортів. Українська партія соціалістів-федералістів прагнула до створення буржуазно-демократичної революції, а отже ставлення М. Славінського та проводу партії до радянської влади визначалося реальністю дотримання права нації на самовизначення аж до відокремлення. Маючи переважаючий вплив в Центральній Раді, УПСФ підтримала політику Ради по боротьбі проти радянської влади і схвалювала запрошення німецьких військ до України для допомоги у цій боротьбі.

Навесні наступного року він переїздить до Києва, де продовжуючи друкувати свої розвідки, примикає до активного політичного життя. Тоді ж зустрічається з М. Грушевським, з яким був знайомий ще з часів навчання в університеті, і з яким зав'язалася гаряча полеміка щодо німецької допомоги. М. Грушевський тоді сказав, що поряд з тим, що німці підтримають боротьбу з більшовиками, договір з ними призведе до того, що крім Німеччини, Центральну Раду визнають інші капіталістичні країни⁵. Восени 1918 р. М. Славінський був обраний членом Центрального комітету УПСФ.

Входить до Українського Національного Союзу, створеного наприкінці літа 1918 р. і очолюваного В. Винниченком. Національний Союз об'єднав тогочасні українські партії з метою повстання проти уряду П. Скоропадського. З цією метою було вирішено до складу гетьманського уряду Ф. Лизогуба ввести чотирьох міністрів від УПСФ, які б могли переконати гетьмана добровільно зректися влади: М. Славінський став міністром праці, О. Лотоцький — міністром віросповідань, П. Стебницький — міністром освіти та Вязлов — міністром юстиції. Під час арешту М. Славінського співробітниками пражської оперативної групи «СМЕРШ» у 1945 р. та запроторення до внутрішньої тюрми НКВС № 1 м. Києва він згадував на допитах, що йому і ще двом українським діячам випала роль своєрідних заручників, висланих Союзом, які мали на меті підірвати зсередини гетьманський уряд. Кожен з цих чотирьох міністрів мав приватну розмову з П. Скоропадським. Гетьман погодився та підготував це питання на обговорення своєї Ради Міністрів. Однак голосування не дало бажаного результату. М. Славінський негайно про це повідомив С. Петлюру і наступного дня члени Директорії виїхали до Білої Церкви, щоб звідти розпочати

⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 71178-ФП, арк. 27.

⁵ Там само, арк. 28–29.

антигетьманське повстання. 13 грудня гетьман викликав до себе Славінського переглянути текст свого зречення. Максим Антонович відредагував, у його присутності гетьман поставив свій підпис.

У 1919 р. у професійній кар'єрі М. Славінського стався неочікуваний поворот — на початку січня уряд Директорії відрядив його до Чехословаччини на чолі Дипломатичної місії. Директорія тоді вела посилену підготовку до відрядження власних дипломатичних місій у різні кінці світу з метою домогтися визнання України самостійною державою. Враховуючи той факт, що Максим Антонович володів слов'янськими мовами, тодішній прем'єр-міністр та міністр закордонних справ В. Чехівський запропонував йому дипломатичну роботу. Головним зобов'язанням було домогтися від ЧСР визнання УНР де-юре і де-факто, надання військової допомоги армії УНР, укласти низку двосторонніх взаємовигідних економічних договорів, а також підготувати підписання політичної угоди, спрямованої проти радянської Росії. Славінський повинен був налагодити контакти з дипломатами інших країн у Празі, підтримувати зв'язки з місіями УНР в інших країнах, обмінюватися важливою інформацією. Крім того, він отримав завдання сформува-ти з числа українських біженців та військовополонених, що перебували в ЧСР, загони та направити їх у розпорядження Директорії.

Прибувши до Праги, він швидко зорієнтувався в ситуації, добре усвідомивши, що серйозною політичною діяльністю навряд чи доведеться займатися, більше формальною, оскільки ЧСР була надто молодою країною, а отже важливу роль у міжнародній політиці не відігравала. До свого виїзду з Києва Славінський звернувся до В. Липинського, посла УНР в Австрії, з проханням дізнатися як Т. Масарик сприймає створення місії в Празі. Ще в 1911–1912 рр. у Петрограді М. Славінський знайомиться з Т. Масариком, тоді професором Празького університету, який досить часто приїздив до Росії. Вони зустрічалися в помешканні Славінського, де разом із запрошеними О. Лотоцьким та П. Стебницьким обговорювали низку важливих питань з політичного життя України. Також добрі стосунки у Славінського були з тодішнім міністром закордонних справ ЧСР Е. Бенешом. До складу місії ввійшло семеро осіб, серед яких був професор Чернівецького університету, колишній депутат австрійського парламенту С. Смаль-Стоцький, відомий журналіст І. Бочковський.

М. Славінський головним чином зосереджується на допомозі біженцям, особливо дітям, які були вислані до ЧСР у великій

кількості з Галичини урядом колишньої Австро-Угорської імперії. Водночас активно працює над створенням Українського Комітету, який на випадок ліквідації місії міг перейняти на себе піклування про нужденних. На початку 1923 р. Комітет було створено. Очолив його М. Шаповал. Славінський сам допомагав в організаційних питаннях, клопотав перед міністром закордонних справ Е. Бенешом про надання коштів для Комітету. У результаті цього МЗС надавало щорічно близько 1 млн. чеських крон. Комітет створив для емігрантів Українську Господарську Академію в Падебрадах, Педагогічний Інститут в Празі. Такий стан речей продовжувався до квітня-травня 1923 р., коли дипломатичне представництво не було ліквідоване через те, що Україна припинила своє незалежне існування і ввійшла до складу СРСР. Е. Бенеш поставив до відома українського дипломата про те, що ЧСР встановила зовнішні зносини з СРСР, а отже українська місія мусить припинити своє існування. Під час зізнань М. Славінський згадував також деякі факти приватного характеру. Зокрема йдеться про одне з особливих доручень С. Петлюри в часи перебування уряду УНР у Тарнові щодо дружини, яка потребувала термінового оперування та санаторного лікування, а також доньки. Максим Антонович виконав це прохання. Потім С. Петлюра просив його зняти у віденському банку певну суму коштів для уряду УНР в Тарнові.

Після припинення роботи місії Максим Антонович зосереджується на науковій діяльності. У 1923 р. його обрано на посаду професора Української Господарської Академії в Падебрадах, а кілька років згодом — професора Педагогічного Інституту в Празі. Він читає курси з історії XIX століття, історії України, історії західноєвропейської літератури, нової історії Європи. Підготовка до лекцій на культурно-історичну та літературну тематику забирала більшу частину вільного часу, і політична діяльність, за його ж висловом, відійшла на другий план. Однак агентам НКВД, якими рясно була усіяна ЧСР, було відомо, що він продовжував активно працювати у напрямку створення всеміграційного об'єднання з метою отримання еміграцією відповідного статусу, вирішення проблем її розселення, навчання, працевлаштування. Так, він входив до Ради представників еміграції в усіх європейських країнах, а наприкінці 1920-х років став заступником голови Головної Еміграційної Ради. З 1929 по 1939 роки очолював Республіканський Демократичний Клуб у Празі, навколо якого згуртувалося українська еміграційне студентство та інтелігенція. На засіданнях

Клубу неодноразово виступав з численними лекціями, доповідями на історико-політичну тематику. Крім того, читав доповіді на запрошення інших організацій. Так, у 1939 р. Максима Антоновича як відомого «советолога» було запрошено від Комітету дружби народів Кавказу, Туркестану та України прочитати лекцію в Парижі на тему «Національно-державна проблема в СРСР». Як згодом згадував М. Славінський, він тоді висловився досить різко на адресу СРСР: «Геть від Москви, від всякої Москви — червоної чи білої, від усякого режиму, — царського, і більшовицького чи демократичного, від усякої імперської єдності — зовнішньої чи внутрішньої, геть від Росії взагалі»⁶. Головою цього Комітету був Чхенкелі — колишній депутат російської Державної Думи, посол Грузії у Франції. За даними радянських спецслужб, насправді Комітет займався дипломатичною діяльністю, антирадянською пропагандою, виданням літератури про реалії життя СРСР. Чхенкелі використовував свої давні зв'язки з дипломатами інших країн, акредитованими в Парижі, і вів з ними переговори про необхідність визнання за радянськими республіками права на відокремлення від СРСР, а Комітет мав би представляти інтереси трьох республік⁷.

Велику небезпеку для Радянського Союзу складала наполегливі спроби політичної еміграції налагодити контакти з Лігою Націй з метою привернення уваги міжнародної спільноти до українського питання. Так, після переходу уряду УНР на становище еміграційного він направив свою делегацію до Ліги Націй з вимогою визнання права представляти там Україну. Тоді, в 1920 р., питання було відкладене на рік, а потім і взагалі не піднімалося. Однак українська делегація, яку очолював О. Шульгін, весь час була представлена в Лізі в статусі репрезентанта української еміграції. Так, наприклад, до Ліги Націй в грудні 1930 р. було подано меморандум щодо скасування рішення Ради амбасадорів 1923 р. про приєднання Галичини до Польщі за умови надання їй автономних прав, поставлено вимогу зміни східних кордонів Польщі шляхом вилучення з неї ЗУЗ, вислухати волевиявлення українського народу на цих землях і дати йому новий політичний устрій, який би гарантував дотримання усіх прав, якими користуються інші народи

⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 71178-ФП, арк. 16.

⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 71178-ФП: Уголовное дело по обвинению Славинского Максима Антоновича по ст.ст. 54-2 и 54-11 УК УРСР. — 145 арк. — Арк. 61, 76.

Європи⁸. Текст меморандуму був підготовлений в Женеві на підставі ряду резолюцій і постанов Клубу О. Бойківим, переклад здійснила Г. Келлер-Чикаленко. Всі видатки покритв Є. Коновалець. Меморандум з'явився французькою мовою в кількості 220 примірників і був розісланий до редакцій газет, установ і окремих осіб. ПУН надіслав текст меморандуму до 27 міністерств закордонних справ — Австрії, Бельгії, Великобританії, Болгарії, Греції, Франції, Голландії, Єгипту, Ватикану та ін., а також ноту щодо справи становища українців під Польщею і супровідного листа з матеріалами, підтверджуючими факти польського терору⁹. Таких звернень тільки в 1931 р. було зроблено понад 700, внаслідок чого все-таки українська проблема стала предметом дискусії під час ряду засідань Ліги Націй.

Важливим досягненням стало подання меморандуму від представників українських еміграційних організацій в ЧСР до Ліги Націй з приводу визнання української еміграції як самостійної одиниці. Поряд з національним законодавством країн перебування правовий статус політичних емігрантів регламентувався також у рамках Ліги Націй міжнародними угодами 1922, 1924 та 1928 рр., до яких приєдналася більшість європейських країн. Одним з головних елементів цієї міжнародно-правової регламентації було те, що емігранти зі Сходу Європи як бездержавні громадяни одержали можливість користуватися т. зв. нансенівськими паспортами (Ф. Нансен — норвезький полярний дослідник і громадський діяч, тодішній верховний комісар для біженців при Лізі Націй. — М. М.). Такими паспортами користувалася й більшість українських емігрантів. За кожен такий паспорт емігранти сплачували певну суму коштів, які за посередністю С. Шульгіна розподілялися на потреби емігрантів у вигляді допомоги¹⁰. Ліга Націй визнала за емігрантами право на працевлаштування, пенсійне забезпечення, вільного пересування.

Форма паспорта була прийнята Лігою Націй в 1922 р. (в ньому термін «*de origine*» мав подвійне значення — походження і державна приналежність людини, яку вона втратила). Для українських

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 4025, оп. 1, спр. 1, арк. 49.

⁹ Звідомлення // Розбудова Нації (Прага). — 1931. — Ч. 1–2, січ.–лют. — С. 28–29.

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 71178-ФП, арк. 71.

емігрантів не було встановлено спеціального формулювання (яка державна приналежність малася на увазі — російська, українська чи польська). Це вносило плутанину, оскільки українці мали би бути перейменовані на росіян чи по державній, чи по національній приналежності. Таким чином, це тягло за собою позбавлення українців свого національного імені та державної приналежності, примусове надання їм чужого імені і чужої державності, а отже і зміну їхнього юридичного статусу в ЧСР. Через це українські емігрантські організації звернулися до Генерального секретаря Ліги Націй з проханням, щоб для українців зробили виключення: в їхніх паспортах має бути написано наступне — «D'origine ukrainienne, n'ayant acquis aucune autre nationalite». Доводилося, що має бути записана приналежність до українського народу, а не російського: «Український народ є самостійною етнічною одиницею, окремою від народу російського...». Якщо «d'origine» означає попередню державну приналежність, то українським політичним емігрантам (малася на увазі еміграція з часів визвольних змагань. — М. М.) було записано «українська», бо вони емігрували з Української Народної Республіки, аргументуючи що «...український народ є нацією історичною і державною, що після революції 1917 р. на території України постала самостійна суверенна Українська Держава, ...яка виступала на міжнародному форумі як самостійний суб'єкт міжнародного права і була признала цілим рядом держав». Українські громадяни були й тепер вважають себе громадянами УНР. Не різниця політичних поглядів, не боротьба за реставрацію старого режиму були причиною виходу українців на еміграцію, як це у росіян, а боротьба «за свою державу проти окупантів, поки що нещаслива, примусила українців залишити рідну землю»¹¹. Українським емігрантам стало відомо, що минулого року, тобто 1929 р., при обговоренні в Консультативному Комітеті при Високому комісарі для біженців питання про виділення українських емігрантів в окрему, самостійну групу, було висловлено підозри, що українські емігранти, піднімаючи це питання, керуються політичними мотивами та бажають замаскованим способом добути визнання Лігою Націй Української Держави.

Текст меморандуму був прийнятий на спільних нарадах представників найбільших емігрантських організацій в ЧСР. Він адресований Ф. Нансену, урядам тих держав, що беруть участь у До-

¹¹ ЦДАВО України, ф. 4025, оп. 1, спр. 1, арк. 50.

радчій Комісії. Вже 10 червня було обрано делегацію в складі проф. С. Шелухіна, М. Галаґана, Д. Андрієвського для поїздки в Женеву з метою захисту домагань, виставлених в меморандумі. 11 червня текст з підписами був у МЗС ЧСР. 17 червня влада ЧСР погодилася на внесення змін у паспортах: «rus» і «russe» мали бути замінені на «ukrajines» та «ukrainien», тобто на визнання української еміграції окремою одиницею¹².

У тому ж 1929 р. М. Славінський отримав запрошення поїхати в Будапешт на Нараду товариств для співробітництва з Лігою Націй. Таке товариство серед еміграції було створено в 1923–1924 рр. у Парижі. Разом з ним тоді присутнім був і С. Шелухін. На нараді обговорювалося питання про становище національних меншин в Європі. Тоді Максим Антонович був обраний до складу комісії по розподілу коштів серед емігрантів.

Незважаючи на формальне усунення від політичної діяльності, М. Славінський тісно співпрацював з колишніми уряду УНР, а згодом діячами Державного центру УНР в екзилі, зокрема з А. Левицьким, який після вбивства С. Петлюри став головою Директорії та головним отаманом, А. Яковлевим — прем'єром-міністром УНР, міністром юстиції УНР, головою дипломатичної місії УНР в Бельгії та Голландії, Р. Смаль-Стоцьким — міністром віросповідань, потім закордонних справ, І. Мазепою — прем'єром-міністром УНР, лідером УСДП, Б. Мартосом — прем'єром-міністром УНР, міністром фінансів. У 1942–1943 рр. А. Левицький написав листа Максимові Антоновичу, в якому запропонував ввійти до складу уряду УНР в екзилі. Він писав, що розвиток воєнних подій на сході вимагає активізації роботи ряду УНР. Можливо з причин конспірації, А. Левицький не говорив про те, на кого він орієнтується, але з тексту було зрозуміло, що головний козир випадав на Німеччину. Однак М. Славінський більше схилився до співпраці з Великою Британією, тому пропозицію відхилив¹³.

Окупація німцями Чехії та створення німецького протекторату для Богемії та Моравії у березні 1939 р., запровадження репресій з боку німецьких «протекторів» Гайдріха, Нойрата та Карла Франка, переслідування студентства призвела до створення в квітні 1939 р. у США чехословацької Народної Ради та еміграційного уряду, який очолили Е. Бенеш та Я. Масарик, син колишнього

¹² ЦДАВО України, ф. 4025, оп. 1, спр. 1, арк. 45–50 звор.

¹³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 71178-ФП, арк. 72.

президента Т. Масарика. Після окупації ЧСР німцями, М. Славінський зосередився переважно на перекладах літературних творів західноєвропейських письменників і поетів. Наприкінці 1939 р. та на початку 1940 р. його двічі викликали в празьке відділення гестапо. Допитував його сам начальник відділення гестапо Гайда. Начальник запитував колишнього дипломата про роботу, чи читав він «Майн кампф» А. Гітлера, як він ставиться до теорії фашизму. Не дочекавшись позитивних відповідей, Гайда попередив про те, які заходи можуть бути вжиті в разі участі Славінського в антинімецьких акціях. Німецький офіцер повідомив йому, що всі українські організації — Українського Національного Об'єднання та Української Громади.

Перебуваючи в умовах еміграції, М. Славінський продовжував публікуватися на сторінках видань «Денник Слов'янський», «Тризуб», (Париж), «Вістник». У роки німецької окупації він співробітничав в газеті українських націоналістів «Наступ». Більшість його статей стосувалися аналізу поточних подій в Радянському Союзі, масових політичних репресій, запроваджених у 1930-х рр., більшовицькому світогляду, реаліям впровадження національної політики в СРСР тощо.

У грудні 1943 р. Е. Бенеш підписав у Москві «Союз про дружбу та післявоєнне співробітництво» з СРСР. У Радянському Союзі було створено окремий чехо-словацький легіон, на чолі якого став Л. Свобода. Через наближення союзних військ до кордонів Чехо-Словаччини, 29 серпня 1944 р. словаки підняли в Банській Бистриці повстання, в якому взяли участь прихильники угоди з чехами, комуністи та значна кількість словацьких вояків, невдоволена німецьким правлінням. СРСР тоді кинуло на Словаччину велику кількість своїх парашутистів, щоб повстання не набрало яскраво вираженого національного, а отже антирадянського забарвлення, і в Словаччині створили партизанський штаб під командуванням генерала Осмолова. Після проголошення німцями Праги відкритим містом протягом 5–9 травня 1945 р. чехи підняли постанови проти німців. Німці почали операцію проти т. зв. «революції Гарде». Здобуття Праги радянськими військами під командуванням маршала І. С. Конєва врятувало життя повстанцям від знищення¹⁴.

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 13: Коллекция печатных изданий, спр. 376, т. 11, арк. 375–376.

До 16 травня американські та радянські війська звільнили Чехо-Словаччину від німців. Водночас радянська контррозвідка «СМЕРШ» почала масові арешти відомих представників української еміграції, які нібито співробітничали з німецькою владою. Незважаючи на домовленість між Е. Бенешом та І. Конєвим про те, що радянські частини мали вийти з Чехо-Словаччини до 1-го грудня 1945 р., а разом з ними і велика кількість співробітників НКВС–НКДБ, вони продовжували залишатися і діяти на чеській території після вказаного терміну.

Під хвилю цих арештів потрапив і Максим Славінський, якого затримала так звана прызька опергрупа контррозвідки «СМЕРШ». 14 червня 1945 р. було видано постанову про висунення йому обвинувачення. Після попереднього розгляду матеріалів слідчої справи № 516 по обвинуваченню Славінського М.А. по ст.ст. 58-2 та 58-11 КК РСФСР було вирішено передати для подальшого ведення слідства до м. Києва разом з етапуванням особи обвинуваченого. Згодом термін розслідування та утримання під вартою було продовжено до 1 листопада. Однак 29 жовтня лікар внутрішньої тюрми НКВС УРСР видав довідку, в якій зазначив, що М. Славінський дуже ослаб, у нього виявлено порок серця, пахову грижу, через що до фізичної праці він не придатний. 9 листопада було підписано обвинувачувальний висновок та справу направлено на розгляд військового трибуналу. Далі, як не парадоксально, 28 листопада на підготовчому засіданні трибуналу винесено «Висновок» щодо прийняття справи до розгляду — «слухання справи в закритому судовому засіданні, без участі обвинувачувача і захисту, без виклику свідків». Як виявилось згодом, 23 листопада о 23³⁰ Максим Антонович помер у тюрмі, про що було зазначено в «Акті про смерть». Яким чином і чому справа продовжувала розглядатися протягом п'яти днів після смерті людини незрозуміло. 4 грудня справу припинено, і лише 3 серпня 1993 р. Максима Славінського реабілітовано через відсутність у справі доказів, що підтверджують обґрунтованість притягнення до відповідальності¹⁵.

Отже, непересічність цієї особистості, що формувалася у бурхливому вирі міжнародних та українських подій першої половини ХХ ст., розмаїття теренів його діяльності, долі відомих постатей, з якими перетнулося його життя — все слугує своєрідним відбитком історії цієї складної та суперечливої епохи. Маючи безпосеред-

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 71178-ФП, арк. 103–104, 127, 137–138.

не відношення до тогочасних подій, особисті зв'язки з відомими політиками, громадськими діячами, М. А. Славінський зробив свій внесок у державотворчі процеси періоду визвольних змагань, а згодом і в організаційному оформленні української еміграції.

*Олександр Рубльов, Петро Синицький
(м. Київ)*

«Я мушу продовжувати свою справу літописця...»:
*Гулагівська «одіссея» Надії Суровцової
1927–1954 рр.
у реабілітаційно-мемуарному контексті*

Rublov O., Synytskyi P. GULAG «Odyssey» of Nadiya Surovtsova in 1927–1954: repressive and rehabilitation memoirs context.

The purpose of present article is the analysis of one of the early «cases» against the representatives of Ukrainian intellectuals of the USSR, faked by the republican GPU — the so-called «case of Surovtsova–Petrenko» 1927–1928. In the centre of attention is, an outstanding representative of literary and artistic intellectuals of Ukraine, historian and public figure Nadiya Surovtsova (1896–1985).

Постать виразної представниці літературно-мистецької інтелігенції України, історика й громадського діяча Надії Віталіївни Суровцової (1896–1985) загалом, принаймні за останнє десятиріччя, не обійдена увагою істориків та літературознавців¹. Після публі-

¹ Див., напр.: Коцюбинська М. *Кілька штрихів до силуету Надії Суровцової* // Київ. – 1990. – № 10. – С. 70–71; Падун-Лук'янова Л. *Слово про Надію Суровцову* // Березіль. – 1992. – № 3/4. – С. 144–147; Мукомела О. *Суровцова Надія Віталіївна* // Українська журналістика в іменах / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України; За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1994. – Вип. I. – С. 178–179; Дашкевич Я. *Надія Суровцова: Нотатки з нотаток* // Суровцова Н. Спогади / Упоряд. Л. Лук'янова. – К., 1996. – С. 366–374; Рябчук М. *Спогади з потойбіччя*: [Рец. на кн.: Суровцова Н. Спогади / Упоряд. Л. Лук'янова. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 432 с.: іл.] // День. – 1997. – 4 черв. – № 95; Герасимова Г. *Суровцова Надія Віталіївна* // Українські історики ХХ ст.: Біобібліогр. довід. / Сер. «Укр. історики»; Ін-т історії України НАН України;

кації 1996 р. її доволі розлогих «Спогадів» у супроводі професійних коментарів Л. Падун-Лук'янової може скластися враження, що у біографії Н. В. Суровцової не залишилося таємниць й відсутнє поле наукового пошуку. Одначе це не так.

Як вже наголошувалося нами в одній з попередніх публікацій², очевидно, докладніше мають бути висвітлені обставини, що передували арешту Н. Суровцової 29 листопада 1927 р. — у сучасній літературі мотивація її затримання ГПУ УССР назагал дещо прямолінійно зводиться до її категоричної відмови у 1926 р. від пропозиції стати «сексотом» сталінської спецслужби (Я. Дашкевич, Л. Падун-Лук'янова, В. Піскун та ін.)³. Крім того, практично поза увагою залишається біографія колеги літераторки по праці в апараті Уповноваженого НКЗС ССРСР при Уряді УССР Григорія Петренка (1890–1952), який опинився за ґратами одного дня зі своєю «цивільною дружиною» й проходив по спільній з нею «справі».

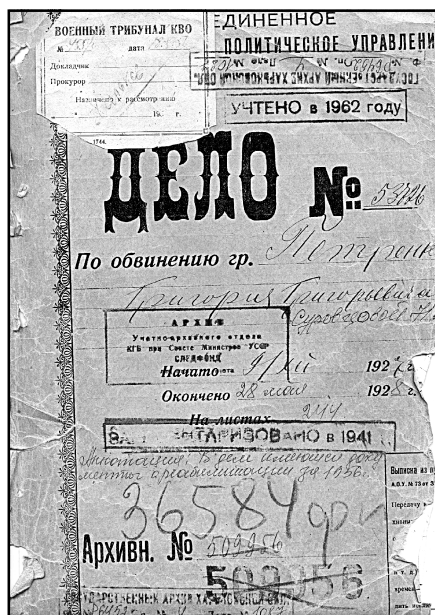
Редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.) та ін. — К.; Львів, 2003. — Вип. 2, ч. 1. — С. 314–316; Хорунжий Ю. *Зв'язкова покоління*: [Н. Суровцова] // Дзеркало тижня. — 2003. — № 35 (460). — 13–19 верес.; Піскун В. *Що в імені твоїм? — Надія?!: Надія Суровцова* // Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. — К., 2004. — С. 157–162; Синицький П. Е. *Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985): життєпис творчої особистості у контексті новітньої вітчизняної історіографії* // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. / Ін-т історії України НАН України; Головна редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією»; Редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. — К., 2005. — Вип. 30. — С. 278–295; Його ж. *«Спогади» Надії Суровцової (1896–1985) як джерело з історії Центрально-Східної Європи 1920-х років* // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (гол.) та ін. — К., 2006. — Вип. XI. — С. 307–322; Його ж. *«Справа Суровцової – Петренка» 1927–1928 рр.: опрацювання моделей масових репресій проти вітчизняної інтелігенції кінця 1920-х – початку 1930-х рр.* // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. — К., 2006. — Вип. 33. — С. 166–185; та ін.

² Див. докладніше: Синицький П. Е. *Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985): життєпис творчої особистості у контексті новітньої вітчизняної історіографії*. — С. 292.

³ Див., напр.: Падун-Лук'янова Л. *Слово про Надію Суровцову* // Березіль. — 1992. — № 3/4. — С. 145; Дашкевич Я. *Надія Суровцова: Нотатки з нотаток* // Суровцова Н. Спогади / Упоряд. Л. Лук'янова. — К., 1996. — С. 368; Піскун В. *Що в імені твоїм? — Надія?!: Надія Суровцова* // Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. — К., 2004. — С. 159–160; та ін.

Г. Г. Петренко.
Фото із слідчої справи.
Грудень 1927 р.

Слідча справа Г. Г. Петренка.
1927–1928 рр.

У хрестоматійних нині мемуарах С. Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941» (1947) міститься зокрема тематичний блок про в'язнів — державних і партійних діячів совєтської України. Фрагментарно-принагідно згадується у ньому й Григорій Григорович Петренко, щоправда, під прибраним ім'ям Івана Петренка:

«Івана Петренка, колишнього уповноваженого наркомату закордонних справ на Україні, серйозного економіста, спершу соціал-демократа, а згодом і комуніста, я зустрів уже наприкінці його соловецької "кар'єри", бо року 1936 він кінчав уже свій десятирічний термін ув'язнення.

Походив він десь з Переяслава, дуже хотів хоч на тиждень по звільненні поїхати туди і дізнатися щось про дружину, яку було так само заарештовано і з якою він утратив зв'язок. Та бажання ці не здійснилися, бо Петренкові довелося місяців зо три пересиджувати свій термін, поки Москва не вирішила його звільнити з тюрми, перетворивши на трудпоселенця в межах східньої Карелії, але не нижче

С. С. С. Р.

2.

Об'єдиненное Государственное Политическое Управление.

ОРДЕР № 715 *

Декабрь 6 дня 1927 г.

Выдан сотруднику Оперативного Отдела О. Г. П. У.
 тов. *Рубльову*
 на производство *Ареста и обыска*
 у *г-на Петренко Григория Григорьевича*

по адресу: *Кремль арестованных ОГПУ*

ПРИМЕЧАНИЕ. Все должностные лица и граждане обязаны оказывать
 ему, на имя которого выписан ордер, полное содействие для успешного вы-
 полнения.

Место *Зам. Председателя О. Г. П. У.* *Мака*
для *Начальник Оперативного Отдела* *Линько*
печати.

Справка *113*

Ордер ОГПУ СССР на арест Г. Г. Петренка.
6 грудня 1927 р.

У.С.Р.Р. ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ Управління — при — Ради Народних Комісарів	У.С.С.Р. ГОСУДАРСТВ. ПОЛИТИЧЕСКОЕ Управление — при — Совета Народных Комиссаров	1-й отд. КРО	СПРАВА № М.Р. На № Вх. №	Відповідь чекається до 26
1927 р.		ОГПУ СССР	Кому НАЧ КРО	Літ. " Серія " К "
м. Харків. — г. Харьков.		Куди <u>г. Москва</u>		
Короткий зміст. " Препроводжється 2 чомодана и сверток с матеріалами." Препроводжється два чомодана и сверток с перепиской из "яго" при обыске у ПЕТРЕНКО и СУРОВЦОВОЙ. Прилагаются два протокола обыска. Приложение: Упомянутое		НАЧ КРО ГПУ УССР: Добродицкий, НАЧ 1-го Отд КРО: Варенъев/		

Супровідний лист ГПУ УССР до ОГПУ СССР щодо направлення речових доказів у «справі Н. Суровцової — Г. Петренка». 2 грудня 1927 р.

від 64 паралелі північної широти. Про свою «справу» він не розповідав, але сидів за «шпіонаж», хоч ніколи, звичайно, шпіоном не був»⁴.

І далі, попри цілком зрозумілі помилки людської пам'яті (плутанину з іменем і посадою Г. Петренка, місцем його народження — «десь з Переяслава» — та ін.), мемуарист наводив цікаву сутнісну характеристику цієї особистості:

«Цікава це була людина. Освідчена, з ясною політичною концепцією. Виглядав страшенно втомлено і змучено. Говорив якось про колоніальну залежність советської України від Москви і шкоду, заподіяну від неї українській економіці. Лишилося враження, що ця людина була не на Соловках, а в центрі політичного і економічного життя Советського Союзу. Соловецькі українці щиро раділи, коли він кидав соловецьку каторгу»⁵.

Ув'язненню, а згодом й засудженню Н. В. Суровцової та Г. Г. Петренка передувала низка обставин, які робили неминучими такий

⁴ Підгайний С. *Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941*. — Б. м., 1947. — С. 52.

⁵ Там само. — С. 53.

У.С.Р.Р. ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ Управління — при — Раді Народних Комісарів	У.С.С.Р. ГОСУДАРСТВ. ПОЛИТИЧЕСКОЕ Управление — при — Совете Народных Комиссаров	1-й Отд. КРО №	СПРАВА № Ш.Р. Вх. №	Вилноді чекать до
1928		Кому НАМ НАЧ КРО Лит. „ ОГПУ СССР Серия „К тов. СТЫГНЕ Кули г. Москва		
№ 16082		Короткий зміст. " По делу "Тройка."		
м. Харків. — г. Харьков.		дополнение к №122978 от 17/XII-27г. направляем при описи часть документов из обнаруженных в столе у ПЕТРЕНКО. Среди документов имеются материалы по линии ИНО, которые как оказалось после проверки являются материалами ИНО ОГПУ №№46323 и 46324 от 15/3-28г. Материалы эти вошли целиком в сводку ИНО КРО ГПУ УССР № 57, которая послалась в НКВД. Материал "Стронники Скоропадского в "ольше" поступил в НКВД очевидно от Уполномоченного Разведупра Штаба УВО в А. ве. - <i>Корольчик Габрилович далши 17/12/28г. 11/12/28г.</i>		
Приложение: Упомянутое				
НАЧ КРО ГПУ УССР: /Добродийский/				
НАЧ 1-го Отд. КРО: /Евгеньев/				

Лист ГПУ УССР до ОГПУ СССР щодо додаткового направлення вилучених у робочому кабінеті Г. Г. Петренка документів. 11 лютого 1928 р.

фінал їхньої, до того досить успішної, кар'єри в УССР й зумовлювалися об'єктивними умовами функціонування тоталітарного режиму у підсоветській Україні. Серед сучасних дослідників сталінського владарювання у Наддніпрянщині найретельніше особливості більшовицьких «репресивних класифікацій» вивчає С. І. Білокінь⁶. Застосовувавши опрацьовану цим ученим методику щодо «справи Суровцової–Петренка» 1927–1928 рр., можна з певністю стверджувати, що подружжя привертало до себе увагу ГПУ–НКВД за кількома параметрами: обоє були учасниками українського національного руху, згодом працювали в урядових (дипломатичних) структурах Української Центральної Ради, Української Держави П. Скоропадського та Української Народної Республіки; згодом стали

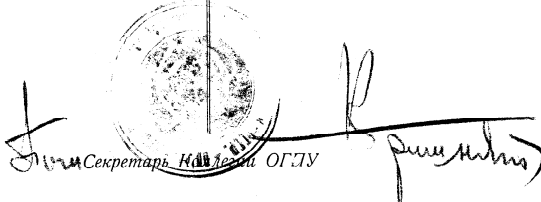
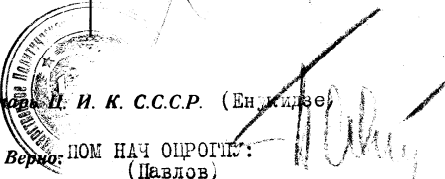
⁶ Див., напр.: Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)*: Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.

<u>ОПИСЬ МАТЕРИАЛОВ</u>		
Виделенных из общих бумаг обнаруженных в столе бнв. Зав.ПрессБюро НКВД в УССР ПЕТРЕНКО Г.Г..		
№/№.	Наименование бумаг.	Колич. листов
1.	✓ К деятельности УНДО.....	11
2.	✓ Протокол заседания ЦК УНДО.....	1
3.	✓ Сторонники Скоропадского в Польше.....	1
4.	✓ Выписка из письма № 181 от 24/IX-/ от АУСЕМА/.	1
5.	✓ " " " " " " " " /без пометки/.	1
6.	✓ " " дневника от 27/IX-24г./АУСЕМА/.....	1
7.	✓ " " " " " " " " /без пометки/	1
8.	✓ Дв пана Министра Закордонних Справ	2
9.	✓ Украинский Педагогический Институт в Праге...	3
10.	✓ Протокол Общих сборов Подборацкой организации УСРП. и. дело украинского гром. Комитета.....	8
11.	✓ Две заметки.....	2
12.	✓ Копий письма Петлюровской Л'ромады в Львеве.....	1
13.	✓ Записка к МАКСИМОВИЧУ от А. РИШ.....	1
14.	✓ Возвание Виконавком. Украин. Рев. Молод.....	1
15.	✓ Беседа с Германским консулом Граапом по делу ФИШМАНА.....	3
16.	Записка МАКСИМОВИЧА к ПЕТРЕНКО	1
17.	✓ Чистый бланк с печатью и подписью Торгового представителя УССР в Чельше.	1
18.	✓ Книга арестованных Иностранных подданных.....	1 /книга/

Опись составил :

полномоченний КРО: *М. М. Врончук*

Опис паперів, вилучених у робочому кабінеті Г. Г. Петренка.
Грудень 1927 р.

Выписка из протокола 44,	
Заседания Коллегии ОГПУ (Распорядительное) от „31 Января“ 1928 г.	
С Л У Ш А Л И:	П О С Т А Н О В И Л И:
Дело № 53726 по обвин. гр. ПЕТРЕНКО Григория Григорьевича по 58/4 и 58/6 ст. УК. Ар. сод. в о Внут. т-мер.	Войти с ход. в През. ЦИК СССР о продлении срока содержания под стражей гр. ПЕТРЕНКО Григория Григорьевича на два месяца. т.е. по 6 апреля с.г.
сия. 5	
Выписка из протокола 39/п.	
заседания Президиума Ц. И. Н. СССР от 15 февраля 1928 года	
С Л У Ш А Л И:	П О С Т А Н О В И Л И:
Ходатайство О. Г. П. У. о продлении срока содержания под стражей гр. ПЕТРЕНКО Григория Григорьевича Обвиняется по 58/4, 58/6 ст. К. Ходатайство Д. № 53726. Ар. ст. сод. во Внутрен. т.	Продлить по 6 апреля
Ч. н. Секретарь Ц. И. Н. С. С. С. Р. (Ен. Сидорев) Верно: ПОМ НАЧ ОПРОСН.: (Павлов)	

Витяг з протоколу засідань Колегії ОГПУ ССРСР та Президії ЦВК ССРСР щодо подовження терміну перебування під вартою Г. Г. Петренка. 31 січня та 15 лютого 1928 р.

*Надія Суровцева.
Фото із слідчої справи.
Грудень 1927 р.*

«зміновіхівцями» й комуністами, повернулися в Україну й працювали в апараті Уповноваженого НКЗС СРСР при Уряді УССР (відповідно — редактором та завідувачем прес-бюро Уповноваженого НКЗС), а відтак — мали сталі контакти з дипломатами «буржуазних держав»...

Після повернення в Україну 1925 р. Н. Суровцова не полишала надії якось легалізувати свій закордонний компартійний статус й наполегливо прагнула оформити своє переведення з членів Компартії Австрії до КП(б)У. Переведення було справою напрочуд важкою й нагадувало давнє єврейське прислів'я: легше верблюдові пройти крізь голчане вухо, ніж багатому увійти в царство небесне. У даному випадку Надія Віталіївна вочевидь виступала у двох іпостасях — водночас і «верблюда», і «багатія» — у своїх спробах подолати партійне «чистилище» — спеціальну фільтраційну комісію при ЦК КП(б)У. Відповідаючи на аналогічне клопотання Чернігівського окружного, організаційно-розподільчий відділ ЦК повідомляв 17 січня 1927 р.:

«Сповідіаєм, що справи про перевод в КП(б)У прибувших на територію України членів закордонних компартій розглядаються тільки в ЦК КП(б)У, а тому в ЦК потрібно надсилать анкету, автобіографію, заяву, п[арт]квиток закордонної компартії і всі інші документи, що свідчать про роботу в закордонній компартії. Коли п[арт]кв[итка] та інших документів немає, т[овари]ші повинні в заяві зазначить причини, чому нема і т. и.»⁷.

Вже після арешту, перебуваючи у камері московської в'язниці й ревізуючи власне життя, Надія Віталіївна так змальовувала перипетії своєї партійної «справи» (зрозумілою для московських енкаведистів мовою):

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2468, арк. 22.

С. С. С. Р.

Об'єдиненное Государственное Политическое Управление.

ОРДЕР № 716 *

декабру 6 для 1927 г.

Выдан сотруднику Оперативного Отдела О. Г. П. У.
тов. *Кривошеина*
на производство *Ареста и обыска*
у-ки Суровцовой Надеи Васильевны

по адресу: *В. Кривом арестованным отцу*

ПРИМЕЧАНИЕ. Все должностные лица и граждане обязаны оказывать
лицу, на имя которого выписан ордер, полное содействие для успешного вы-
полнения.

Место для печати. *Зам. Председателя О. Г. П. У.* *Мака*
Начальник Оперативного Отдела *Величко*

903
Справка

Ордер ОГПУ СССР на арест Н. В. Суровцовой.
6 грудня 1927 р.

«Сейчас же после приезда в Харьков я передала свой партбилет с заявлением о переводе. Они были направлены в Коминтерн в комиссию по рассмотрению о переводе иностранцев. Как оказалось, на меня был подан и "оттягивающий" отвод, и, когда из Коминтерна дело вернулось в компетенцию укр[аинского] ЦК, то меня прикрепили на испытание, сперва в ячейку ВУФКУ, а затем Совнаркома, где я и работала до сих пор. Основная работа — на селе (в обеих ячейках), кроме того, приходилось бывать делегаткой на различных конференциях, выступать тогда с докладами и т. п. Выезжаю систематически 2–3 раза в месяц на село на 2–3 дня, где рядом с общей работой веду женработу. После съезда (*идеться про X з'їзд КП(б)У, 20–29 листопада 1927 р. — Авт.*) [...] должно было состояться заседание комиссии, кот[орое] решило бы вопрос моего перевода — так говорили в орготделе; отзыв ячейки о моей работе был положительный»⁸.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) зберігся протокол № 8 засідання комісії ЦК КП(б)У щодо попереднього розгляду заяв членів закордонних партій, які прибули на територію УССР, щодо перевodu їх у КП(б)У від 1927 р. (число й місяць відсутні). З великою долею ймовірності (за наявною у тексті й суміжних документах інформацією) це засідання можна датувати липнем–вереснем 1927 р. Серед прізвищ осіб, які кандидували на членів КП(б)У й прізвище Надії Суровцевої, яка вже *утрете* (sic!) намагалася довести власний комуністичний пуризм.

Засідання відбувалося у присутності членів комісії «товаришів» Чабая (голова), М. Левицького, М. Добродицького й Даниленка (секретар). У протоколі, зокрема, зафіксовано:

«2. *Суровцева Н.Д.* Кандидат укр. секції Компартії Австрії з 7.II.-25 р. Народилась в 1896 р., українка, освіта вища, доктор філософії. Маються такі документи: партквиток ч. 118. Посвідчення з 5.VI.-25 р. укр. секції КПА в тім, що тов. Суровцева дійсно працювала серед українського робітництва та жіноцтва в комуністичному дусі, що її прийнято в кандидати 7.II.-25 р., посвідчення від 6.IV.-25 р. Т-ва "Єдність" у Відні. Мається одвод. Справа двічі розглядалась комісією, де питання було залишено відкритим до представлення оцінки роботи. Тов. Суровцева представила: лист т[ов]. Кулика, в якому він характеризує т[ов]. Суровцеву з позитивного боку. Крім того, маються оцінки: осередку ВУФКУ від 22.VI.-26 р. негативного

⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 78 зв.

характеру й осередку Раднаркому від 30.VI.-27 р. позитивного характеру»⁹.

Ухвала по «справі» Н. Суровцової відсутня, але немає сумнівів, що рішення вже втретє поспіль було негативним. Адже серед членів комісії був не лише її добрий віденський знайомий М. В. Левицький (1891–1933), а й незнаний їй молодик з гострим поглядом — Микола Іванович Добродицький (1899–1942), попівський син з Курщини й колишній недовчений семінарист, нині ж «у миру» — начальник контррозвідального відділу ГПУ УССР¹⁰ й, властиво, ініціатор арешту колишнього члена Компартії Австрії й фабрикування «справи Суровцової–Петренка».

На початку липня 1930 р., підбиваючи підсумки своєї діяльності на посаді наркома закордонних справ ССРСР, Г. В. Чичерін писав, згадуючи перманентні конфлікти з радянською таємною поліцією як суттєву перешкоду у роботі підпорядкованого його відомства:

«При т. Дзержинском было лучше, но позднее руководители ГПУ были тем невыносимы, что были неискренни, лукавили, вечно пытались соврать, надуть нас, нарушить обещания, скрыть факты. Т[ов]. Литвинов участвовал в комиссии по соглашениям или борьбе с ГПУ, он знает, как у этой гидры вырастали все отрубленные головы — аресты иностранцев без согласования с нами вели к миллионам международных инцидентов, а иногда после многих лет оказывалось, что иностранца незаконно расстреляли (иностранцев нельзя казнить без суда), а нам ничего не было сообщено. ГПУ обращается с НКВД, как с классовым врагом. При этом, легкомыслие ГПУ превышает все лимиты [...]. Отсюда вечные скандалы. Ужасная система постоянных сплошных арестов всех частных знакомых инпосольств. Это обостряет все наши внешние отношения. Еще хуже вечные попытки принудить или подговорить прислугу, швейцара, шофера посылств и т. д. под угрозой ареста сделаться осведомителями ГПУ»¹¹.

Як вже зазначалося, пропозиція статі таємним інформатором («сексотом») ГПУ була зроблена й Надії Суровцовій 1926 (1927?) р. якимось Черняком (очевидно, псевдонім) з апарату харківського

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2486, арк. 85.

¹⁰ Докладнішу інформацію про М. І. Добродицького див. у кн.: Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934 / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К., 1996. – С. 109–110.

¹¹ Цит. за: *Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927*: Сб. док. / Сост.: А. В. Квашонкин, О. В. Хлевнюк, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. – М., 1996. – С. 300.

ГПУ. Надія Віталіївна, яка тоді працювала редактором прес-бюро Уповноваженого НКЗС СРСР при Уряді УРСР, відповіла категоричною відмовою на непристойну пропозицію «висвітлювати» діяльність і настрої своїх старших колег — В. Ауссема, Ю. Коцюбинського, М. Левицького, К. Максимовича. «І от тепер мені, неофіту, що не має жодних заслуг, доручається стежити, пильнувати за ними? Хто доручає? Якийсь безпартійний миршавий чоловічок Черняк “з апарату органів”... Та я й термінології цієї зроду не чула. — “Це все одно, що ЦК”, — оголосив він мені. — “Ну, коли ЦК доручить мені яку роботу... а зараз я навіть думати над вашою пропозицією не буду”. — “Пожалкуєте!” — обізвався з загрозою в голосі Черняк. — “Ніколи!”. Я справді ніколи потім аж до сьогоднішнього дня не пожалкувала, розуміється, за тим», — через роки пригадувала цей епізод мемуаристка¹².

У заяві на ім'я Генерального прокурора СРСР Р. А. Руденка від 21 червня 1955 р. Н. В. Суровцова, згадуючи той самий випадок невдалого вербування у «сексоти», стримано-лаконічна:

«В 1927 г. была вызвана в ГПУ, где сотрудник *Черняк* предложил мне за деньги давать сведения о ряде крупных руководящих работников коммунистов. Насколько я знала, сам *Черняк* членом партии не был.

Поскольку по роду своей работы редактора бюллетеня НКВД я постоянно служила информацией, меня удивило такое предложение и я сказала, что любую работу могла бы выполнять только по поручению ЦК партии, от работы же секретного сотрудника ГПУ отказалась.

Черняк взял подписку, что я никому не скажу о его предложении и сказал, что я пожелаю об отказе»¹³.

Погроза Черняка таки була виконана — у заключний день роботи Х з'їзду КП(б)У — 29 листопада 1927 р. Н. В. Суровцову арештували й відправили до Москви, де вона утримувалася на сумнозвісній Луб'янці. Така ж доля спіткала того ж дня й її чоловіка — Г. Г. Петренка.

І в УРСР, й за кордоном розійшлися чутки, що Н. Суровцову стратили — думки ділилися на «так» і «ні». Так, 15 лютого 1928 р. академік С. Єфремов занотував: «Недавно розстріляно Н. Суровцову та Петренка, ніби за зносини з закордоном, і цьому, знаючи

¹² Суровцова Н. *Спогади* / Упоряд. Л. Лук'янова. — К., 1996. — С. 202.

¹³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 230.

Суровцову, людину авантюристичну, можна повірити»¹⁴. Чутки про страту цієї непересічної жінки просочувалися й за кордон, де жваво обговорювалися середовищем українських емігрантів, назагал знайомих репресованої. Олександр Ковалевський під псевдонімом *Всеволод Розумовський* вмістив теплий, хоча й не у всьому коректний некролог (з елементами мемуарної замальовки) у варшавській «Українській ниві» (6 квітня 1928 р.)¹⁵.

У публікації йшлося:

«Прочитав страшну звістку. Знову розстріляно в Харкові кільканадцять українських діячів, а в тому числі — Надію Суровцову [...]. Якщо за спокійних часів, за часів стабілізації взаємовідносин клас, груп, одиниць у середині держави, влада хапається і за кулю — це свідчить про безмежну її слабкість, про непевність її своєї долі.

Історія народів учить, що, поскільки куля добре впливає на кондот'єрів, розбишак, злодіїв, хижаків усякого гатунку, постільки вона дає цілком протилежний ефект у приміненні її до людей ідеї й віри. Усяка ідея є сильніша за бомби. Ідея ж визволення народу, що приймається цим народом, як своя євангелія, своє святе святих, у крові затоплена бути не може. Кров її освячує і возносить.

Кільканадцять українців, що розстріляно в Харкові, не управляли так званого і популярного у большевиків «бандитизму». Вони не бивали і не грабували. Вони лише пропагували ідею незалежності Великої України. Вони йшли, коли хочете, по лінії Леніна, який виразно й не один раз підкреслював, що, наколи якийсь народ жадав незалежності, це його непорушне право. «Самоопределение вплоть до отделения». Українці, тіла яких пронизали кулі чекістів, саме і були прихильниками «самоопределения вплоть до отделения» [...]¹⁶.

Далі у споміні-некролозі йшлося вже про конкретну особу — Надію Суровцову:

«Не всі прізвища подано, і тому не можемо ще знати, кого вже немає на цьому світі. Але одне прізвище, котре багатьом відоме, ми вже знаємо. Маю на увазі Надію Суровцову.

Не хочеться вірити, що завжди весела, завжди бадьора, завжди працююча і прагнуча чогось, завжди приваблююча — Надія Суровцова не живе, що брутальна рука якогось хама обірвала її небуденне життя.

¹⁴ Єфремов С.О. *Щоденники, 1923–1929* / Упоряд.: О. І. Путро (гол. упоряд.) та ін. — К., 1997. — С. 590.

¹⁵ Дашкевич Я. *Надія Суровцова: Нотатки з нотаток* // Суровцова Н. Спогади / Упоряд. Л. Лук'янова. — К., 1996. — С. 369.

¹⁶ Розумовський В. (Ковалевський О.). *Надія Суровцова: [Некролог]* // Українська Нива (Варшава). — 1928. — 6 квітня. — Ч. 32. — С. 3.

Українська колонія в Петербурзі дуже добре пам'ятає Надію Суровцову, як і колонія у Відні. Вони пам'ятають її не лише тому, що вона відзначувалася певними прикметами душі і серця, а ще й тому, що в ті часи лихоліття дуже мало було українських свідомих жінок, та й ті не всі продовжували розпочату справу. Майже всі вони замиршавили, десь росплилися, зникли. І тільки Надія, або Надійка, як її називали ближчі приятелі, залишилася до самої смерті на тяжкому і невдячному громадському посту.

Вона любила свій край, а ще більше свою мрію — незалежність України. Коли українська молодь в Петербурзі в своїй більшості скупчилася під самостійницьким прапором, Надія Суровцова була однією з перших, яка прийняла ідею незалежності без вагань і без застережень. Прийняла раз назавжди, — з нею жила, в ім'я неї вмерла».

Як наголошував автор:

«...“Сменовеховство” Надії Суровцової, вже доктора філософії, було мені відоме. Я розумів це, як бажання її стати на рідному ґрунті для тієї ж відповідальної праці, що почалася десь біля 1910 р., а перервалася 1918 р. Від'їхала вона до Харкова...»

Нині — її вже немає. Як повідомляють газети, її розстріляно за ширення ідеї незалежності України.

Себто, поза всім лишилася вона вірною самій собі та своїй укоханій землі українській.

Рідка, зворушуюча вірність!

За цю вірність хай буде їй легкою земля і хай кожний, хто її знав, згадає теплим словом. А хто не знав, хай відає, що справа українського відродження, в жертву якій складають Надії своє життя, — відмовляються від “тихих уголків”, а переходять до царства тихих тіней, є тою справою, яку не задушить жодна сила на світі. Ні розстріли, ні катування, ні розділи, ні забори.

Рано чи пізно, повстане Незалежна Україна, повстане з крові героїв, із сліз замучених, з прокльонів пригноблених, з віри переслідуваних.

На цій Україні, вірю, живі Надійки згадуватимуть мертвих, а поміж них Надію Суровцову передовсім»¹⁷.

Попри непідробну щирість цього розлогого некролога, що спирається на власні спогади дописувача «Української ниви» й містить цінні для майбутнього історика фрагменти вочевидь автентичних настроїв й світосприйняття Н. Суровцової у «досовєтський» період її біографії, тобто Суровцової — учасниці вітчизняного національного й державницького руху 1910-х – початку 1920-х рр., його поява на шпальтах еміграційної преси робила ведмежу послугу ув'яз-

¹⁷ Розумовський В. (Ковалевський О.). *Надія Суровцова: [Некролог]*. – С. 3.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ	
об избрании меры пресечения.	
1928 г. <i>мая</i> 5-го дня. Я <i>Уддмано. П. Анто. К. В.</i> (должность) Отд. ОГПУ	
<i>Великовский В. И.</i> (фамилия и инициалы: имя и отчество),	рассмотрев дело по обвинению
гр. <i>Суровцовой Надеи Витальевны</i>	
нашел, что <i>имеющийся в деле материал она изобличает в шпионаже в пользу Польши и Германии</i>	
вниманию <i>Великовскому</i>	, а потому, принимая во
<i>Надею Витальевну</i> , постановил: привлечь <i>гр. Суровцову</i>	в качестве обвиняемого, предъявив ему

*Ухвала ОГПУ СРСР щодо обрання запобіжних заходів стосовно
Н. В. Суровцової. 5 травня 1928 р.*

нений, але ще не засудженій Надії Віталіївні, яка вперто відкидала усі обвинувачення енкадевістів. Цілком зрозуміло, що приїхала вона в УССР навесні 1925 р. аж ніяк не для «підривної антисоветської роботи», а, поділяючи помилкові погляди багатьох «зміновіхівців» — безпартійних советофілів й націонал-комуністів, з щирим прагненням взяти участь у національно-культурному будівництві на рідній землі у загальному річищі декретованої більшовиками політики «коренізації» — «українізації»...

Згодом (1996) відомий український історик Я. Дашкевич згадував про цей «теплий, хоча й не в усьому вибачливий некролог у варшавській «Українській ниві» [...]»¹⁸. До речі, автор некролога О. Ковалевський (1890–1939?), колишній міністр рільництва УНР (1920), у міжвоєнному часі працював в українській кооперації на

¹⁸ Дашкевич Я. *Надія Суровцова. Нотатки з нотаток* // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. — 2-ге вид., виправл. й доповн. — Львів, 2007. — С. 558.

Отцу ссэр

Назши Витамевичи
Суровцової?

Зявление.

Прошу отцу все, подменсающе возвращению
ли взятого у меня при обыске в Харькове
23 ноября 1927 г., а также конспиративный портфель
с двумя экземплярами записки в тюрьме каменоловни
в Харькове в камере № 3 книги, возвратити если
возможно, матери моей, Анне Ивановне
Суровцовой, по адресу: УССР, Чумаки, ул. Комсомолье
Нагорный 4. Портфель передан был мною в Харькове
на руки тов. Евлеева.

Одновременно прошу передать матери
моей Сберегательную книжку, выданную во
внутренней тюрьме ОГПУ в Москве под № 1451,
и заверить приложенные к
этому заявлению доверенности, и мои
рукописи за пребывание в лубянской тюрьме.

Н. Суровцова

14 июня 1928 г.,

Москва

польській частині Волині, був директором Українбанку у Луцьку, редагував проурядову газету «Волинське Слово». Після «золотого вересня» 1939 р. потрапив до рук НКВД. Відтоді сліди його загубилися...

26 квітня 1928 р. Д. Дорошенко інформував В. Липинського, спростовуючи контроверсійні газетні чутки/повідомлення щодо страсти Н. Суровцової й відповідаючи на запитання свого кореспондента:

«Ви питали про Суровцову. Дійсно, звістки про розстріл мали на увазі саме Надію Віталіївну С[уровце]ву, яку Ви знали. Але в совітс[ьких] газетах було спростовання, що її не розстріляно. Та я й сам одразу цій вістці, ніби її розстріляно, не повірив: не похоже на неї, щоб вона після свого «сменовеховства» вела себе так, щоб большевики мусіли її розстрілювати»¹⁹.

17 червня 1928 р. Д. Дорошенко знову повертається до теми терору в УССР проти української інтелігенції й черговий раз підтверджує своєму берлінському кореспонденту звістку про страту Н. Суровцової:

«Приїхала з Києва пані Черняхівська — тепер Гекен. Оповідає, що там знову терор, багато арештів і висилок до Соловецького монастиря. Крім того — голод: в Києві хліб продають по картках і скрізь стоять черги. *Надію Суровцову таки дійсно розстріляно — у Москві, разом з якимсь Петренком*»²⁰ (виділення наше. — Авт.).

27 червня 1928 р. Д. Дорошенко знову повертається до цієї теми, вочевидь все ще для нього актуальної й важливої, яку він хоче донести до В. Липинського: «Не пам'ятаю, чи я писав Вам, що Суровцову таки дійсно розстріляно — в Москві»²¹.

У дійсності ж постановою Колегії ОГПУ від 28 травня 1928 р. Н. В. Суровцову було засуджено на п'ять років концтабору за обвинуваченням у «шпигунстві» на користь II Речіпосполитої й, зокрема, контактах з польським консулом у Харкові К. Зарембою-Скшинським (1891–1978). Аналогічні провини інкримінувалися й Г. Г. Петренку, який натомість отримав набагато суворіший вирок — десять років концтаборів²².

¹⁹ Липинський В. *Твори. Архів. Студії*. — Філадельфія, 1973. — Архів. Т. 6: *Листи Д. Дорошенка до В. Липинського* / Ред. І. Коровицький. — С. 288.

²⁰ Там само. — С. 296.

²¹ Там само. — С. 300.

²² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 119.

У світлі вищенаведеного значний інтерес становлять матеріали обвинувачення по цій «справі».

22 травня 1928 р. уповноважений III відділення контррозвідувального відділу ОГПУ В. Осмоловський підписав висновок у «справі Суровцової–Петренка», так і не спромігшись витиснути з в'язнів визнання інкримінованих їм «злочинів». У документі стверджувалося:

«За наявними у розпорядженні КРО ОГПУ даними, було встановлено, що Зав. Прес-бюро Уповноваж[еного] НКЗС у Харкові ПЕТРЕНКО Г.Г. та редактор цього бюро СУРОВЦОВА Н.В., використовуючи своє службове становище, зв'язалися з польським консулом у Харкові СКШИНСЬКИМ, були ним завербовані й, маючи відношення по службі до різного роду секретних матеріалів, постачали СКШИНСЬКОГО інформаціями розвідувального характеру. Згодом, після уходу з НКЗС, вже працюючи, ПЕТРЕНКО — у редакції газети «Вісти», а СУРОВЦОВА — у РАТАУ, вони не припиняли зв'язку з СКШИНСЬКИМ, а лише конспіруючи його, продовжували передавати йому різноманітні шпигунські відомості, що стосувалися дипломатичної та партійної роботи»²³.

Обтяжувало, зрозуміло, ув'язнених й їхнє, далеко не «стерильне» — з погляду більшовицької ортодоксії, минуле:

«Як ПЕТРЕНКО, так і СУРОВЦОВА, у минулому активні діячі “самостійних” урядів України (Центральна Рада, Гетьман та УНР), перебували тривалий час за кордоном й мали там зв'язок з [онтр]р[евольюційними] організаціями. За наявними даними, СУРОВЦОВА під час її перебування у Відні була зв'язана з петлюрівською розвідкою, а ПЕТРЕНКО, перебуваючи у Німеччині, — з німецькою»²⁴.

Оскільки «петлюрівсько-німецько-польські шпигуни» зятятю відкидали обвинувачення у розвідувальній діяльності на користь «закордонних імперіалістів», а речових доказів кричуще бракувало (кілька малозначущих службових паперів з грифом «таємно», виявлених у колишньому робочому столі Г. Петренка у відомстві Уповноваженого НКЗС, відверто не надавалися на серйозне покарання), «слідство», аби не визнати свого цілковитого фіаско, змушене було вдатися до відвертої брехні — посилянь на публікації у закордонній (в тому числі й українській) пресі з приводу арешту (й гаданої страти цих осіб). Саме ці публікації, що ґрунтувалися

²³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 116.

²⁴ Там само.

на чутках й неперевірених відомостях, бумерангом вдарили по в'язнях, оскільки ОГПУ використало ці газетні інформації як серйозний аргумент задля доведення «антисоветської підривної» й «шпигунської» діяльності оскаржуваних.

Відтак, у тому ж обвинувальному висновку авторства В. Осмоловського усерйоз наголошувалося, принагідно демонструючи звичне для більшовицького репресивного апарату незнання української мови:

«После их ареста в заграничной белой прессе появились извещения о расстреле в Харькове ПЕТРЕНКО и СУРОВЦОВОЙ — “борцов за самостоятельную, независимую Украину”, а в органе УНР “Українська Нива”, издающемся в Варшаве, 6 апреля был помещен некролог, посвященный деятельности Надии СУРОВЦОВОЙ, в котором она характеризовалась, как активный деятель борьбы с большевиками за “самостоятельную Украину”. Об ее переезде из эмиграции в УССР говорится: “...“Сменовеховство” Надии Суровцовой, уже доктора философии, было мне известно. Я понимал это как желание стать на родной почве для той же ответственной работы, которая началась около 1910 г. и прервалась в 1918. Выехала она в Харьков. Теперь ее уже нет. Как сообщают газеты, она расстреляна за расширение (sic! — має бути: “распространение”. — *Авт.*) идеи самостоятельности Украины. Так, несмотря ни на что, осталась она верна самой себе и любимой земле украинской. Редкая, трогательная верность...»²⁵.

Варшавська публікація — некролог стала відомою Н. Суровцовій ще у слідчій в'язниці. Під час одного з нічних допитів слідчий простягнув їй часопис, вказавши на промовистий підвал у ньому — «Надія Суровцова»:

«Це була Варшавська емігрантська газета “Відродження” (мимо-вільна помилка мемуаристки — йшлося саме про “Українську ниву”. — *Авт.*) за листопад місяць чи пізніше. Я почала читати. Це був мій некролог. Теплі спогади про мої студентські роки, ніжні, сумні. І “земля пером” мені, жертві большевиків, що так легковажно віддала душу і довірила життя, повернувшись на Батьківщину. Яке гірке і прикре було для мене це емігрантське співчуття, співчуття людей, що стали мені чужими задовго до повернення»²⁶.

Негарну роль відіграв під час ув'язнення й обвинувачення Н. Суровцової та Г. Петренка їхній колишній колега й керівник, тогочасний заступник Уповноваженого НКЗС ССРС при харків-

²⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 117.

²⁶ Суровцова Н. *Спогади*. — С. 217.

ському квазіуряді УССР Ізраїль Юделевич (Іван Юліанович) Кулик (1897–1937). Його таємна інформація від 16 грудня 1927 р., адресована особисто заступнику голови ГПУ УССР К. М. Карлсону, не лише засвідчувала виразне дистанціювання високопосадовця від ув'язнених учорашніх колег, а й по суті формально підсилювала сфабриковані проти них обвинувачення:

«Ознакомившись с частью материалов допроса Г. Г. Петренко в ОГПУ СССР, считаю необходимым сделать следующие свои замечания: [...] Петренко сообщил мне только об одной своей встрече с Зарембой-Скшинским, происшедшей после перехода Петренко на работу в “Вісти”. Причем он обещал дать мне запись беседы, но обещания не выполнил. Не помню точно, как излагал мне свою беседу Петренко, но в этом изложении не было ничего такого, что останавливало бы на себе мое внимание. Если не ошибаюсь, Петренко утверждал, что Скшинский беседовал с ним о еврейской колонизации и жаловался на враждебное отношение украинской прессы к Польше. Поскольку при допросе Петренко упоминал о целом ряде других тем и обстоятельств данной беседы, как и о нескольких других встречах, о которых он мне ничего не сообщал, — возникает предположение, что Петренко считал нужным скрывать истинный характер своих отношений с польским генконсульством. Те же мысли напрашиваются и относительно Суровцовой, которая сообщила мне только об одной своей встрече с тем же Скшинским (в театре, причем, он сам подошел к ней, и это ее, якобы, очень смутило). Возможно, что Петренко и Суровцова считали нужным сообщать нашему Управлению только о тех своих встречах с иностранцами, которые происходили на виду у посторонних. Хотя, с другой стороны, никаких сведений о намеренно вредящих нам встречах [Петренко и Суровцовой] с иностранцами — у нас не было»²⁷...

Покарання Надія Віталіївна Суровцова відбувала в самотності Ярославського політизолятора. Потім — заслання до Архангельська, де 3 листопада 1936 р. її вдруге заарештували за «участь у контрреволюційній організації»: у неї зупинялася по дорозі до засудженого чоловіка у Чиб'ю дружина Остапа Вишні з маленькою донькою. Понад рік перебувала Н. Суровцова в Архангельській тюрмі, потім — етап на Колиму (вирок «трійки»: п'ять років колимських таборів) через Іркутськ, Владивосток, де в'язні затрималися довше ніж на рік — внаслідок епідемії дизентерії й висипного тифу. Медсестра Н. Суровцова поборювала пошесть й сама лише дивом вижила. Влітку 1939 р. — транспорт на Колиму:

²⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 37–38.

Магадан, важка фізична праця різноробом на будівництві, штрафний табір на Ельгені — з лісопалом, меліорацією, працею на сільськогосподарських та інших видах праці на Колимській дослідній станції, у лікарні, дитячому містечку та ін.²⁸

Можна вважати, що їй пощастило пережити «скорострільні» роки Великого Терору (1937–1938), уникнувши етапування до Києва й повторного «слідства» та вірогідного розстрілу. Підстави для такого варіанту розвитку гулагівської біографії Н. Суровцової були. Адже вдруге проти неї, з часовим інтервалом у десять років, свідчив той самий І. Ю. Кулик, який на той час давно вже залишив дипломатичну кар'єру, віддавши перевагу бюрократично-чиновницькій літературній діяльності, спрямовуючи у річище «генеральної лінії» ВКП(б)–КП(б)У роботу «інженерів людських душ» республіки. Він очолював оргкомітет Спілки советських письменників УРСР (1932–1934), згодом був першим головою спілки (1934). Був делегатом 1-го з'їзду письменників СРСР, на якому виступав з доповіддю про шляхи розвитку української советської літератури²⁹.

І. Кулик очолював письменницьку організацію УРСР у той час, коли масові репресії більшовицького режиму проти вітчизняних літераторів (як і представників усєї української інтелектуальної еліти) набирали обертів. Цілком зрозуміло, що з головою Спілки советських письменників України партійно-чекістські органи не могли не погоджувати численні арешти його колег по літературному цеху, різноманітні матеріали щодо їхньої прижиттєвої й помертної дискредитації. Так, Ю. Смолич пригадував тогочасного Кулика, «коли не залишилося й сліду від його делікатності, а тонка дипломатичність змінилась на брутальну хитрість»³⁰.

Зокрема І. Кулик репрезентував партійну фракцію оргкомітету Спілки советських письменників України на об'єднаному пленумі ЦК і Центральної контрольної комісії (ЦКК) КП(б)У 18–22 листопа-

²⁸ Падун-Лук'янова Л. *Слово про Надію Суровцову* // Березіль. – 1992. – № 3/4. – С. 146.

²⁹ Рубльов О.С. *Кулик Іван Юліанович* // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5. – С. 463.

³⁰ Смолич Ю.К. *Розповіді про неспокій немає кінця: Книга третя: Ще дещо з двадцятих і тридцятих років в українському літературному побуті*. – К.: Рад. письменник, 1972. – С. 69.

да 1933 р. Його виступ на цьому зібранні компартійної номенклатури, зрозуміло, концентрувався на викритті «підривної роботи» на «літературному фронті» УССР — промовець був добре обізнаний з «цілком таємним» друкованим примірником «Обвинительного заключения по делу контрреволюционной “Украинской Военной Организации” (“УВО”)» авторства секретно-політичного відділу Державного політичного управління УССР (який отримало чимало сановних учасників листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У). Його виступ був побудований у звичних традиціях чекістсько-агітпропівської пропагандистської риторики:

«Саме тим, що українська радянська художня література стала могутнім знаряддям класової боротьби, соціалістичного будівництва, масово-політичного виховання трудящих, саме цим пояснюються постійні спроби класового ворога захопити вплив на цю радянську українську літературу, пролізти в неї. Не було [...] жодного контрреволюційного угруповання на Україні без спроб пролізти в літературу. Згадайте СВУ, де був свій “літературний салон” Старицької-Черняхівської, згадайте [...] ВАПЛІТЕ, хвильовізм, шумськізм, згадайте про те, що початок боротьби з шумськізмом пішов саме з літературної дискусії. А тепер, товариші, зважте на контрреволюційну організацію УВО, де було стільки письменників серед членів УВО, оці шпигуни — запроданці закордонних інтервентів, всі ці Ялові, Козорізи, Атаманюки і чимало іншої сволоти. Потім на літкатедрі ВУАН, в Інституті ім. Шевченка, навіть в ІЧП Літератури ВУАМЛІН, — всюди ми знаходимо агентів контрреволюції, агентів петлюрівських, які намагаються захопити художню літературу в свої руки, використати її проти диктатури пролетаріату [...]»³¹.

З 1935 р. І. Кулик працював у Закордонному бюро допомоги Комуністичній партії Західної України (ЗБД КПЗУ). Паралельно з цим — голова Радіокомітету УССР (з 1936 р.); директор Партвидав-ву ЦК КП(б)У та заступник директора Інституту української літератури ім. Т. Шевченка АН УССР. Член ЦК КП(б)У й ЦВК УССР. 16 липня 1937 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: «Запропонувати т. Кулику негайно ліквідувати всі справи, що зв'язані з бувшим представництвом КПЗУ, здати їх в ЦК КП(б)У і більш цими справами не займатися». Невдовзі й сам І. Кулик став жертвою шпигуноманії й обвинувачень на адресу КПЗУ та Комуністичної партії

³¹ Рубльов О.С. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. — К., 2004. — С. 417–418.

Польщі у «зрадництві» й «розкладанні зсередини агентурою іноземних розвідок».

Заарештований у Києві в ніч на 27 липня 1937 р. Ув'язненому інкримінувалося, що він, мовляв, був одним з «керівників контрреволюційної націоналістичної і троцькістської терористичної організації на Україні та агентом англійської розвідки». Рішенням наркома внутрішніх справ ССРСР та прокурора ССРСР від 7 жовтня 1937 р. засуджений до вищої міри покарання. Страчений 10 жовтня 1937 р.³²

14 серпня 1937 р. Іван Кулик підписав «свідчення», згідно з якими під час його перебування на посаді консула ССРСР у Канаді (1924–1927) він був завербований до контрреволюційної української націоналістичної організації. Його завданням, мовляв, було забезпечення легального перекидання до підсоветської України та загалом ССРСР «контрреволюціонерів» і «шкідників», зокрема й з партійними квитками членів американської, канадської або європейських компартій:

«Меня успокоили тем, что будут соблюдать осторожность и отправлять людей единицами. Что же касается Европы, то оттуда есть возможность отправлять через Советские Полпредства в УССР чуть ли не целые эшелоны националистов под видом “раскаявшихся” и “сменивших вехи”. С этой целью в “советофильские” организации усиленно вовлекаются отъявленные враги Советской Власти, преимущественно из бывших служащих армий Петлюры и Петрушевича.

Особое значение придается отправке в ССРСР офицерского состава этих армий, а также пропагандистов под видом научных, культурных, преподавательских кадров. В УССР их охотно принимают, причем особенно этому содействуют ШУМСКИЙ и СКРЫПНИК.

Эти кадры совместно с оставшимися в ССРСР бывшими военнопленными империалистической войны — галичанами и рассеявшимися по стране остатками УГА (Украинско-Галицийской Армии) должны составить солидную антисоветскую силу. В первую очередь этим националистическим кадрам дается задание захватить в свои руки основные участки культурного строительства в УССР.

Таким образом, я тогда впервые получил представление о существовании украинской контрреволюционной националистической организации за границей, ее работе против ССРСР, переброске ею в ССРСР большого числа своих агентов и об участии в этой работе ряда сотрудников Советских Полпредств [...]. С этого же времени я устанавливаю контакт с упомянутой контрреволюционной националистической организацией и участвую в ее контрреволюционной

³² Рубльов О.С. *Кулик Іван Юліанович* // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 5. – С. 463–464.

работе [...]. Я содействовал ряду лиц в получении виз на въезд в СССР. Из них навсегда в СССР въехали: *Н. СУРОВЦОВА*, БОСОВИЧ и М. ИРЧАН. Временно выезжали НАВИЗИВСКИЙ, ПОПОВИЧ, МАТУЛЬСКИЙ и МЕГАС»³³ (виділення наше. — *Авт.*) ...

Масштаби репресій доби Великого Терору, ймовірно, не дали можливість перевантаженому енкаведистському апарату УССР з'ясувати місцеперебування кожної із згаданих І. Куликом осіб. Вірогідно, саме тому Надія Віталіївна уникла повторного «слідства» й розстрільного вироку...

Після відбуття терміну (з «технічних причин» — це весна 1942 р.) Н. Суровцова була спрямована на довічне поселення на Колимі. 15 лютого 1950 р. — третій арешт й 10 місяців тюрми. Далі — знову примарна «воля» заслання. 1954 р. Надія Віталіївна Суровцова дочекалася амністії й одразу порушила клопотання про реабілітацію.

Інакше й відверто трагічніше склалася доля її колишнього чоловіка — Григорія Григоровича Петренка.

У серпні 1928 р. адміністративна частина Управління Соловецьких таборів особливого призначення зафіксувала прибуття на острови в'язня Г. Петренка. А вже 1 листопада 1928 р. його дещо несподівано перевели до Ярославського політизолятора³⁴, де до 1932 р. він одночасно утримувався з Надією Віталіївною.

Під час відбування покарання у Ярославському політичному ізоляторі доля звела Н. Суровцову з групою репресованих римокатолицьких священнослужителів з України. Згодом вона так пригадувала зустріч з ними у цій в'язниці 1929–1930 рр.:

«На другий чи третій рік до нас посадили партію польських ксьондзів. В чорних суганах, голені, серйозні, вони спершу ходили окремо, і все ж не витримали й почали ходити й зі мною. Їх підкупило моє знання польської мови, любов до польської літератури і, можливо, спільна вітчизна, оскільки всі вони були з України [...]. Ми згадували села, містечка, костьоли, декламували навперебій Міцкевича, Словацького, розмовляли про Ожешко і Конопницьку, Жеромського й Пруса [...]. Для них я була промінцем у п'ятмі ярославських стін. Крізь мою пам'ять вони бачили сонячну Україну. Я дзвінко сміялась, була молода і добре розуміла їхнє нескладне минуле, і, незважаючи на мою видиму безбожність, вони все мені прощали і чекали на свій день прогулянки зі мною [...]

³³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37630, т. 3, арк. 79–80.

³⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 135, 144.

³⁵ Суровцова Н. *Спогади*. — С. 237.

Безіменні «польські ксьондзи з України», що виведені у «Спогадах» Надії Віталіївни, набувають виразних індивідуальних рис, якщо звернутися до оприлюдненої останнім часом мемуарної літератури у царині історико-костьольної проблематики³⁶.

Серед низки таких спогадів непересічною вартістю й панорамністю висвітлення подій вирізняються мемуари колишнього настоятеля костьолу св. Олександра у м. Києві, прелата Теофіла Скальського (1877–1958), який зазнав репресій радянського режиму, а в 1932 р. — завдяки обміну політичними в'язнями — опинився у Польщі, де згодом не лише докладно описав свій життєвий шлях, а й подав власне бачення загальної ситуації в ССРР й становища Римо-католицької церкви в Україні. Наукова вартість та інформаційна насиченість цих спогадів, вперше фрагментарно оприлюднених у редактованих знаним польським інтелектуалом Єжи Гедройцем (1906–2000) паризьких «Zeszytach Historycznych»³⁷, значно посилюються в окремому виданні мемуарів завдяки ретельній підготовці тексту рукопису до друку й оснащенню його ґрунтовним науково-довідковим апаратом (вступ, примітки, покажчики), додатками у вигляді документів та фотографій, здійсненим упорядником — ксьондзом Ю. Волчанським³⁸.

Прелат Т. Скальський був безперечним лідером згаданої Н. Суровцовою групи польських ксьондзів з України, які тимчасово утримувалися у Ярославському політизоляторі. Цікаво, що Надія Віталіївна та Григорій Петренко також присутні у мемуарах колишнього настоятеля київського костьолу св. Олександра, але згадуються лише принагідно, а Н. Суровцова, крім того — як безіменна «якась пані» — у зв'язку з характеристикою тимчасового сокамерника Т. Скальського — душевно хворого митрополита

³⁶ Докладніше див.: Ващенко І.М. *Римо-католицька церква в УСРР 1920–1930-х років: історіографія проблеми (1920-ті – початок 2000-х рр.)* // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2004. – Вип. 27. – С. 253–270.

³⁷ Див.: Skalski Teofil, ks. inf. *Garstka wspomnień z mego życia* // *Zeszyty Historyczne*. – Nr. 45. – 1976. – S. 57–138; Nr. 46. – 1978. – S. 184–207; Nr. 47. – 1979. – S. 182–220; Nr. 49. – 1979. – S. 161–179; Nr. 51. – 1980. – S. 126–162.

³⁸ Див.: Skalski T., ks. *Terror i cierpienie: Kościoł katolicki na Ukrainie 1900–1932: Wspomnienia / Opracowanie, wstęp, przypisy, indeksy oraz wybór aneksów i fotografii* ks. J. Wolczanski. – Lublin; Rzym; Lwów. 1995. – 504 s.

Української автокефальної православної церкви М. Борецького (1879–1936)³⁹:

«Закоханий у якусь пані з нашої прогулянки, часто о ній мені щось торочить, коли вийдемо на подвір'я, одразу підсовує їй свою руку, а Петренко, комуніст з Харкова, колись її офіційний коханець, нахабно й грубіянськи його від неї відпихує»⁴⁰.

Верифікувати вищенаведені свідчення римо-католицького священнослужителя дозволяють спомини Н. Суровцової, у яких, зокрема, йдеться:

«Якось увечері на прогулянці мене познайомили одразу з двома митрополитами. Один був літній, живоцерковець, здається, другий зацікавив мене більше: то був Борецький, автокефальний митрополит України [...]. Знайомство було поверхове, і він мені швиденько тицьнув у руку цукорку. Це зрештою було звичайним ділом [...]. Перед закінченням наступної прогулянки митрополит знов підійшов до мене й передав на цей раз записку. Зацікавлена, я почала читати, коли всіх розвели по камерах [...]. Я прочитала раз, другий, протерла очі... ні, в записці справді стояло: "Не бойся нічого, Сталин подарил мне тебя в жены!" Глум? Жарт? Ні! Що ж це таке? Я шукала зашифрований зміст, перевертала записку, рахувала літери — нічого не виходило [...]. Не знаю, в якому стані він прибув у ізолятор, але на час нашого знайомства розум його вже затуманився, чим і пояснювалася неймовірна записка [...]. Мало що так пригнічувало в тюрмі, як усвідомлення, що поряд з тобою сидять люди, котрі вже втратили розум»⁴¹.

1932 р. було підведено ризику під перебуванням в'язня Г. Петренка у Ярославському політизоляторі (та, ймовірно, остаточно покладено край взаєминам колишнього чоловіка й дружини). Вимагаючи перегляду «справи» й переведення з цією метою до Москви, а також скасування несправедливого вироку, він оголосив голодування (очевидно, не вперше) й тримав його з 25 липня по 11 серпня. Григорій Григорович таки досягнув певного результату: згідно з особистим розпорядженням начальника Тюремного відділу ОГПУ Попова, 14 серпня 1932 р. він опинився у Бутирському

³⁹ Докладніше про нього див.: Зінченко А.Л. *Борецький Микола* // Енциклопедія історії України: В 5 т. — Т. 1. — С. 342.

⁴⁰ Skalski T., ks. *Terror i cierpienie: Kościół katolicki na Ukrainie 1900–1932: Wspomnienia*. — S. 364.

⁴¹ Суровцова Н. *Спогади*. — С. 252–253.

ізоляторі ОГПУ. І вже тут 3 вересня оголосив чергове голодування, вимагаючи перегляду справи⁴².

Свої вимоги в'язень гранично чітко сформулював у заяві на ім'я начальника КРО ОГПУ В. Осмоловського від 1 жовтня 1932 р.:

«7-го септября с. г. Вы лично заверили меня, что с ближайшим этапом, никак не позже, чем через две недели, я буду отправлен в один из лагерей ОГПУ, вследствие чего я не настаивал на предоставлении мне права переписки с сестрами. Однако, вопреки Вашему заверению, я до сих пор еще не отправлен и даже потерял надежду на скорое отправление. Между тем, я до сих пор лишен возможности переписки с сестрами, к концу пятого года заключения лишен элементарного права всякого заключенного — отношения с родственниками. Поэтому прошу Вас: 1) отменить наложенное на меня запрещение переписки с сестрами, ибо аналогичное мое обращение к Коменданту изолятора от 20/VIII с. г. осталось без удовлетворения; 2) разрешить отправить за мой счет прилагаемую телеграмму сестре; 3) разрешить мне перейти на какую-нибудь работу в изоляторе по согласованию с Комендантом или же ускорить назначение на этап»⁴³.

14 жовтня 1932 р. Особлива нарада при Колегії ОГПУ відмовила Г. Петренкові у перегляді його справи й, згідно з вказівкою обліково-статистичного відділу ОГПУ керівництву Белбалттабору ОГПУ від 23 жовтня, ув'язненого з першим етапом, що відходив, спрямували до ст. Ведмежа Гора для відбування терміну покарання, що ще залишався⁴⁴.

Тим часом у підсоветській Україні здавалось би дрібний епізод ширшої картини політичних репресій — «справа Суровцової–Петренка» 1927–1928 рр. — зусиллями влади й таємної поліції поволі вписувався у загальний контекст сумнозвісної сталінської теорії «загострення класової боротьби» й, у свою чергу, слугував зручним прецедентом для фабрикування наступних, таких же сфабрикованих «справ». І якщо намагання енкаведистів залучити свідчення Н. В. Суровцової для обтяжування оскаржуваних українських інтелігентів у процесі «Українського національного центру» 1931–1932 рр. наштовхнулися на опір засудженої й зазнали фіаско⁴⁵, то

⁴² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 172, 181.

⁴³ Там само, арк. 149–149 зв.

⁴⁴ Там само, арк. 169.

⁴⁵ Див.: Дашкевич Я. *Надія Суровцова: Нотатки з нотаток* // Суровцова Н. Спогади. – С. 368.

під час фабрикування «справи» «Української військової організації»⁴⁶ її інспіратори й взагалі обійшлися без таких силуваних «свідчень», вважаючи своїм звичаєм — засуджений — отже, винний.

Естафету брудних справ листопадового пленуму 1933 р. по дискредитації уродженців західноукраїнських земель в УССР, зокрема оскаржених у «справі» «Української військової організації», а відтак легітимізації «галицької операції» ГПУ перейняв XII з'їзд КП(б)У (18–23 січня 1934 р.).

Промовці на цьому партійному форумі у своїх повідомленнях про ліквідацію «антисоветських змовників» й «агентів міжнародного імперіалізму» у республіці назагал спиралися на вже оприлюднені 1933 р. відповідні дані. Розлогий виступ В. А. Балицького 19 січня 1934 р. містив, зокрема, стислу згадку про ліквідацію «українського контрреволюційного підпілля в 1933 р.». До головних здобутків енкаведистів зараховувався й «рішучий розгром» його керівних центрів, насамперед «Української військової організації», яка, мовляв, «очолювала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, а також організацію саботажу в сільському господарстві»⁴⁷.

«Політичний звіт ЦК КП(б)У», який довів до відома делегатів з'їзду 20 січня 1934 р. П. П. Постишев, також інформував про загострення класової боротьби у республіці упродовж 1931–1932 рр. й інтенсивну репресивно-чекістську діяльність як адекватну, мовляв, реакцію силових структур на активізацію «класового ворога».

Повідомляючи партійне зібрання про викриття ГПУ УССР «Української військової організації» на початку 1933 р., «українізований» Постишев, зокрема, сказав:

«Лише тепер видно, наскільки ця болячка на тілі Радянської України встигла розповзтись. Їм удалось розсадити окремих своїх людей і навіть цілі групки націоналістів на різних ділянках соціалістичного

⁴⁶ Докладніше див.: Рубльов О.С. *Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: справа «Української військової організації»* // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. наук.-докум. серії книг «Реабілітовані історією»; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. — К., 1999. — Вип. 9. — С. 169–184; Рубльов О.С. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. — С. 332–432.

⁴⁷ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січ. 1934 р.: Стеногр. звіт. — Х.; К., 1934. — С. 119.

будівництва і особливо будівництва радянської української культури»⁴⁸.

Особливе зацікавлення доповідача викликала кадрова політика «увістів», прокоментована ним вочевидь за «Обвинувальним висновком у справі УВО»:

«Ось, наприклад, сектор науки Наркомосу. Ще в 1925 р. керівником цього сектора сів Матвій Яворський. Пішов Яворський, сів Озерський, пішов Озерський, сів Коник, а всі ж вони виявилися згодом членами “УВО” і навіть її керівництва. *Або ось Уповнаркомзаксправ. Заступником Уповнаркомзаксправ був у 1924 р. Максимович. Пішов Максимович, сів Петренко, пішов Петренко, сів Тур, — знов-таки всі члени “УВО” і навіть її керівництва.* Як бачите, вони мали свій розподвідділ, свою продуману систему розподілу і розставлення кадрів. І так майже на всіх ділянках, захоплених ними, вони додержували цього організаційного принципу наступності своїх людей. Раз захопивши ту чи іншу відповідальну ділянку, вони вже її із своїх рук не випускали»⁴⁹ (виділення наше. — Авт.).

1938 р. по відбуттю покарання Г. Г. Петренко залишив нарешті непривітний ГУЛАГ. Після коротчасних відвідин України (того року рідна сестра спілкувалася з ним у м. Білій Церкві) він, згідно з обов’язковими приписами репресивного апарату, змушений був залишити рідну землю й виїхав до Середньої Азії, де працював плановиком на одному з заводів у Туркменістані — у м. Чарджоу, неподалік кордону з Афганістаном. Там же, далеко від Батьківщини, він помер 1952 р. у цілковитому, здавалося б, забутті.

Втім, це забуття все ж таки не було абсолютним. Як вже згадувалося вище, 1947 р. на Заході були опубліковані спогади С. Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках», де Григорій Петренко згадувався як Петренко *Іван...* Ймовірно, мемуарист був би відвертіший і точніший, якби міг верифікувати свої свідчення й був переконаний, що згадувані ним колишні колеги-бранці (принаймні ті, хто уцілів) перебували поза межами контролю тоталітарної сталінської імперії. Одначе такої впевненості він не мав — звідси й прикметне застереження:

«Мушу, насамперед, сказати, що скупість наведених матеріалів про окремих в’язнів пояснюється тим, що люди ці ще й досі перебу-

⁴⁸ XII з’їзд Комуністичої партії (більшовиків) України, 18–23 січ. 1934 р.: Стеногр. звіт. — С. 204–205.

⁴⁹ Там само. — С. 205.

вають на терені “темного царства”. Тим часом пишу тільки про те, що не є новиною для енкаведистів. Коли ж говорю більше, то мушу вважати на долю цих ще й нині підсовєтських людей. Боляче мені, що й сьогодні не можу говорити на повний голос все про наших страдників і звияжців; але вірю, що настане час, коли наша інтелігенція повернеться з тих нетрів несходимих і, оновлена духом, розповідь сама про себе»⁵⁰.

Після смерті Й. Сталіна для засудженої Н. Суровцової з’явилася надія на реабілітацію й повернення до «цивільного» життя. Після амністії 1954 р. вона багато писала, звертаючись до органів союзної Прокуратури, вимагаючи перегляду сфабрикованих щодо неї «слідчих справ» й відповідних вироків. За плечима вже було 13 років ув’язнення (в тому числі 5 років в одиночці Ярославського політизолятора), 16 років заслання (з них 8 років за вироками, решта — «без права виїзду») — загалом 29 років невольного, украденого сталінським тоталітарним режимом життя, сповненого знущань, цькувань, поневірян і розпуки⁵¹. Але літераторка витримала суворі випробування.

21 червня 1955 р. з селища Нижній Сеймчан Магаданської області амністована Н. Суровцова звернулася з скаргою до Генерального прокурора ССРСР Р. А. Руденка з вимогою щодо перегляду її «справи» й відновлення власного чесного імені. У зверненні йшлося:

«В 1925 г. я возвратилась в Харьков из Вены, где окончила университет и получила докторскую степень за диссертацию “Богдан Хмельницкий”. Приехала, будучи членом австрийской коммунистической партии. По профессии литературный научный работник. По образованию — историк. Училась в Вене, Киеве, Ленинграде [...]. Работала редактором и референтом в украинском представительстве Министерства Иностранных дел, в рад[ио].-тел[еграфном]. агентстве Украины, Главлите, ряде газет. Работала переводчиком Госиздата; была аспирантом при кафедре истории культуры Украины [...]. В октябре 1927 г. я была неожиданно увезена в Москву [...]. Меня привезли во внутреннюю секретную тюрьму Лубянка 2, в прекрасные условия, но в строгой одиночке.

Там меня посетил ночью Ягода и сказал, что мое освобождение будет всецело зависеть от меня самой. О подробностях со мной поговорят на другой день. Утром меня вызвали к какому-то ответ[ст-

⁵⁰ Підгайний С. *Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941*. – С. 32.

⁵¹ Дашкевич Я. *Надія Суровцова: Нотатки з нотаток // Суровцова Н. Спогади*. – С. 369.

венному] работнику, если не ошибаюсь, Артазову (Артузову?). Он повторил предложение работать в секретной разведке и следить за К. Максимовичем, бывш[им] полпредом в Вене М. Левицким и [...] предс[едателем] госплана Ю. Коцюбинским и др. [...]. Меня должны были немедленно освободить; он осуждал бестактность Харьковско-го ГПУ, предлагавшего за эту работу деньги и взывал к политическому сознанию. Я отказалась. Ибо, если бы знала что-нибудь преступное хотя бы о самых близких друзьях, я бы, как коммунистка, сказала об этом, не ожидая предложений ГПУ».

Заявниця так коментувала подальший перебіг «слідства» 1927–1928 рр. щодо неї:

«Меня продержали месяцев восемь. За это время вызывали несколько раз к следователю [...]. Следователь стал утверждать, что я на спектакле в театре, в фойе передала польскому Консулу Скшинскому какие-то документы. Ничего конкретного я так и не узнала. Ни свидетелей, ни очных ставок, ни документов никогда не было. Я сочла это неуместной шуткой, так как консул бывал на всех приемах, жил рядом со мной, я знала о наблюдении за дипломатическими представителями — и предположить о передаче каких-то документов на премьеру спектакля серьезно следователь не мог.

Однако, он неожиданно сформулировал обвинение «польско-немецкий шпионаж». Такое соединение во время тех политических взаимоотношений было весьма странным.

Я спокойно ждала суда, уверенная, что там буду иметь возможность выяснить всю абсурдность обвинения. Но вместо суда меня вызвали на свидание с матерью, где оказалось, что ей сообщили о состоявшемся уже приговоре Особого Совещания — пять лет Соловков.

Позже этот приговор объявили и мне, но видоизмененным: вместо Соловков стоял одиночный корпус бывшей каторжной тюрьмы, в то время — Ярославский политизолятор. Оттуда меня раз возили в Харьков для дачи показаний по процессу украинского социалистического центра и настаивали, чтобы я присоединилась к предъявленным мне показаниям профессора М. Грушевского. Я отказалась.

После 5 лет одиночки [...] мне дали без приговора суда 3 года ссылки в Архангельске.

Там в 1936 г. снова арестовали и, снова без конкретного обвинительного материала и суда, Особое Совещание Москвы приговорило меня к 5 годам лагерей Колымы, откуда, пересидев полгода лишних, была освобождена с паспортом, ограничивающим местожительство, а в 1949 г. — снова арест без обвинения, почти год центрального изолятора и ссылка без указания оснований и срока на Колыме же.

В 1954 г. я попала под амнистию со снятием судимости и получила «чистый» паспорт.

Таким образом, я подвергалась репрессиям с 1927 г. по 1954 г.

Никогда, ни разу за эти годы мне не было предъявлено конкретно обвинение; никогда мною не было совершено ни одного противозаконного поступка. Большинство лиц, принимавших участие в моем осуждении, признаны врагами отечества и давно расстреляны.

Многие товарищи, находившиеся в аналогичном положении, полностью реабилитированы, например, писатель Остап Вишня, знакомство и связь с которым мне инкриминировало следствие в 1936 г. [...], уже давно пишет и работает на Украине»⁵².

Звернення завершувалося песимістичним акордом, однак авторка наполягала на відновленні щодо неї «історичної справедливості» й реабілітації власного доброго імені:

«Мне “практически” уже ничего не нужно. Жизнь ушла безвозвратно — реабилитация нужна мне во имя той веры в справедливость, которую меня не сумели заставить потерять 25 лет одиночек, тюрем, лагерей и ссылок.

Этот почти посмертный акт справедливости нужен и нашей стране, где никогда не может быть поздно признать невинность человека — и об этом я ходатайствую перед Вами»⁵³.

Наступного дня, 22 червня 1955 р., Надія Віталіївна звернулася за підтримкою до свого давнього знайомого — П. Г. Тичини:

«Шановні Павле Григоровичу! Може Ви пам'ятаєте — бо ж поет пам'ятає усе — як тридцять років тому, у [19]25–27 році збиралася у Харкові письменницька молодь у дівчини Надії Суровцової, що тоді тільки починала свою літературну діяльність; в тій хаті, Максиміліянівська, 19, не раз бували і Ви.

Але коли б Ви і не згадали мене “за життя”, то, певне, не забули, як я зникла з того життя, мого арешту, моєї смерти, що триває і досі. Ви читали або чули про великий некролог з нагоди мого розстрілу в емігрантській польській пресі, і чули дещо за мене. Тоді це була рідка подія.

І от я зникла з життя. Минуло багато часу. Змінилися події, обставини, люде [...]. Знаю лише одне: що мала весь час чисте, незаплямоване сумління. Як тяжко ни було мені, ніколи не зверталася до нікого.

Нещодавно, так само несподівано, з мене “знято судимість”.

І от тепер я дозволяю собі звернутися до Вас: допоможіть мені, щоб мою справу переглянули [...]. Я долучаю подробиці цієї “справи” і хочу, щоб відповідні інстанції переглянули те, що забрало мені

⁵² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 230–232.

⁵³ Там само. – Арк. 232.

Протокол допроса свидетеля

1956 г. 20 апреля Лом. Военный следователь военного прокурора
Киевского военного округа.
майор Алексеев.

допрашивал в в.т. КВФ (где допрашивал) нижепоименованного в качестве свидетеля с соблюдением ст. ст. УПК.

1. Имя, отчество и фамилия Губенко-Вишняк Павел Михайлович

2. Год, месяц и число рождения 1889 г.

3. Постоянное местожительство и адрес г. Киев

4. Место ул. Красноармейская дом 6, кв. 16.
раб. Союз Советских писателей Украины.

5. С какого времени в Советской Армии никогда

6. Занимаемая должность и звание писатель

7. Партийность (с какого времени и № партбилета) беспартийный

8. Образование высшее

9. Имеет ли награды 1 медаль.

10. Судимость не судимый

11. Отношение к обвиняемому попутчиком.

Свидетелю предупреждены об ответственности за ложные показания по ст. 87, 89 Угол. Код. УССР.

Муреско (подпись) Остап Вишняк

По существу дела показываю: Маденду Владимировну Суровцову
я знал с двадцати годов (1927-28-29), когда я
работал в редакции газет "Наша Украина", в Харьковской
Стрельца работал, главным я помню, в иномрачном
отделе редакции газет. Близко знакомства я с ней
не имел, но встречался в редакции, беседовал. Встретился я с ней и в Харьковском клубе писателей. При
помощи тро. тов. Карацериной Суровцову, как против
Советской власти, - не могу. Каковой она мне тогда казалась
омерзительной, аргументы Советским журналистам.

з. 3080 Павел Михайлович Губенко (Остап Вишняк)

Фрагмент протоколу допиту свідка П. М. Губенка (Остапа Вишні)
у справі реабілітації Н. В. Суровцової та Г. Г. Петренка.
20 квітня 1956 р.

молодість, життя, радість праці на користь батьківщині, людству — без жодної провини з мого боку.

Я вважаю свою реабілітацію не власною, особистою справою — чей же мені не вернеться втрачене — але за справу громадську — і тому сподіваюся, що Ви не одмовите мені»⁵⁴.

До честі колишніх колег Н. Суровцової — літераторів (як реабілітованих, так і нерепресованих) вони не відмовилися свідчити на її користь й забезпечили тим самим оперативну її реабілітацію.

20 квітня 1956 р. помічник військового прокурора Київського військового округу майор Алхімов допитав у приміщенні Військової прокуратури свідка П. М. Губенка-Вишню, який дав такі покази щодо колишніх колег-газетярів:

«Надежду Витальевну Суровцеву я знав в двадцатых годах (1927–28–29), когда я работал в редакции газеты “Вісті ВУЦВК”, в Харькове. Суровцева работала, насколько я помню, в иностранном отделе редакции газеты. Близкого знакомства я с ней не имел, но, встретившись в редакции, беседовал. Встречался я с нею и в Харьковском клубе писателей. Припомнить что-либо, характеризующее Суровцеву, как противника Советской власти, не могу. Наоборот, она мне тогда казалась энергичным, активным советским журналистом.

Григория Григорьевича Петренка знав я в Харькове в 1927–28 годах, как Заведывающего иностранным отделом редакции газеты “Вісті ВУЦВК”.

Г. Г. Петренко считался в редакции квалифицированным журналистом и активным советским человеком. Таким и я его считал в то время»⁵⁵.

У квітні 1956 р. письмове свідчення щодо лояльності Н. В. Суровцової адресував до Військової прокуратури КВО й П. Г. Тичина:

«По делу Наталии Виталиевны Суровцевой могу сказать только следующее. Знал я Надежду Суровцеву (по отчеству не помню), но не Наталию. В числе других моих знакомых я встречался с ней в Клубе Писателей (Будинок им. Блакитного). Это было приблизительно в последние годы моего пребывания в Харькове (наша писательская организация переехала в Киев в конце 1933 г.). Впечатление от нее, как от гражданина и человека у меня осталось положительное. Никогда я не замечал со стороны Надежды Суровцевой какой-нибудь нехорошей настроенности по отношению к советским людям и всей стране нашей. Наоборот, по ее поведению, по ее выступлениям в

⁵⁴ ЦДАМЛІМ України, ф. 464, оп. 1, спр. 64, арк. 1.

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 203–203 зв.

КИЕВ АРТЕМА 59

ВОЕННАЯ ПРОКУРАТУРА КИЕВСКОГО ВОЕННОГО ОКРУГА

МАЙОРУ АЛХИМОВУ

По делу Наталии Виталиевны Суровцевой могу сказать только следующее. Знал я Надежду Суровцову / по отчеству не помню /, но не Наталию. В числе других моих знакомых я встречался с ней в Клубе Писателей / Будинок им. Блакитного /. Это было приблизительно в последние годы моего пребывания в Харькове / наша писательская организация переехала в Киев в конце 1933 года /. Впечатление от нее, как от гражданина и человека у меня осталось положительное. Никогда я не замечал со стороны Надежды Суровцевой какой-нибудь нехорошей настроенности по отношению к советским людям и всей стране нашей. Наоборот по ее поведению, по ее выступлениях в печати, я мог смело судить тогда как и сейчас думаю, что она была всецело предана великому делу Советского народа и Коммунистической партии.

П. Тичина

Киев Релина 5 кв. 3

*Свідчення П.Тичини під час реабілітації Н. В. Суровцевої.
Квітень 1956 р.*

печати, я мог смело судить тогда, как и сейчас думаю, что она была всецело предана великому делу Советского народа и Коммунистической партии»⁵⁶.

17 травня 1956 р. військовий прокурор КВО генерал-майор юстиції І. Бударгін адресував Військовому трибуналу КВО протест (порядком нагляду) щодо «справи» Суровцевої–Петренка 1928 р., в якому пропонував припинити провадження з наступних мірку-

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 200.

вань: у перебігу попереднього розслідування обвинувачувані власної провини не визнали, рішуче відкинувши інкриміновані їм «шпигунські зв'язки» з польським консулом у Харкові К. Скшинським та постачання дипломату відповідної «розвідувальної інформації». У свою чергу, як слідство 1927–1928 рр. не спромоглося речовими доказами довести провину Н. Суровцової та Г. Петренка, так і Особий архів МВС ССРСР та КГБ при РМ ССРСР не мали у своєму розпорядженні «компрометуючих матеріалів» щодо Суровцової–Петренка. На користь останніх свідчили й покази свідків П. Г. Тичини та П. М. Губенка-Вишні⁵⁷.

22 травня 1956 р. Військовий трибунал Київського військового округу скасував постанову Колегії ОГПУ від 28 травня 1928 р. й закрити «справу» щодо Г. Г. Петренка та Н. В. Суровцової «за відсутністю складу злочину»⁵⁸.

7 червня 1957 р. сестра Г. Г. Петренка — Параска Петренко — звернулася до начальника архівно-облікового відділу КГБ УРСР з проханням видати їй довідку про місце останньої (перед арештом) роботи брата. 17 червня заявниця отримала таку довідку:

«Выдана гр-ке ПЕТРЕНКО Прасковье Григорьевне в том, что, по имеющимся в КГБ при СМ УССР данным архивного дела, ее брат — ПЕТРЕНКО Григорий Григорьевич на день ареста 29 ноября 1927 г. значится работавшим заведующим пресс-бюро уполномоченного НКВД в гор. Харькове.

Справка выдана на предмет получения пособия»⁵⁹.

Невдовзі, виплативши двомісячний посадовий оклад Г. Г. Петренка його сестрі, радянська держава, на думку її керівників, стовідсотково «компенсувала» родині усі моральні й матеріальні кривди, завдані їй тоталітарним режимом...

Якщо юридично-громадянська реабілітація таки відбулася, то набагато складнішою виявилася для Н. Суровцової справа з відновленням у правах колишнього члена письменницької спільноти УССР, що (відновлення) гарантувало не лише гіпотетичну можливість друкуватися, а й забезпечувало б певний матеріальний статок...

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 208–209.

⁵⁸ Синицький П.Е. «Справа Суровцової–Петренка» 1927–1928 рр.: опрацювання моделей масових репресій проти вітчизняної інтелігенції кінця 1920-х – початку 1930-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 33. – С. 183–185.

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 238–239.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ № 455/0-56	СЕКРЕТНО Экз. № 5
ВОЕННЫЙ ТРИБУНАЛ КИЕВСКОГО ВОЕННОГО ОКРУГА	
в составе:	
председательствующего полковника юстиции МАЗУРОВА ,	
членов: полковника юстиции СТЕПАНОВА, подполковника юстиции ТОРГАШИНА	
рассмотрел в заседании от 22 мая 1956 года протест в порядке надзора военного прокурора КВО на постановление коллегии ОГПУ от 28 мая 1928 года по делу	
ПЕТРЕНКО Григория Григорьевича, 1890 года рождения,	
осужденного к 10 годам ИТЛ и	
СУРОВЦОВОЙ Надежды Витальевны, 1896 года рождения,	
осужденной к 5 годам ИТЛ.	
Заслушав доклад ТОРГАШИНА и заключение пом. военного прокурора КВО майора АЛХИМОВА, об удовлетворении протеста,	
У с т а н о в и л :	
ПЕТРЕНКО и СУРОВЦЕВА обвинялись в том, что ПЕТРЕНКО работая заведующим пресс-бюро уполномоченного НКВД, а СУРОВЦЕВА редактором этого бюро, используя свое служебное положение, связались с польским консулом в гор. Харькове Скинским, которым были завербованы, и снабжали Скинского информацией разведывательного характера.	
После ухода из НКВД Петренко, работая в редакции газеты "Вести", а Суровцева - Ратау, продолжали передавать Скинскому различного рода шпионские сведения, касающиеся дипломатической и партийной работы.	
Кроме того, Суровцева во время пребывания ее в гор. Вене была связана с петлюровской разведкой, а ПЕТРЕНКО будучи в Германии - с немецкой.	
Военный прокурор округа в протесте просит постановления Коллегии ОГПУ от 28 мая 1928 года в отношении ПЕТРЕНКО и СУРОВЦЕВОЙ отменить и дело о них производством прекратить за отсутствием состава преступления по следующим основаниям:	
На предварительном следствии Петренко и Суровцева отрицали свою вину и объяснили, что никаких шпионских связей с польским консулом Скинским они не имели и никакой информацией его не снабжали.	
Каких-либо данных, свидетельствующих о шпионской деятельности Петренко и Суровцевой, в деле не имеется.	

- 3 -

Особый архив МВД СССР и КГБ при Совете Министров СССР компрометирующими материалами в отношении Петренко и Суровцовой не располагают.

Допрошенные в 1956 году свидетели Тычина и Губенко-Вышня характеризуют Суровцеву и Петренко положительно.

Соглашались с протестом, военный трибунал КВО, руководствуясь п.1 ст.346 УПК СССР,

О п р е д е л и л:

Постановление Коллегии ОГПУ от 28 мая 1928 г. в отношении ПЕТРЕНКО Григория Григорьевича и СУРОВЦОВОЙ Надежды Виталиевны отменить и дело о них прекратить за отсутствием состава преступления.

Подлинное за надлежащими подписями.

Верно: ЧЛЕН ВОЕННОГО ТРИБУНАЛА КВО
ПОДПОЛКОВНИК ЮСТИЦИИ

М. Торгашин
/ ТОРГАШИН /

отп. 5 экз.
1-в наряд.
2-4 для исп.
5-в дело
отп. Супрун.
№ 4343.
25.5.56 г.

С подлинным сверли:

Суд. секретарь ВТ КВО
ст. л-ит

Венцур
/ ВЕНЦУР /

Ухвала Військового трибуналу КВО щодо реабілітації
Н. В. Суровцової та Г. Г. Петренка.
22 травня 1956 р.

20 липня 1956 р. все ще з Колими — з селища Нижній Сеймчан Магаданської області — Надія Віталіївна адресувала листовну заяву до Спілки советських письменників України (ССПУ):

«Прошу відновити моє членство в Спілці письменників, членом якої була прийнята в 1925–26 році»⁶⁰.

До цієї лаконічної заяви долучалося розлогіше особисте звернення до голови ССПУ М. П. Бажана такого змісту:

«Шановний Товаришу! Можливо, Ви вже дещо чули за мене від тт. Тичини та Вишні, а, може, і раніш. Зараз моя справа до Вас така: до мого арешту, як Ви знаєте, я була членом спілки письменників, «АРК»у, не згадуючи про спілку поступових письменників Заходу, яку ми колись, ініціативний комітет, заснували були в Відни. Так от тепер, після одержаної реабілітації, мені хотілося б, хоч і пізно, відновити минуле. Як воно робиться зараз, не маю уяви, бо почуваю себе, немов з'явилася з того світу.

Маю на оці свій поворот до спілки письменників. Мій квиток членський десь у нетрях інстанцій, що аж тепер визнали помилку, що тривала майже 30 років. Здобувати його там, мабуть, надто довго і складно. Лишилися друковані твори та спогади свідків початків моєї літературної діяльності.

Долучаю офіціальну заяву до Вас, як голови союзу, і прошу відповісти. Може це треба робити інакше [...]. Бувайте здоровенькі, *Н. Суровцова*»⁶¹.

Відповідь керівника письменницької організації була етикетально-відмовною, але формально коректною:

«Шановна товаришко Суровцова! Сучасна Спілка радянських письменників УРСР заснована 1934 року, — отже з цього року й рахується членство в ній. Тому, на жаль, Ваша заява про відновлення в Спілці письменників не може бути задоволена. Може йти мова про вступ до Спілки — але навряд чи за тридцять років, пережитих Вами, Ви мали змогу написати твори, що могли б зараз бути видруковані і що стали б за підставу для прийняття Вас до Спілки. Маємо надію, що в найближчому майбутньому Ви, повернувшись до літературної роботи, дасте такі твори, які дадуть нам змогу з радістю прийняти Вас до Спілки письменників.

З пошаною, Голова Правління Спілки радянських письменників України *М. Бажан*»⁶².

⁶⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 590, оп. 1, спр. 265, арк. 44.

⁶¹ Там само, арк. 33.

⁶² Там само, арк. 46.

Навесні 1957 р. Н. Суровцова повернулася в Україну, де спершу замешкала у родичів у Києві, але отримати тут постійне житло їй не вдалося, адже арештували її у Харкові. У колишній же столиці УРСР давно вже не було нікого з друзів — вони здебільшого загинули у сталінських тюрмах і таборах. Натомість пощастило відсудити батьківський будиночок в Умані й виселити звідти тимчасового «окупанта» — відставного полковника советського війська, який збагатився награбованим у Німеччині майном. У листі Н. Суровцової від 11 листопада 1957 р. згадуються ці перипетії:

«Поїхав мій полковничек, виписаний з усіх інстанцій і вивіз два контейнери демократично німецьких скарбів, придбаних у відповідну добу. І от я вийшла, нарешті, до дому. До кімнат, де бігала ще підлітком, де підросла, де формувалося життя. Ті самі вікна, що з них дивилася дівочими очима на світ, маленький уманський світ, що згодом став таким широким. Там жили, там умерли мої батьки. І нічого, нічого у мене немає поки що. Підмела я чуже сміття, повикидала дрова, тріски, змела павутиння чужих павуків, протерла ясно віконця, і відчула, як безмежно я знесилена. А стільців, лавки, табурета — бігма. Та нам байдуже, вчені. В організованому порядку постелила на підлогу рядно, під голову книжки — і як же солодко мені спалося уперше в рідній оселі [...]»⁶³.

У батьківському будиночку в Умані на вулиці з дикунською назвою — Коммолоді (скорочення від «комуністической молодёжи») — Надія Віталійовна мешкала до останку життя.

Співпраця з ССПУ нібито налагоджувалася, але, зрештою, не принесла нічого певного. У тогочасному листуванні Надії Віталіївни згадується:

«Була вчора (16 листопада 1957 р. — *Авт.*) в Спілці у Бажана та Смолича. І ці мене пам'ятають дуже тепло, кличуть працювати, на початку взяти окрему книгу — переклад з якої-небудь там мови, а далі видно буде. В принципі я згодилася, бо це шлях до Спілки, де інакше мене не відновлять. Одночасно не виключене перевидання старих перекладів, їм чомусь хочеться мене зробити багачкою. Сумніваюся, і не прагну»⁶⁴.

⁶³ Суровцова Н. *Лист до Ю. Корчака-Чепурківського, 11 листоп. 1957 р.* // Суровцова Н. *Листи* / Упоряд. Л. Лук'янова. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. — Кн. 1. — С. 471.

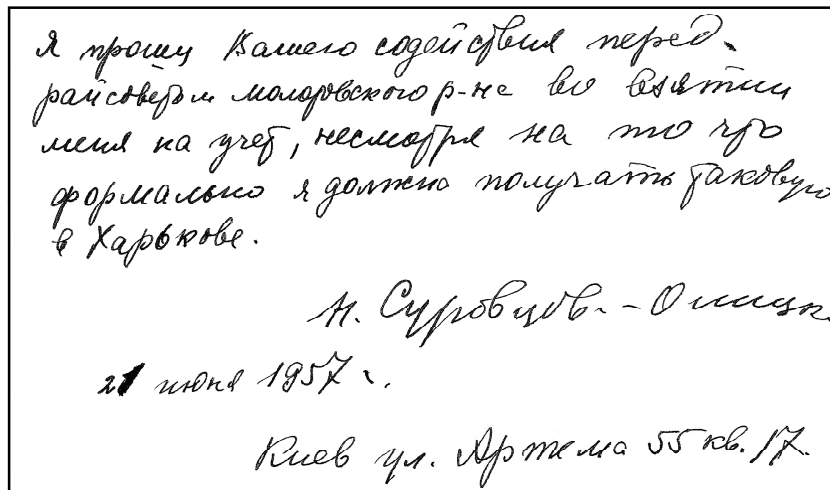
⁶⁴ Суровцова Н. *Лист до Ю. Корчака-Чепурківського, 17 листоп. 1957 р.* // Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 473.

комитет Государственной безопасности
УССР

Секретариат КГБ при Совете
Министров УССР
Вх. № 1769/2
22.06.1957

Суровцова - Омички?
Надежда Витальевна

будући реабилитированной 28 мая 1956г. № 45510-5
после тридцатилетнего репрессирования, и обратила
в Киевский горсовет с просьбой предоставить мне
комнату; получила ответ, что для этого необходимо
приехать в Киев и сдать на учет реабилитированной,
что и сделана в январе текущего года. В горсовет
мне сказали, что необходимо прописаться в
каком нибудь районе Киева, и сдать на учет
в этом же районе. Я прописалась в
Моисеевском р-не, и никак не могу быть
принята на учет. Сейчас там у меня уредни
справку КГБ о месте моего ареста, и говорят,
что выезд на учет можно только арестованной
в Киеве - как правило.
Я работала, выросли, училась в Киеве. Работала
и полтора года перед арестом в Харьков,
потому что там находились мои старшие
инженеры: Ден, Шавмит, Ратау и кафедра
теории культуры - все места эти
были в мое негодное время эвакуации
переведены в Киев. Все нешное - в смысле
модел, знавших меня, работы, возможности
действительной жизни, связано для меня
теперь с Киевом.

Звернення Н. В. Суровцової до КГБ УРСР щодо сприяння у взятті її на квартирний облік у м. Києві. 21 червня 1957 р.

Осівши в Умані, Н. Суровцова займалася літературною роботою, продовжувала написання «Спогадів», розпочатих ще на Колімі, а рівночасно — окремих оповідань, новел, статей, мемуарних замальовок про різних яскравих особистостей, на зустрічі й особисте знайомство з якими була щедрою її доля⁶⁵.

Однією з таких яскравих постатей був Ізраїль Юделевич (Іван Юліанович) Кулик.

15 лютого 1969 р., листовно адресуючись до Івана Лукича Бутича (1919–2007), Надія Суровцова згадувала:

«Запросив до участі, як інтелігентніш сказати, мене Первомайський у збірнику Куликівському, що має вийти. Певне, хоч і дрібнички, але знаю те, чого ніхто в одній особі не знає: і в Умані, і в Канаді, і в міністерстві, і ще де в чому. Я з охотою написала, хоч не думаю, що воно зможе вийти друкованими літерами, бо я вже як згадую, то те, що було. Пункти такі: чому Єврей став українським поетом (того ніхто ніде не згадує, а воно цікаво), як там було з погромами (того теж ніхто не знає або не згадує) і чому він так реагував на всяке — бо був щирим фанатиком, і так само і з ним вийшло. Отаке всяке.

⁶⁵ Падун-Лук'янова Л. Слово про Надію Суровцову // Березіль. — 1992. — № 3/4. — С. 146.

Розуміється, належно прихильно та шанобливо, і з висновком, що могили, хоч і нема, а люде, що гинуть за Вітчизну, безсмертні. Це Вам так, “ескіз” — насправді воно трохи розумніше, проте мені жаль тих, хто буде мені пояснювати про непридатність, “на жаль”, “на разі”, “поки що” і т. п. та потішати бідного автора. Воно ж для архиву все одно здасться [...]»⁶⁶.

У мемуарний збірник, присвячений пам’яті І. Кулика, спогади Н. Суровцової, як вона й передбачала, вочевидь не потрапили⁶⁷.

У листі до Юрія Смолича від 5 листопада 1972 р., коментуючи черговий (останній) випуск його мемуарної серії «Розповіді про неспокій» — «Розповіді про неспокій немає кінця: Ще дещо з двадцятих і тридцятих років в українському літературному побуті» (1972)⁶⁸, Надія Віталіївна саркастично зауважила:

«Ну, а що до Кулика, то, даруйте, який з нього «ерудіт» — уманське 4-кл.[асне] училище, та ото трохи художнього в Одесі? Про нього Ви не договориєте, але можна було б сказати і більше, бо Ви, очевидно, добра людина [...]»⁶⁹.

Ця репліка Н. Суровцової пролунала на адресу відповідного місця з мемуарів Ю. Смолича, у якому зокрема йшлося:

«Був з Івана Юліановича Кулика добрий перекладач з англійської. Був Іван Юліанович — поза поетичним обдаруванням, взагалі ерудит, що на тій порі, в письменницьких колах першого повоєнного “призову”, траплялося не так часто: не всі могли похвалитися навіть цензом середньої освіти»⁷⁰.

У неопублікованих спогадах про І. Кулика, написаних 1969 р. (тобто раніше мемуарів Ю. Смолича, принаймні їхньої заключної частини), Н. Суровцова й справді особисто сказала не лише «більше», а й вочевидь об’єктивно-критичніше про свого колишнього товариша й колегу:

«Навіть серед тодішнього середовища людей, безмежно відданих своїй ідеї, він вражав своєю, я б сказала, майже фанатичною принципіальністю та вірою в непогрішимість тих явищ, які відбува-

⁶⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 52^в, арк. 58–58 зв.

⁶⁷ Див.: *Поет революції: Спогади про Івана Кулика* / Упоряд. Ю. В. Бейдер. — К.: Рад. письменник, 1971. — 246 с.

⁶⁸ Див.: Смолич Ю.К. *Розповіді про неспокій немає кінця: Книга третя: Ще дещо з двадцятих і тридцятих років в українському літературному побуті*. — К.: Рад. письменник, 1972. — 204 с.

⁶⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 169, оп. 2, спр. 635, арк. 22.

⁷⁰ Смолич Ю.К. *Розповіді про неспокій немає кінця: Книга третя*. — С. 68.

лися навкруги нього. Я не пам'ятаю, не знаю, чи були, могли бути в нього які вагання, сумніви. М'яка, чутлива людина, він вмів бути кам'яно-твердим»⁷¹.

І далі, мемуаристка зверталася вже до власного досвіду застосування щодо неї вищезгаданої куликової принципності:

«Не буду спинятися на численних випадках такого принципального “підходу” до життя, коли він вірив у справедливість того, що бачив. Мені пригадується тільки невеличкий, останній епізод моєї вже “заочної” зустрічі з Куликом: коли після мого арешту у 1927 р. до нього у розпачі звернулася по допомогу, рятунок моя мати. Кулик, Іван Кулик, мій начальник по роботі в НКЗС, мій колега по літературним спробам, мій товариш по першим дням революції, по музейній роботі дореволюційних часів, наш уманський “Ролька”, дивлячись просто і одверто в очі старій жінці, відповів їй, що він “недостатньо знає мене, щоб втручатися в мою справу”. Він був щирий з собою.

Минуло стільки літ з того часу. Змарнувалося моє життя, життя його дружини — Пюнтек, загинув сам Кулик. І, думається мені, до останньої хвилини він був певний слушності того, що з ним було заподіяно, бо сумнів був органічно чужий його істоті [...]»⁷².

Звивистими й не завжди збагненними були шляхи до читача потенційних дописувачів й авторів друкованого органу Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ — філії Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПСР — «Українського історичного журналу».

У липні 1967 р. «Український історичний журнал» відзначив перше десятиліття. Часопис продовжував залишатися єдиним в УРСР науковим періодичним виданням, яке друкувало студії з вітчизняної минувшини від найдавніших часів до новітньої доби з рішеннями чергового з'їзду/пленуму ЦК КПСР/КПУ включно. «УІЖ» був своєрідним барометром стану національної підсоветської історіографії з усіма її негараздами й нечисленними успіхами⁷³.

Назагал непросто складалися взаємини редколегії з її авторським колективом й дописувачами. Його головний редактор упродовж 1957–1972 рр. Ф. П. Шевченко (1914–1995) зауважував:

«Взаємини між авторами й журналом не зводились лише до принципу — автор бажає надрукуватися, а журнал має можливість опублі-

⁷¹ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 46, арк. 20.

⁷² Там само. — Арк. 20–21.

⁷³ Рубльов О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й за-лаштуноква (1957–1988 рр.) // Укр. іст. журн. — 2007. — № 6. — С. 39.

кувати. Вони набагато складніші. Почати хоча б з того, що авторські пропозиції й можливості журналу не завжди перебувають у гармонійній єдності. Пропозицій багато, редакційний портфель з року в рік збільшується, але обсяг журналу залишається без змін. Прийняті до друку матеріали довго чекають своєї черги (іноді рік-два). І є небезпека, що ці терміни зростатимуть. Таке залежування матеріалів зовсім нестерпне, бо стримує розвиток науки»⁷⁴.

Головний редактор чудово усвідомлював: не існує читачів з однаковими вимогами, знаннями та інтересом до минувшини — на це слід було зважати. Різним за рівнем наукової кваліфікації й творчим діапазоном був і колектив авторів «УІЖу». Однак у тогочасних підсоветських обставинах розвитку вітчизняної історіографії далеко не все залежало від головного редактора чи членів редколегії часопису. Розуміли це й дописувачі видання.

12 травня 1967 р. львівський учений Я. Р. Дашкевич, один з постійних авторів «УІЖу» (з 1963 р. постійний кореспондент і відвідувач «уманського салону» Н. Суровцової), у листі в Умань схвально відгукувався про намір Надії Віталіївни співробітничати з «Українським історичним журналом» й водночас застерігав її від надмірного оптимізму, оскільки був обізнаний з хистким вже на той час становищем головного редактора часопису:

«Це добре, що у Вас наладжується співпраця з «Українським історичним журналом». Було б прекрасно, якщо б Ви могли і хотіли надрукувати в ньому щось з петербурзьких років та про Софію [Потоцьку]. Не треба однак забувати про те, що Федір Павлович [Шевченко] в теорії це одне, а на практиці — його можливості досить таки обмежені, особливо ще й до цього в останній час»⁷⁵.

Три роки по тому, у листі до подружжя Бутичів від 29 червня 1970 р., Н. Суровцова, коментуючи інформацію про переведення Федора Павловича на посаду директора академічного Інституту археології, зауважувала:

«Він колись казав мені, що надрукував би щось за Софію [Потоцьку]. Цікаво, що він робить зараз. Хотіла б його бачити»⁷⁶.

У свої наукових пошуках Я. Дашкевич неодноразово звертався до Н. Суровцової за численними довідками-інформаціями історико-

⁷⁴ Шевченко Ф.П. «Українському історичному журналу» 10 років // Укр. іст. журн. — 1967. — № 6. — С. 7–8.

⁷⁵ Рубльов О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й заляштункова (1957–1988 рр.) // Укр. іст. журн. — 2007. — № 6. — С. 40.

⁷⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 52^а, арк. 64^а.

мемуарного характеру. Так, наприклад, 8 січня 1964 р. він адресувався до своєї уманської кореспондентки:

«А тепер у мене претензії до Вашої пам'яті та до Ваших спогадів. Чи не можете Ви мені підказати щось цікаве про П. Дятлова — з його віденського періоду? Мене цікавить його видавнича діяльність — зокрема видання “Комуністичної бібліотеки” у Відні. До видавничої справи у Відні в 1920–1922 рр. мав якесь відношення відомий чеський поет Карел Томан. Чи не знаєте Ви щось про це?

Ще цікавить мене видавнича діяльність Української секції Комуністичної партії Австрії (це 1923–1924 рр.). Про все це я вже писав і друкував — якщо б Вас цікавило, я міг би прислати відбитку з проханням доповнити і виправити мої відомості»⁷⁷.

Лист Я. Дашкевича від 15 лютого 1969 р.:

«Чи в «Ці часи» Вам не вдалося чути щось про Юліана Бачинського? Після повернення з' США він жив у Харкові, працював у тогочасній УРЕ. Зник в 1934 р. Може натрапляли на якісь сліди. Мене питають, а я до Вас»⁷⁸.

Побіжно й майже синхронно з Я. Дашкевичем заохочував Надію Віталіївну до співробітництва в «УІЖі» її постійний кореспондент з Торонто, чільний діяч Товариства об'єднаних українських канадців Петро Кравчук (1911–1997). Він згадує у листі до Умані від 18 червня 1967 р.:

«Я зараз працюю над довшою статтею для “Українського історичного журналу” — “Відгомін у Канаді Великої Жовтневої соціалістичної революції”. Стаття мусить бути документована, і потрібно переглянути багато першоджерел»⁷⁹.

У листі від 24 березня 1968 р. він же звертається по допомогу до тієї ж адресатки:

«До речі, чи Ви замітили мою невеличку статейку в “Українському історичному журналі” за грудень 1967 про те, як робились заходи у Канаді видати “Капітал” Карла Маркса українською мовою. Можливо Ви щось більше знаєте про Макса Бардаха у Берліні, який займався цією справою, але спроневірював гроші канадських українців, започатковану справу з виданням першого тому “Капіталу” не довів до

⁷⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 284, № 654, арк. 1 зв.-2 (далі – ІР НБУВ).

⁷⁸ ІР НБУВ, ф. 284, № 702, арк. 1.

⁷⁹ Там само, № 1010, арк. 1 зв.; Кравчук П. *Відгомін Жовтневої революції в Канаді* // Укр. іст. журн. – 1967. – № 10. – С. 33–39.

кінця. Прочитайте інформацію у журналі і напишіть мені, чи знаєте Ви щось про ці заходи»⁸⁰.

Безпосередньо звертався по допомогу до Суровцової-мемуаристки й член редколегії «УІЖу» від її історико-партійної частини Андрій Демидович Ярошенко. У його листі від 7 серпня 1964 р. йдеться:

«Я зараз працюю над книжкою про Юрія Михайловича Коцюбинського, збираю про нього документи, матеріали, спогади. Тому звертаюсь і до Вас з проханням: написати мені хоч коротенько про перебування і працю Юрія Михайловича в Відні на дипломатичній роботі. Кажуть, що Ви тоді теж жили і працювали там, добре знали Юрія Михайловича, а в мене про цей період його діяльності зібрано дуже мало матеріалів [...]. Дуже Вас прошу, якщо зможете, то хоч коротенько, в листі, поділіться своїми спогадами про Юрія Михайловича (прикладі, факти, вражіння і т. п.)»⁸¹.

У книзі А. Д. Ярошенка 1965 р. про Ю. М. Коцюбинського вміщена подяка за надісланий з Умані матеріал й своєрідно наголошено авторське право Надії Віталіївни при відповідному посиланні: «З рукописних спогадів, люб'язно надісланих Н. В. Суровцовою на наше прохання»⁸². Згадка про це у листі Надії Віталіївни до приятельки від 9 жовтня 1965 р.:

«Вийшла одна книжечка, в якій автор використав надіслані мною йому для цього спогади, цитує з іменем, прізвиськом і подякою, все, як годиться»⁸³.

На жаль, нічого з науково-мемуарного доробку Надії Віталіївни так і не з'явилося на шпальтах «Українського історичного журналу».

У дещо відмінній ситуації іншому автору «УІЖу» пощастило більше — старшокурсник істфаку Київського держуніверситету

⁸⁰ Кравчук П. *Про видання «Капіталу» К. Маркса українською мовою в Канаді* // Укр. іст. журн. – 1967. – № 12. – С. 99–100; *ІР НБУВ*, ф. 284, № 1012, арк. 2.

⁸¹ *ІР НБУВ*, ф. 284, № 1656, арк. 1–1 зв.

⁸² Ярошенко А. *Юрій Михайлович Коцюбинський*. – К., 1965. – С. 106–108; див. також: Ярошенко А. Д. *Юрій Михайлович Коцюбинський*. – Київ, 1986. – С. 169.

⁸³ Суровцова Н. *Лист до О. Зведринь, 9 жовт. 1965 р.* // Суровцова Н. *Листи*. – Кн. 1. – С. 371.

Сергій Білокінь приніс «самопливом» Федору Павловичу Шевченку, тоді головному редактору «Українського історичного журналу», «свою статтю про історизм Нарбутових творів», яка невдовзі (щоправда, скорочена удвічі) й була надрукована⁸⁴...

Сергій Іванович Білокінь, враховуючи його історико-мемуарні й історико-мистецтвознавчі зацікавлення, неминуче був приречений познайомитися з Надією Суровцовою. Допомогла у цьому вдова Остапа Вишні Варвара Олексіївна Губенко-Маслюченко, взявши допитливого юнака з собою до «уманського салону» Суровцової. Під час відвідин він зокрема похапцем ознайомився зі славнозвісними мемуарами Надії Віталіївни (неіснуючою (!) на сьогодні їхньою «автентичною» версією):

«Свої спогади [...] Надія Віталіївна винесла нам у вигляді товстезного машинописного стосу. Прочитати за ніч так багато — було річчю немислимою, і Варвара Олексіївна прийняла єдино правильне рішення: обмежитись тим, що було відомо найменше. Отже, ми прочитали розділ про Дмитра Донцова, де пояснювалося, яким побитом він легко подавав найкарколомніші цитати, — вів, бачте, таку підручну картотеку. А в останньому розділі “Алюмінієвая бабушка” Надія Віталіївна розповіла, як повернулась до Умані, а що жила спершу хто зна де й не мала меблів, обмежувалась алюмінієвими осліничками, і сусідські діти саме так її й прозвали — “Алюмінієвая бабушка”. У виданій (1996 р. — Авт.) книжці немає ні першого, ані другого місця. Де тепер ті спогади в редакції, яку ми читали?

Зараз відомо, що ГБ їх вилучило (невже справді потім спалило?). Видано явно іншу, коротшу редакцію, на параграфи не розбиту, а з текстом менш-більш суцільним»⁸⁵.

Після нетривалих особистих відвідин Н. Суровцової в Умані Сергій Білокінь надалі підтримував це знайомство листовно (за його власноручним свідченням — «трохи листувався» з Надією Віталіївною)⁸⁶. Листування, як зрештою й у вищезгаданих кореспондентів Н. Суровцової, мало «корисливо-прагматичну» мотивацію, позитивного, зрозуміло, забарвлення.

Так, наприклад, у листі від 26 квітня 1974 р.:

⁸⁴ Див.: Білокінь С.І. *До питання про історизм у творах Г. Нарбута* // *Укр. іст. журн.* — 1971. — № 3. — С. 111–113; Білокінь С.І. *На зламах епохи: Спогади історика.* — Біла Церква: Вид-во О. Пшонківського «Яніна», 2005. — С. 193.

⁸⁵ Білокінь С.І. *На зламах епохи: Спогади історика.* — С. 64–65.

⁸⁶ Там само. — С. 64.

«Дякую Вам, Надіє Віталіївно, за адреси родичів Ясенецького. Мою збирацько-дослідницьку програму Ви знаєте. Може, Ви були б ласкаві час до часу повідомляти мені те, чого я мав би не знати?

Чи могли б Ви записати свої спомини про Костя Віталійовича [Широцького]? Чи не були, до речі, з Вами в Петрограді Балицький та Білоусенко? Мене цікавить перший, друг Георгія Нарбута й забутий книгознавець, бо спомини другого відомі. На жаль, навіть майже не бачив Вашу книжку (машинопис мемуарів. — *Авт.*). Може, там це вже й є? [...] Чи знаєте Ви родичів харківських мистецтвознавців з Багалієвої катедри? Зокрема чоловіка Берладіної в Орджонікідзе? Ковалівського? Бібліограф Микола З. Суслопарів уклав покажчика праць Мірзи [-Авакянц]; у Єревані живе її дочка. Мистецтвознавства це не стосується, але ж Ви з Наталею Іустівною мали б бути знайомі.

Вітаю Вас із весною! Хай буде Вам добре! З правдивою повагою,
*С. Білокінь*⁸⁷.

У листі до Н. В. Суровцової від 3 червня 1974 р. він зауважував:

«Мене завжди вражало, що Ви встигли всіх знати, хто тільки в ХХ ст. діяв у нашій культурі. Ви об'їхали за життя всі культурні осередки, завше потрапляючи у вир інтелектуального життя. Взагалі це феноменально. Не знаю, чия ще біографія така багата»⁸⁸.

У листі від 13 вересня 1974 р., звертаючись до тієї ж уманської кореспондентки, Сергій Іванович наголошував:

«Для дослідувача історії культури Ваша пам'ять — суцільний скарб. Ви пишете, що б час для писаних консультацій могли б знайти. А, може, Ви б і справді його знайшли? Виникло ж бо питань не менш, як кілька десятків...»⁸⁹...

У свою чергу, Надія Суровцова у листі до Сергія Білоконя від 20 лютого 1974 р. вітала перші успіхи молодого ученого, заохочуючи його і далі йти у науці обраним ним шляхом:

«Сергійко, як же швидко летить час! Ось Ви були майже дитинчам, а тепер вже початкуючий вчений, а ще трохи — і куди тобі! Радію за Вас і певна, що може ще встигну почитати Ваші книжки»⁹⁰.

Слід зауважити, що кореспонденти Н. Суровцової, з якими вона щедро ділилася власними історико-мемуарними скарбами,

⁸⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 69, арк. 2–2 зв.

⁸⁸ Лист С. І. Білоконя до Н. В. Суровцової, 3 червня 1974 р. // Приватний архів С. І. Білоконя.

⁸⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 69, арк. 4.

⁹⁰ Лист Н. В. Суровцової до С. І. Білоконя, 20 лютого 1974 р. // Приватний архів С. І. Білоконя.

не жалкуючи з приводу їхньої гіпотетичної фрагментаризації на некористь майбутньому корпусному виданню своїх спогадів, у свою чергу, прагнули допомогти у реконструкції життєвого шляху їхньої уманської адресатки. Так, Ярослав Дашкевич повідомляв Надії Віталіївни 24 липня 1963 р.:

«Переглядаючи одне з видань 40-х років, я знайшов Ваше фото 20-х рр. та згадки про Вашу діяльність того часу. Чи знаєте Ви цю книгу (Наріжний, "Українська еміграція")?»⁹¹

Він же 8 серпня 1963 р. конкретизовував попередню інформацію і з'ясував, де і як можна ознайомитися зі знаковою працею С. Наріжного:

«Книга Наріжного є у спецфонді Наукової бібліотеки Львівського держуніверситету. Було б добре, щоб Ви взяли з собою відповідне відношення від музею, адресоване Директору бібліотеки (... прохання допустити до використання спецфондів по темі... — треба б назвати якусь загальну з історії України). Якщо відношення у Вас не буде — то можна буде якось у Львові інакше полагодити цю справу»⁹².

9 грудня 1972 р. Я. Дашкевич відписував до Умані:

«Переглядаючи різні бібліографічні матеріали, я випадково знайшов, що на Ваші "Ukrainische Volksmärchen" 1921 року⁹³ була в 1923 р. рецензія Володимира Гнатюка. Ця рецензія поміщена в "Літературно-науковому віснику", т. 80, Львів, 1923, кн. 6, стор. 184 (підписана буквою "В"). Ледве чи Ви про неї знали — а може я помиляюся»⁹⁴.

У свою чергу, Сергій Білокінь 17 травня 1974 р. інформував Н. Суровцову:

«ВШановна Надіє Віталіївно! Я знайшов Вашу особисту справу з часу навчання у вузі святого Володимира. Що в ній є, іще не знаю, але має бути метрична виписка, гімназійний атестат, фото і т. под.»⁹⁵

Постійний кореспондент Надії Віталіївни з Канади Петро Кравчук відписував їй 18 червня 1963 р.:

«Ось недавно я переглядав деякі старі журнали і у "Новій громаді", що виходила у Відні в 1920-х роках за редакцією Семена Вітика,

⁹¹ ІР НБУВ, ф. 284, № 650, арк. 2.

⁹² Там само, № 651, арк. 2.

⁹³ Див.: *Ukrainische Volksmärchen*. Übertragen und erzählt von Lotte Heller und Nad. Surowzowa. Illustriert von Jury Wowk. — Wien: Rikola Verlag, 1921. — 90 S.

⁹⁴ ІР НБУВ, ф. 284, № 739, арк. 1.

⁹⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 69, арк. 3.

я побачив Вашу статтю “Втрачені ілюзії”, яку залюбки прочитав. Стаття цікава і навіть тепер не втратила своєї актуальності⁹⁶. Чи Ви її маєте? Незадовго я її перешлю до Миколи Миколайовича [Тарновського]. Також бачив деякі Ваші праці в недільному [випуску? додатку? “Українських] щоденних вістей”. Чи маєте ці статті? Якщо їх не маєте, то я також їх Вам роздобуду»⁹⁷.

Й у тому ж листі П. Кравчука ще одна згадка — нагадування про біографію Н. Суровцової, цього разу крізь призму мемуарної рецепції Дмитра Донцова:

«Оце на днях я прочитав книгу Дмитра Донцова “Київ, 1918 рік...” Це щось в роді спогаду-щоденника. І що Ви скажете? Він щось двічі згадує Вас. В одному місці він каже, що Ви в розмові з ним закидали йому, що він дуже ненавидить росіян. Це, розуміється, дуже гарне свідоцтво Вам, бо ж вже тоді Ви цьому людиноненависнику кидали прямо в очі обвинувачення за нетолерантність до людей іншої національності. Ця книжка вийшла вже декілька років і він не знав нічого про Вас. Він в примітках пише про Вас: “зліквідована” [...]»⁹⁸.

У виданій у Торонто 1954 р. щоденниковій книзі Д. Донцова «Рік 1918, Київ» містилася така згадка щодо Н. Суровцової — випадкова розмова з нею 20 червня 1918 р. у МЗС:

«В Міністерстві Закордонних Справ хотів бачитися з Дорошенком у кримській справі. На жаль, його не було: виїхав кудись разом з Липинським. Суровцева закидувала мійому відчитові про російську культуру “натяжки” (пересаду). “Але ви ненавидите Росію!” — казала. Як тяжко протверезується молоде покоління! Та сама Суровцева з гуртом однодумців (Отамановським та ін.) переклала і видала нелегально, ще перед революцією, мою берлінську книжку “Українська державна ідея”, а тепер не може зрозуміти моєї “пересадженої” нелюбови до Росії...”⁹⁹

Мемуарна відповідь Надії Віталіївни на вищезгадану щоденникову нотатку Д. Донцова щодо неї:

⁹⁶ Докладніше див.: Рубльов О.С., Синицький П.Е. *До історії вітчизняного совєтофілства початку 1920-х років: Співробітництво Н. Суровцової у часописі «Нова Громада»* // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (гол.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. XIII. – С. 197–219.

⁹⁷ ІР НБУВ, ф. 284, № 1000, арк. 1.

⁹⁸ Там само, арк. 2.

⁹⁹ Донцов Д. *Рік 1918, Київ*: Документально-художнє видання / Упоряд. К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – С. 54.

«Ось впав мені на думку Донцов, а саме тому, що недавно одержала листа з Торонто від Кравчука, де він згадує про книжку Донцова, що вийшла в Америці, мемуарного типу. В ній Донцов пише про свій приїзд на Велику Україну у 1918 р., і між іншим згадує розмову зо мною, де я висловлювалася проти його ненависти до москалів. Кравчук з задоволенням констатує, що от, мовляв, я ще тоді була проти ненависти до Росії. Така розмова в мене справді була з Донцовим. Я її добре пам'ятаю. Знов-таки, ненависти до росіян як народу в мене не могло бути бодай вже тому, що моя мати, яку я незвичайно любила, була напівросіянкою. Це дещо примітивний політичний аргумент, і стосувався він, розуміється, не до політичної оцінки російської "лінії", а до особистих прикмет народу та окремих людей. Що ж до самого Донцова, то певний час він таки був володарем моїх думок, і то якраз за часів петербурзьких, коли виросла і міцніла серед молоді самостійницька ідеологія»¹⁰⁰.

І далі мемуаристка подавала розгорнуту характеристику «людини з ясним розумом і великою життєздатністю» (Д. Донцова) та тогочасного власного захоплення його ідеями й особистої участі у поширенні цих ідей:

«З молодих років певна частина петербурзької молоді (я маю на оці української) захоплювалася думками Донцова, його сміливою ідеєю утворення Української держави, чи відновлення втраченого Хмельницьким короткочасного незалежного існування.

Романтики нам вистачало і поза Донцовим, але він давав дещо з економічних обґрунтувань, комбінував і підбирав історичну та політичну аргументацію, тобто робив те, чого бракувало нам, малоосвіченому українському юнацтву. Він мав блискучу манеру письма, справляв враження своєю ерудицією, все, що він писав або, вірніш, що діставалося до наших рук з-за кордону, було саме таким. А труднощі, ризик, з яким було зв'язане здобування і читання його творів, мимовільно збільшували вагу самих думок. Так, пам'ятаю один реферат Донцова, мабуть, іще студентський, ми якимсь способом дістали через шведський кордон [...]. Цей реферат було передруковано в п'яти примірниках на ротаторі, придбаному нашою підпільною організацією [...]. Ці примірники ми привезли на Україну і робили відчити по них в різних місцях. Одного такого реферата я прочитала в Умані невеличкій громаді, зібраній в помешканні нотаріуса Краковецького, так званого "гетьмана правобережної України" [...]. Друге таке зібрання з аналогічною тематикою пам'ятаю у нас вдома [...]"¹⁰¹.

Найвідомішим автором, стосовно якого Н. Суровцова виступила своєрідним історико-мемуарним «донором», став, безперечно,

¹⁰⁰ Суровцова Н. *Спогади*. – С. 145.

¹⁰¹ Там само. – С. 146.

Олександр Ісайович Солженіцин (1918–2008). Адже Надія Віталіївна була однією з 227 осіб, що їхні спогади, розповіді й листи стали цеглинами славнозвісної праці О. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» (1958–1967), присвяченої аналізу антигуманних злочинів російського комуністичного режиму й насамперед функціонуванню його репресивно-карального апарату¹⁰².

Знайомство Н. Суровцової з О. Солженіциним (спершу заочне) розпочалося після публікації у московському «Новом мире» (1962. – № 11) його знакової й резонансної повісті «Один день Івана Денисовича» (первісна назва — «Щ-854. Один день одного зека»). У листі у Кокнесе (Латвія) від 9 січня 1963 р. до Ольги Зведринь (1898–1975), своєї латиської приятельки, що з нею Н. Суровцова відбувала термін на Колимі, Надія Віталіївна згадувала:

«Солженіцину я ще не писала [...]. Мені подобається його літературна манера, подобається, що він не пускає слину, не каже жалісних слів, ну, а зрештою, що ж, він пише те, що знає. І не його вина, що він знає порівняно звичайні речі [...]. С[олженіцин] молодчина, що ризикнув надіслати, але я знаю про його знайомство, наприклад, із Ахматовою, мабуть, і з іншими видатними російськими письменниками, отже легше було проникнути. Хоча знову таки чула, і йому було нелегко, і змінили, певне, чимало. Починаючи вже хоча б із назви, яка у нього в першій редакції була значно яскравіша й сильніша. Все це попереду, звичайно, епоха буде колись висвітлена як слід, а чи доживемо ми — побачимо. Адже хіба могло нам снитися колинебудь, що така повість, як його, буде надрукована за нашого життя, та ще написана не письменником, який вивчає матеріали, а живим учасником подій. Мова його дала мені справжню насолоду. Виявилося, що навіть Катя [Олицька] не знала, що таке “шестірка”. Ну, я, звичайно, опинилася на висоті, як знавець іноземних мов [...].»¹⁰³.

У листі до Ю. Корчака-Чепурківського (1896–1967) від 13 грудня 1966 р. Н. Суровцова писала:

«Прекрасна річ Солженіцина, отой “Один день...” Не по тематиці, а по майстерності, тут вже я можу судити, наскільки бездоганно зроблено. Рідкий майстер прози! Шкода, що так мало його друкованого є»¹⁰⁴.

Згодом Я. Дашкевич свідчив, що Олександр Солженіцин в «уманському салоні» Н. Суровцової упродовж двох тижнів «студі-

¹⁰² Солженіцын А. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: Опыт художественного исследования*. – М.: Советский писатель; Новый мир, 1989. – Т. 1. – С. 11.

¹⁰³ Суровцова Н. *Листи* / Упоряд. Л. Лук'янова. – К., 2001. – Кн. 1. – С. 350.

¹⁰⁴ Суровцова Н. *Листи*. – Кн. 1. – С. 574.

ював спогади» господині, «на які покликається десятки разів у “Архіпелазі ГУЛАГу” — присутність та перебування якого в Умані вся хитромудра кдб-івська машина не була здатна викрити»¹⁰⁵.

Точну дату перебування О. Солженіцина з дружиною в Умані, зважаючи на конспіративність їхнього візиту, важко «викрити» й сучасному досліднику. 16 березня 1963 р., адресуючись до своєї латвійської приятельки, Надія Віталіївна згадує:

«Я дуже рада за Солженіцина, все-таки він свій, і хороший [...]. Я все-таки йому написала, і, звичайно, даремно. Я не писала йому нічого особливого, але запрошувала, якщо буде в Києві, заїхати з дружиною подивитися парк. Він не відповів. Розумію, що йому ніколи, але цікавлюся, чи означає це відмову, тоді я б по-іншому планувала свій час, адже незручно запросити, а самій, скажімо, поїхати! [...]»¹⁰⁶.

У кореспонденції з Умані від 10 жовтня 1963 р. міститься важлива інформація щодо встановлення листовного зв'язку з О. Солженіциним:

«Отримала листа від Олександра Ісайовича — очевидно, це ти його гризла, бо він кається, і лист дуже милий. Головне, звичайно, нам би треба зустрітися, бо якщо писати, а не говорити, то це книжки вийдуть цілі, а ніколи, й паперу немає [...]»¹⁰⁷.

Надія Віталіївна неодноразово запрошувала подружжя Солженіциних відвідати Умань. Але запланована зустріч через різні обставини все відкладалася. 17 червня 1964 р. Н. Суровцова відписувала у Кокнесе:

«Отримала листа від Наталії Олексіївни (Решетовської, тоді дружини О. Солженіцина. — *Авт.*), що вони до мене цього року не приїдуть, але в тебе, можливо, будуть, і що повідомлять, щоб зустрітися там. До тебе мені завжди хочеться, але приїхати цього року я напевно чи зможу, дуже боюся зими, а в мене ще немає палива, і дуже туманні перспективи [...]. Шкода, дуже, що вони не приїдуть, тим паче, що мені дуже хотілося б, щоб вони подивилися парк [...]. Може ще заїдуть!»¹⁰⁸.

24 лютого 1965 р. Н. Суровцова інформувала свою латвійську подругу:

¹⁰⁵ Дашкевич Я. *Надія Суровцова. Нотатки з нотаток* // Дашкевич Я. *Постаті*. — С. 561.

¹⁰⁶ Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 351.

¹⁰⁷ Суровцова Н. *Лист до О. Зведринь, 18 жовт. 1963 р.* // Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 358.

¹⁰⁸ Суровцова Н. *Лист до О. Зведринь, 17 черв. 1964 р.* // Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 365.

«Ти запитуєш про Солженіциних — вона мені давненько вже написала, що вони цього літа збираються їздити по Україні і заїхати [до Умані], але більше ні я їм, ні вона мені не писали ще. Напишу вже перед весною, щоб знати [...]. Цікаво, як живе Ол[ександр] І[сайович], він пережив уже, чи теж на все життя лишилося? Як би мені хотілося з ним порозмовляти! Чомусь він один із усіх здається мені правильним, своїм [...].»¹⁰⁹.

У листі Н. Суровцової від 7 липня 1965 р. чергове повідомлення про перенесення відвідин Солженіциними її «уманського салону»:

«С[олженіцин] написав, що влітку не приїде, а в листопаді або жовтні. Але тоді парк пропаде для них, адже без листя він зовсім не справляє належного враження, та й моя шикарна оселя також. Ну, що ж, коли б не приїхав, рада буду, розмовляти знайдемо про що і взимку, а те, що він їде не за туристичними враженнями, мене навіть радує. Прислав своє фото. Це за мою індійську гробницю»¹¹⁰.

«Індійською гробницею» Надія Віталіївна звала перероблену з свинарника-курника халупу у селищі Нижній Сеймчан на Колимі, що у ній прожила три роки (1949–1952). Фото цього екзотичного житла О. Солженіцин вмістив у книзі «Архіпелаг ГУЛАГ»¹¹¹.

15 липня 1965 р. на ту ж адресу надійшло нове повідомлення з Умані:

«Солженіциних запросила й на серпень, пишу одночасно, але прошу повідомити, щоб я могла на цей час відбиватися від інших, непотрібних гостей. Було б прикро, якби саме в цей час приїхав ще хто чужий, непотрібний. Я можу чекати на них до 15 вересня, тоді від 15 до 30 я зайнята в Києві, потім можна знову планувати»¹¹².

У листі Н. Суровцової до О. Зведринь від 2 серпня 1965 р. згадується: «Отримала твого листа, зараз же повторила запрошення Солженіциним і відразу ж отримала відповідь, що вони не зможуть приїхати, бо місяців три будуть зайняті переїздом у Костромську область із трьох старенькими, а тоді вже будуть вільні. Але взимку

¹⁰⁹ Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 368.

¹¹⁰ Суровцова Н. *Лист до О. Зведринь, 7 лип. 1965 р.* // Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 369.

¹¹¹ Див.: Солженицын А. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: Опыт художественного исследования*. — М.: Советский писатель; Новый мир, 1989. — Т. 3. — С. 447, а також фото цієї споруди («індійської гробниці») на вклейці між с. 448 та с. 449.

¹¹² Суровцова Н. *Лист до О. Зведринь, 15 лип. 1965 р.* // Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 370.

парк (Софіївка. — *Авт.*) втрачає $\frac{9}{10}$ чарівливості, розраховувати ж лише на власну, на жаль, важко»¹¹³.

Отже, «уманський салон» Н. Суровцової подружжя Солженіциних мало би відвідати не раніше листопада–грудня 1965 р. Але заплановані відвідини не відбулися й у грудні 1965 р. У листі з Умані від 1 грудня 1965 р. до тієї ж адресатки Надія Віталіївна запитує:

«Олю, як з [Олександром] Ісайовичем, він мав переїхати з тітками кудись у інше місце, і я боюся, що втрачу слід, адресу [...]. Коли дізнаєшся нову адресу, не забудь відразу ж написати мені, я хочу поздоровити з новим роком, і дуже турбуюся за його здоров'я, а писати тепер не знаю куди, бо вони писали, що в цей час будуть уже на новому місці»¹¹⁴.

Перерва у листуванні поміж Н. Суровцовою та О. Зведринь, принаймні у тій частині кореспонденції, що збереглася, не дозволяє докладно з'ясувати, коли саме подружжя Солженіциних відвідало Умань та помешкання на вул. Коммолоді, 6. Але побіжно це з'ясується з листа Надії Віталіївни у Кокнесе від 29 травня 1967 р., оскільки про такі відвідини згадується вже у минулому часі (орієнтовно — минув рік):

«Тільки це для тебе одної, до відома. Це щодо приїзду С[олженіцина у Кокнесе]. Мені думається, не треба мені їхати, коли вони в тебе. Цілком ясно, що *якби вони хотіли зі мною знову зустрітись, то за минулий рік при всій зайнятості знайшли б час хоч один раз написати*, або хоч відповісти, коли я одного разу написала їм кілька слів. Очевидно, чимось я їм не сподобалася тоді. Отже, незручно нав'язувати своє товариство отакою випадковою зустріччю в тебе. Приїду якимось іншим разом [...]. Мені вони обоє сподобалися, споминпро те побачення залишиться назавжди приємним, а от далі все перервалосся й рішуче. Я думаю, його цікавили (та й не так мої, як Катині) справи, на цьому й кінчилося. Мене ж він цікавив, і вона, окрім усього, і як люди. Але в них або мало часу, або багато друзів, нові ні до чого. Може, й правильно, бо часу ж обмаль»¹¹⁵ (виділення наше. — *Авт.*).

Отже, висловимо припущення, що О. І. Солженіцин відвідав Умань й спілкувався з Н. Суровцовою упродовж двох тижнів

¹¹³ Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 370.

¹¹⁴ Там само. — С. 373.

¹¹⁵ Суровцова Н. *Лист до О. Зведринь, 29 трав. 1967 р.* // Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 378.

(Я. Дашкевич), приблизно, між кінцем грудня 1965 р. – травнем 1966 р. («за минулий рік при всій зайнятості знайшли б час хоч один раз написати, або хоч відповісти» — Н. Суровцова, 29 травня 1967 р.).

Очевидно, що згадка про цитування О. Солженіциним «десятки разів» мемуарів Надії Віталіївни не більше ніж гіпербола шановного львівського ученого проф. Я. Дашкевича — насправді ж, за нашими підрахунками, у трьох томах «Архипелагу ГУЛАГ» її спогади згадуються усього (sic!) сім разів. Втім, і це, на наш погляд, чимало.

Так, наприклад, у дослідженні О. Солженіцина йдеться зокрема про російську більшовицьку контрпропаганду початку 1920-х років, спрямовану на нейтралізацію першої хвилі оприлюднених на Заході мемуарних книжок й меншого формату розповідей утікачів з комуністичної концтабірної системи й зокрема з Соловків. За словами Олександра Ісайовича, друзі Нового Суспільства в СССР мали апіорі спростовувати такі публікації, адже вони суперечили вже їм відомому:

«Как описывала рай на Соловках немецкая коммунистическая газета "Роте-Фане" (надеюсь, что ее корреспондент и сам потом побывал на Архипелаге) и тем альбوماм о Соловках, которые распространяли советские полпредства в Европе: отличная бумага, достоверные снимки уютных келий. (Надежда Суровцова, наша коммунистка в Австрии, получила такой альбом от венского полпредства и с возмущением опровергала ходящую в Европе клевету. К этому времени сестра ее будущего мужа уже отсидела на Соловках, а самой ей предстояло через два года гулять "гуськом" в Ярославском изоляторе)»¹¹⁶ (виділення наше. — Авт.).

Вищезгаданий контрпропагандистський «хід» більшовицького повпредства у Відні знайшов відображення у мемуарній спадщині Надії Віталіївни. Тим більше, що вона згодом змогла верифікувати «правду» вищезгаданого соловецького альбому за власними гулагівськими враженнями:

«Я часом постачала радянські інформації [...] журналістам і нерідко бувала в посольстві у Коцюбинського. Він давав усе мені особисто, і я з іншими співробітниками посольства не зближувалася. Пам'ятаю один епізод. Пам'ятаю так добре, мабуть, тому, що згодом мені довелося його не раз згадувати.

¹¹⁶ Солженицын А. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: Опыт художественного исследования*. — М.: Советский писатель; Новый мир, 1989. — Т. 2. — С. 58.

Раптом у пресі з'явилися відомості про те, що діялося з політичними в'язнями у Соловках. Це схвилювало громадськість, зокрема — мене. Знов воскресала мара терору, вколисана книжечками та відомостями про життя з радянських газет. Невже таке може діятися за соціалістичного уряду? І я полетіла до Коцюбинського, розказала про всі поголоски, про ганебні чутки і з надією дивилась на нього. Він теж чув про це. Він дав мені гарний альбом — на крейдяному папері були знімки Соловків, тих чудесних околиць, моря з чайками, старовинного Кремля, монастирських келій, обернених на кімнати «ізолюваних» політ'язнів; я бачила прекрасний отель для тих, що приїздили на побачення з цими в'язнями... З полекшеною душею я показувала ці фото закордонним кореспондентам, документально спростовуючи наклепницькі інформації. Не знаю, чи вірив сам Юрко тим фото, як щиро вірила я, чи був більш мужнім, мудрішим?

Через декілька років, за інших обставин, я зустрілася з людьми Соловків і червоніла за свою наївність; потерпала від їх оповідань»¹¹⁷.

В опублікованих «Спогадах» Н. Суровцової цей же епізод викладений у дещо іншій редакції:

«Мені пригадується один епізод. У двадцять третьому, якщо не помиляюсь, чи двадцять четвертому році за кордоном поширювались чутки про жахливі умови Соловецьких таборів. Я була в колі журналістів, прогресивних діячів, і мене глибоко обурювало, що люди вірять таким чуткам. Сама я була в ту пору глибоко переконана, що все це брехня, звичайні наклепницькі випадки, і що в нашій країні немислиме подібне. Я могла повірити, що під час громадянської війни (якої я також не бачила), як і в будь-якій революції, багато тяжкого було неминучим; я допускала, що до ворогів і тепер застосовувалися певні репресії, але я головою ручалась, що те, про що говорили в Європі, — брехня. Я не могла цього пасивно терпіти, пішла до повпреда (де я взагалі бувала, одержувала літературу і газети з Союзу), розповіла йому з обуренням про все і отримала великий, виданий на прекрасному папері, альбом фотографій Соловків. Чарівної краси пейзажі, старовинний Кремль, затишні камери-келії, прекрасно устаткований готель для тих, хто приїжджає на побачення, і багато іншого цілком заспокоїло мене і зміцнило в моїй упевненості. Я пішла, з гордістю несучи альбом єдиних у світі табірних фотографій. З яким захватом демонструвала я їх, знищуючи вщент своїх супротивників. Багато пізніше я почула й інше про ті ж соловецькі умови від людей, котрі там були. Щось таке відбувалося й зі мною на Лубянці»¹¹⁸.

¹¹⁷ Суровцова Н. *Про Юрія Михайловича Коцюбинського* // ЦДАМЛІМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 1, арк. 21–22.

¹¹⁸ Суровцова Н. *Спогади*. – С. 215.

У розділі 8 «Жінка у таборі» другого тому «Архіпелагу ГУЛАГ» О. Солженіцин наголошував особливості жіночого менталітету під час слідства в ОГПУ, адресуючись при цьому й до відповідного досвіду Н. Суровцової:

«Надя Суровцева, красивая и ещё молодая, надела впопыхах на допрос разные чулки, и вот в кабинете следователя её смущает, что допрашивающий поглядывает на ее ноги. Да казалось бы и чёрт с ним, хрен ему на рыло, не в театр же она с ним пришла, к тому ж она едва ль не доктор (по-западному) философии и горячий политик, — а вот поди ж ты!»¹¹⁹

Відповідне місце у мемуарах Надії Віталіївни:

«Вранці мене викликали в головні кімнати ДПУ [...]. У затемненому порт'єрами кабінеті сидів немолодий військовий. Коли я входила, він підскочив, буквально підскочив, допоміг мені скинути шкіряне пальто і запропонував сісти в одне з глибоких крісел біля столу. Сам він сів у друге навпроти. І почалося "знайомство". Він був винятково люб'язний, але спочатку я збивалась — і от чому: вдягаючись, я спохвату наділа різні панчохи, спідниці в ті часи носили куці, і ноги було видно від черевиків до колін. І от мій співбесідник, незважаючи на сивину, дуже часто зупиняв свій погляд на цих нещасних ногах, і мені здавалось, на різних панчохах. І це мені жахливо заважало. Я надто ще недавно відірвалась від життя і почувала себе ще жінкою [...].»¹²⁰

Згадував О. Солженіцин й погіршення становища колишніх бранців ГУЛАГу на Колимі наприкінці 1940-х років, які після звільнення з таборів «добровільно» погоджувалися залишатися «вільнонайманими» у тих же диких місцях. Знову ж таки ілюструвалося це на прикладі табірної одиссеї Н. Суровцової:

«Да на Колыме особенного и выбора не было: там ведь народ держали. Освобождаясь, зэк тут же подписывал *добровольное* обязательство: работать в Дальстрое и дальше (разрешение выехать "на материк" было на Колыме ещё трудней получить, чем освобождение). Вот на беду свою кончила срок Н. В. Суровцева. Ещё вчера она работала в детгородке — тепло и сытно, сегодня гонят её на полевые работы, нет другого ничего. Ещё вчера она имела гарантированную койку и пайку — сегодня пайки нет, крыши над головой нет, и бредёт она в развалившийся дом с прогнившими полами

¹¹⁹ Солженицын А. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: Опыт художественного исследования*. — М., 1989. — Т. 2. — С. 209.

¹²⁰ Суровцова Н. *Спогади*. — С. 216.

(это на Колыме!). Спасибо подругам из детгородка: они ещё долго “подбрасывают” ей на волю пайки. “Гнёт вольного состояния” — вот как назвала она свои новые ощущения. Лишь постепенно утверждается она на ногах и даже становится... домовладелицей! Вот стоит она (ф. [ото] 5) гордо около своей хибарки, которую не всякая бы собака одобрила»¹²¹...

Отже, головною справою «постреабілітаційного» життя Н. Суровцової стало написання, уточнення й доопрацювання її спогадів. Працю над ними вона розпочала ще на засланні й формально закінчила у 1959 р., але продовжувала доповнювати, виправляти, шліфувати як найдорогоцінніший (а це справді так було) свій твір. Великої таємниці з спогадів вона не робила, маючи навіть, зрештою, дуже слабку надію, що зможе їх видати в часи відлиги. Тому й найдрастичніші моменти (наприклад, більшовицьку різню в Києві 1918 р., ряд таборових епізодів) вона пропускала та й кликала на допомогу ідеальний нереальний комунізм. Спогади давала читати Миколі Бажанові та Юрієві Смоличеві, але схвальних відгуків від них не отримала, їх дуже роздратовало, як це українські війська, український уряд — ті, часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, можна було називати «нашими». Був ще й окремий конфлікт з Ю. Смоличем. Надія Віталіївна дуже обурилася, що він у романі «Реве та стогне Дніпр широкий» набрав на Софію Галечко, яка, нібито, розстрілювала з кулемета галичан, колишніх військовополонених (до речі, в час подій, які з апломбом описував Ю. Смолич, Софії Галечко вже не було в живих). Метр від політичних псевдоповістей — памфлетів, пізніший Герой Соціалістичної Праці, дуже обурювався на таку критику¹²².

У передмові до розділу «Револуція» власних спогадів, написаних в Умані 1963 р., Надія Віталіївна розгорнуто виклала мотивацію, творчий задум, план та перспективи підготовки своїх мемуарів:

«Праця та немала. А всі ми — смертні. І ніколи не боячись смерти, я все-таки постійно боялася і боюся, що не встигну закінчити свої записи. Тому я провадила їх не послідовно, в хронологічному порядку, а обирала тематику в міру її важливості. Тому першими пішли спогади про роки тюремні, лагерні, заслання. Я почала писати десь

¹²¹ Солженицын А. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: Опыт художественного исследования*. — М., 1989. — Т. 3. — С. 447.

¹²² Див.: Дашкевич Я. *Надія Суровцова. Нотатки з нотаток // Дашкевич Я. Постаті*. — С. 562.

у 1945–46 роках, там таки, на Колимі і продовжувала за всіх часів — і догляду ГПУ, і реєстрації постійної, ба навіть мої рукописи побували разом з двома мішками літератури на схованці того ж ГПУ під час мого останнього (сподіваюся!) арешту 1949–50 років, і нечитані, недоторкальні повернулися до мене, і я знов продовжувала своє писання. Тяжко було за тих часів передбачити, чи багато людей зможе написати бодай такі спогади, тільки знали ми, що мало і дедалі то менше таких людей лишалося. Отже, треба було писати будь-що-будь. Зрозуміло, що багато в тих спогадах все-таки опускалося. Якщо буде змога, то допишеться, а ні — то і те, що записане, дещо дає. Так воно йшло до реабілітації. Після неї формально нібито змога писати вже була, але звичка десятиріч долала новий подих, і додаток так і лишився недописаний. Тепер, у 1963 році, коли з'явилися твори Солженіцина [...] та численні дрібні уривки в творах різних письменників, коли дещо, дуже важливе, вже було сказано вголос, потреба стала менш гострою і спішною. Одночасно прийшли чутки про друковані за кордоном спогади Рут — прізвища не згадаю, нашої ельгенки, з якою я була кілька років у лагері, швейцарки, яка повернулася на батьківщину і там написала про Колиму; коротше — вже не так пекло; потреби в публікації дальших (крім згаданого Солженіцина) в політичній установці не відчувалося, наскільки я могла зрозуміти, і тому цей розділ матиме лише вартість матеріалів для майбутнього. Хай таким і лишається. Буде змога, лишаться ще роки, здоров'я, пам'ять — все, що було опущене, можна буде додати [...]»¹²³.

Критично (очевидно, цілком слушно) налаштований до творчості й мемуаристики Ю. Смолича, Ярослав Дашкевич згадує у листі до Н. Суровцової 8 листопада 1969 р.:

«Смоличеві спогади я проглянув. Ви вважаєте плюсом те, що він дещо відчуває. Я можу вважати лише протилежним — інтелігентна зяничарена падлюка завжди гидкіша від тупого виконавця»¹²⁴.

«Автентична» Н. Суровцова у вищезгаданій передмові 1963 р. так з'ясовувала свої взаємини з Ю. Смоличем:

«З сучасних письменників Смолич присвятив себе літопису українських подій часів 1917 і пізніших років у белетристичній формі. Його романи: "Мир — хатам, війна — палацам" і "Реве та стогне Дніпр широкий" є передмовою до наступного твору, що він пише саме тепер. Я уважно читала ці твори. Я розмовляла з ним, коли він мене спитав про враження за окремі місця і трактовки його книг. Ми пару годин просиділи в його кабінеті в Спілці письменників, і секретарка

¹²³ Суровцова Н. *Спогади*. — С. 58–59.

¹²⁴ ІР НБУВ, ф. 284, оп. 1, № 710, арк. 1 зв.

безнадійно намагалася відірвати його від розмови для чергових відвідувачів. Смолич слухав, питав. Я запропонувала йому приїхати до мене до Уманя і розповісти йому все, що його цікавило. Справа в тому, що він молодший за мене саме на тих кілька років, які дали мені змогу бути активним учасником і глядачем тої доби, йому ж залишилися самі документи і офіційні перекази.

Для мене ця доба — живі люди, часом дорогі, іноді ворожі, це зрушення часу, боротьба, помилки моїх сучасників і мене самої, це кров — заслужено чи марно пролита на київській землі, це історія людей, що творили історію. Смолич не подуває либонь написати правду. Я — не подужаю написати роман. А людям треба, треба і роман, і правду. Я надто довго була осторонь життя, щоб брати на себе сміливість судити, чи зараз вже можна і треба казати всю правду»¹²⁵.

Виникає запитання — чи не ініціювала несамохіть Надія Віталіївна написання Юрією Смоличем його офіційних «Розповідей про неспокій»?..

Читав спогади Н. Суровцової також Петро Кравчук.

9 квітня 1967 р., під час відвідин УССР делегацією Компартії Канади, П. Кравчук у Києві мав розмову з Н. Суровцовою, зафіксувавши бесіду таким чином:

«Із Суровцовою [...] я мав довгу розмову. До речі, Суровцова була на засланні понад 30 років [...]. Суровцова розповідала про «Спогади», які написала і які їй радять «підправити», щоб видати, бо в такому вигляді, в якому вони є, не будуть тепер надруковані. Вона вперлась: «Нічого не виправляю! Почекаю, мені не спішно, колись вони таки побачать світ!» (Їй уже далеко за 70, і вона ще має час!) Копія «Спогадів», як мені опісля говорив завідуючий відділом рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР [...] Микола Петрович Візир, знаходиться у фондах відділу. Юрій Смолич і Микола Бажан дуже високо оцінили ту працю»¹²⁶.

27 квітня 1967 р., майже синхронно з вищезгаданою розмовою з «прогресивним канадським українцем», у своїй приватній кореспонденції Надія Віталіївна висловлювала власні міркування щодо доцільності/недоцільності кон'юнктурної правки її мемуарів:

«Багато у мене цікавої громадсько-наукової роботи, трошки пишу, трошки друкують і обіцяють ще, але це не те, що треба мені особисто. А про це також була кілька разів мова з різними «відповідальними»

¹²⁵ Суровцова Н. *Спогади*. — С. 59.

¹²⁶ Кравчук П. *Інформативна довідка: Особисті спостереження* // Київ. — 1990. — № 4. — Квітень. — С. 121.

людьми, але вони кажуть те ж саме, що я і без них знаю, що треба текст пристосовувати до різних вимог, а тоді можна заводити розмову про друкування, причому всі кажуть, що написано добре тощо. Ну, що добре, я і без них знаю, а переробляти, щоб потім у труні від сорому перевертатися, то хай воно полежить з десяток років, тоді надрукують самі зі задоволенням саме так, як я вважаю потрібним. Ну от, отакі всякі зустрічі зі знаменитостями, візити в їхні вілли, обіди у їхніх дружин... Це дає деяку розвагу, та не надто велику, бо воно вже не нове, бачила й не таке. Привітні слова врешті-решт лише слова, і ціну я таким стосункам знаю прекрасно, хоч їм не показую виду, що не маю ілюзій щодо цього»¹²⁷.

Так чи інакше, на переконання Я. Дашкевича, з допомогою «колишніх друзів» видати спогади було неможливо, а без їхньої допомоги — тим більше. Від передачі спогадів для видання за кордон (а були й такі пропозиції — зокрема з боку того ж Я. Дашкевича) Надія Віталіївна відмовилася, хоча на її очах відбувся триумф мемуарів чоловікової сестри Катерини Олицької (написаних в Умані), що стали дисидентсько-емігрантською сенсацією. Носилася з думкою, щоб продовжити спогади до сучасних їй днів, але з цього вже нічого не вийшло.

10 жовтня 1972 р. пленум ЦК КП України обрав В. Ю. Маланчука кандидатом у члени Політбюро й секретарем ЦК. Наступного дня новообраний секретар ЦК, а також голова КГБ УРСР В. В. Федорчук отримали доручення розробити й доповісти Політбюро ЦК КПУ практичні заходи з питань протидії «націоналістичній діяльності та пропаганді» на теренах республіки¹²⁸. Розпочиналася «маланчуківщина»...

Відтак, серед іншого, активізувалися заходи КГБ щодо знешкодження «уманського салону» Н. Суровцової й зокрема вилучення її історико-мемуарної спадщини. 19 травня 1972 р. Надію Віталіївну у її власному помешканні допитував майор КГБ. Цікавився він відвідувачами «уманського салону» Н. Суровцової — дисидентами Леонідом Плющем та Іваном Світличним. Відтак отримав і запрогололював ухильно-коректні відповіді досвідченої гулагівки:

¹²⁷ Суровцова Н. *Лист до О. Зведринь, 27 квіт. 1967 р.* // Суровцова Н. *Листи.* — Кн. 1. — С. 377.

¹²⁸ *Україна: Хроніка ХХ ст.: Довідкове видання / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.* — К., 2005. — Роки 1961–1975. — Ч. 2. 1966–1975. — С. 480.

«На поставлені питання свідок СУРОВЦОВА Н.В. відповіла:

ПЛЮЩА Леоніда я знаю кілька років, примірно з 1967–1968 року, коли він приїздив в м. Умань і заходив до нас. З того часу він приїздив до нас сам або з своєю жінкою [...] і дітьми, Дімою і Лесиком декілька раз, коли їхав до своєї матері в Одесу. Весною чи влітку 1970 року на моїй квартирі в Умані ПЛЮЩ Леонід був разом з СВІТЛИЧНИМ Іваном Олексійовичем. Я не пригадую, чи був в той час з ними ще хтось. Прізвище БОДНАРЧУК мені невідоме. Основною метою приїзду ПЛЮЩА, його сім'ї, СВІТЛИЧНОГО Івана, як я вважаю, було відвідування парку “Софіївка” і мене, як їх доброї знайомої. Розмова при зустрічах з ними носила загальний характер, деталей не пригадую.

Років зо три тому назад я відвідала квартиру ПЛЮЩА в Києві, в той час дома були його жінка й діти. Самого Леоніда ПЛЮЩА, наскільки пригадую, дома не було. Метою їх відвідування було підтримання товариських відносин. У ПЛЮЩІВ я була зовсім недовго і в той же день повернулась додому в Умань.

Під час зустрічей з ПЛЮЩЕМ Леонідом, СВІТЛИЧНИМ Іваном [...] жодних антирадянських або наклепницьких розмов між нами не було. Я не пам'ятаю, щоб ПЛЮЩ Леонід, або СВІТЛИЧНИЙ Іван приїздили до мене з якою-небудь недозвільною літературою, чи так званими матеріалами “самвидаву”. Подібними матеріалами я не распоряджалась і їм також не давала. Чи мав таку літературу ПЛЮЩ Леонід — мені невідомо.

Протокол прочитала, покази з моїх слів записані вірно, зауважень та доповнень не маю. *Н. Суровцова*¹²⁹.

На спогади Надії Віталіївни органи безпеки почали полювати у тому ж 1972 р. Вірніше — активізували це «полювання». У передмові до розділу «Револуція», датованій 1963 р., мемуаристка писала:

«Одночасно я бачу, я відчуваю на собі пильний провінціальний догляд тої ж таки державної безпеки. Я не знаю, наскільки зуміли стати новими ті люди, які десятки років стежили за мною, у яких я розписувалася в книзі, з якими я крокувала під їх керівництвом по тюрмах, допитах, засланнях, лагерьях... Вони знов поруч мене, знов я відчуваю їх подих за своїми плечима — я не боюсь вже нічого, але це не збільшує творчої наснаги, натхнення, бо я не знаю, наскільки вони розуміють те, що ясне мені — потребу правди [...]»¹³⁰.

Відтак обшуки пішли за обшуками: 19 січня, 20 січня, 27 січня, потім 13 липня 1972 р.:

¹²⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 1196, оп. 1, спр. 5, арк. 79.

¹³⁰ Суровцова Н. *Спогади*. – С. 59.

«Видно, хтось доносив, що спогади мусять бути дома. За кожним разом брали якісь нотатки, чорнетки, книжки, які потім не повертали. Кілька років перерви — і нові обшуки 28 вересня 1977 р. та 31 серпня 1979 р. (всі дати згідно з офіційними актами про обшук). Нова хвиля погоні за спогадами прокотилася вже не лише по Умані, але й по Києві (почалася хвиля в березні 1981 р. у Львові). 28 березня шукали за ними в доброї знайомої Лесі Лук'янової та 31 березня в племінниці Н. Суровцової Ліди, про що вже широко заговорили в матеріалах самвидаву та в інших публікаціях за кордоном»¹³¹.

Та, зрозуміло, що владущих та їхній репресивний апарат це не зупиняло.

Н. Суровцова виготовила декілька машинописних копій спогадів, які вона роздала на збереження, як вважала, вірним людям. Був ще рукописний оригінал у «товстих» зошитах, що таки потрапив до рук КДБ (його забрали в Умані під час останнього обшуку). Та ще у 1960-х рр. Н. Суровцова вирішила найважливішу частину свого особистого архіву передати на державне зберігання. Тема збереження власної історико-мемуарної спадщини — постійна у її кореспонденції 1960-х рр. Так, у листі до О. Зведринь від 25 серпня 1963 р. присутня згадка:

«Я знову дещо написала, а попереднє віддала до держ[авного] історич[ного] архіву, хай зберігають до моєї смерті і далі. Це все-таки виходить, що воно не пропаде, чого мені й хочеться [...]»¹³²

Докладніша інформація у листі від 29 січня 1964 р.:

«Віддала я свої рукописи в державний історичний архів, там відкрили мій фонд, склали ми угоду, що без мого дозволу ні вони самі, ні давати іншим не можуть. Є підпис самого директора, печатка, [підпис] хоронителя, ще якоїсь там особи, словом, якщо я помру, ця частина рукописів принаймні не пропаде. Пишу далі, тепер, коли знаю, куди подіти, мені більше сенсу писати [...]»¹³³.

Так виникли два фонди — № 302 в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР та № 284 у Відділі руко-

¹³¹ Див., напр.: *Українська гельсінська група 1978–1982. Документи і матеріали* / Ред. О. Зінкевич. — Торонто; Балтимор, 1983. — С. 276; *Ukrainian Quarterly*. — 1981. — Vol. 37. — № 3. — Р. 331–332; Дашкевич Я. *Надія Суровцова. Нотатки з нотаток* // Дашкевич Я. Постаті. — С. 562.

¹³² Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 356.

¹³³ Суровцова Н. *Лист до О. Зведринь, 29 січня 1964 р.* // Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 361.

писів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР¹³⁴. В обох фондах мали зберігатися спогади. Коли завідувач Відділу рукописів ЦНБ Микола Петрович Візир віз з Умані матеріали Надії Віталіївни до Києва, його по дорозі перестріла машина з кдбістами. М. Візир заявив їм: «А я і так везу ці матеріали для вас». На переконання Я. Дашкевича: «Цей епізод давав би підстави вважати, що або за хатою постійно стежили, або що весь час підслуховували телефонні розмови (тому й знали, коли з Києва приїдуть за матеріалами) — це цілком імовірно, або що й сама хата прослуховувалася»¹³⁵.

Колишній харківський аспірант, а згодом в'язень ГУЛАГу й емігрант Григорій Костюк (1902–2002) на початку 50-х років у США став один з піонерів системного вивчення тоталітарної доби в Україні, особливостей національної політики більшовиків. Він одним з перших у закордонному українознавстві проаналізував перебіг кардинальної зміни курсу ВКП(б) в українському питанні 1932–1934 рр., внаслідок якої посланець кремлівського диктатора П. Постішев здійснив жорстоку «чистку» на «культурному фронті» УРСР, ініціювавши спільно з ГПУ фабрикацію справи «Української військової організації» у республіці, репресивний вир якої поглинув значну частину західноукраїнських інтелігентів, ще донедавна активних провідників «українізаційної» політики. У 1992 р. Г. Костюк був обраний іноземним членом НАН України, а 1995 р. вітчизняний читач отримав український переклад його синтетичної праці «Сталінізм в Україні», що вперше з'явилася англійською 1960 р. Наукові дослідження Г. Костюком тоталітарної доби в Україні доповнюють його вартісні мемуари «Зустрічі і прощання», дві книги яких видано за життя ученого (1987, 1998).

У «Післямові» до першої частини «Зустрічей і прощань» мемуарист констатував «катастрофічну пустку на полі спогадів у Радянській Україні», пояснюючи її специфічними умовами підрадянської дійсності й зокрема жорсткою цензурою й всеосяжним

¹³⁴ Див.: Воронкова Т. І. *Суровцова-Олицька Надія Віталіївна (1896–1985)* // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / НАН України. НБУВ, Інститут рукопису; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К., 2002. — С. 528–531.

¹³⁵ Дашкевич Я. *Надія Суровцова. Нотатки з нотаток* // Дашкевич Я. *Постаті*. — С. 563.

контролем КГБ — навіть за неопублікованими рукописами, наголосивши:

«Ясно, в умовах диктатури навіть і чисто літературна (не кажучи вже про суспільно-політичну), об'єктивна і правдива мемуаристика приречена на “катастрофічну бідність”».

До нечисленних винятків у цій царині Г. Костюк зараховував мемуари Н. Суровцової:

«Із спогадів Леоніда Плюща¹³⁶ та інших джерел знаємо, що великі спогади написала легендарна жінка нашої доби — письменниця, перекладачка, активна учасниця революції 1917–20 рр., довгорічна ув'язнена сталінських тюрем і концентраків — Надія Суровцева»¹³⁷.

Надія Віталіївна Суровцова померла в Умані 13 квітня 1985 р. «Якихось» трьох–чотирьох років життя їй «забрало», аби побачити опублікованими власні вистраждані «Спогади». 1990 р. у академічному щорічнику «Наука і культура. Україна» з'явилася перша частина її мемуарів, далі були друга й третя частини¹³⁸. 1996 р. з'явилося окреме видання «Спогадів»...

¹³⁶ Плющ Л. *Пам'яті Надії Суровцової: Спогади* // Сучасність. – 1985. – № 12. – С. 84–90.

¹³⁷ Костюк Г. *Зустрічі і прощання: Спогади* / Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – С. 691.

¹³⁸ Див.: Суровцова Н. *Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області* / Публ. О. Сергієнко. Ч. I // Наука і культура. Україна: Щорічник АН УРСР. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990. – Вип. 24. – С. 414–560; Суровцова Н. *Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області* / Публ. О. Сергієнко. Ч. II // Наука і культура. Україна: Щорічник АН України. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – Вип. 25. – С. 218–301; Суровцова Н. *Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області* / Публ. О. Сергієнко. Ч. III / Пер. з рос. Л. Падун-Лук'янової // Україна: Наука і культура / Вид. АН України, Т-ва «Знання» України. – К.: Т-во «Знання» України, 1993. – Вип. 26/27. – С. 285–321.

IN MEMORIAM: Юрій ДАНИЛЮК (1958–2005)

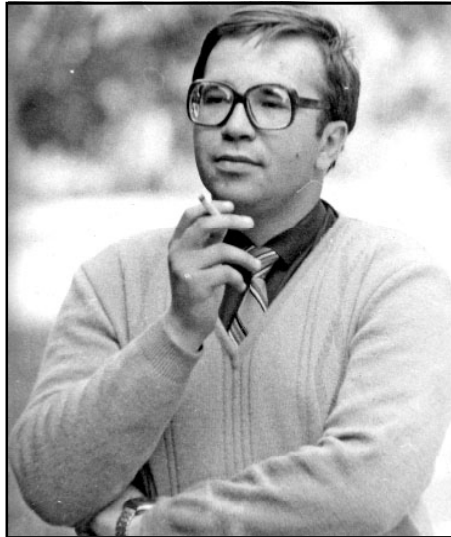
Проблема «Хто є творцем історії?», «Яка роль конкретної особистості в історії?», «Навіщо ти живеш?» давно хвилюють багатьох філософів, істориків і пересічних людей. Відповіді на ці питання визначають подальшу долю кожної особистості.

Сама Людина — це не лише біологічний організм, який розвивається за певною усталеною програмою. Вона має свою власну історію, яку сама створює, за яку несе персональну відповідальність. Людина постійно видозмінює, формує оточуюче середовище. Очевидно, що прогрес суспільства залежить від того, наскільки намагання Людини видозмінити середовище співпадають із загальнолюдськими цінностями та перспективою розвитку.

Тому життєвий шлях не є лише траєкторією приватного життя окремої особистості. Він окреслює й творчий внесок кожної людини в історію суспільства. Деякі особистості віддзеркалюють цінності й ідеали певного покоління.

Віддзеркаленням покоління непростих і неоднозначних 1970–1990-х років став кандидат історичних наук, Заслужений працівник культури України, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України **Юрій Зіновійович Данилюк (1958–2005)**.

Народився Ю. З. Данилюк 17 липня 1958 року у Києві в родині службовців. Мати — Неоніла Георгіївна Тріюдіал — потомственний лікар, пройшла горнило Великої Вітчизняної війни, довгий час працювала на партійній роботі.

Юрій Зіновійович Данилюк

Однак організаційно-партійна робота заважала професійній реалізації. Численні прохання відповідального партійного працівника таки були задоволені. Н. Тріодіал направили заступником головного лікаря Київської обласної клінічної лікарні. Вольова, іноді навіть жорстка, цілеспрямована жінка майже два десятки років була одним із очільників лікарні, розбудовувала нові корпуси і відділення, формувала колектив. Організаційну роботу вона суміщала з прийомом хворих, вважалася одним із кращих діагностів лікарні. За багаторічну працю Н. Тріодіал присвоєно звання Заслуженого лікаря УРСР.

Але не державні відзнаки формують повагу колективу. Професіоналізм, мужність, гордість, чуйність хворих визначили ставлення колег до Н. Тріодіал. Будучи вже на пенсії, згодом прикутою до ліжка, Неоніла Георгіївна активно брала участь у роботі лікарні. Її часто відвідували колеги-лікарі, що додавало наснаги хворій жінці.

Батько Зіновій Зіновійович Данилюк — кандидат економічних наук — працював доцентом кафедри історії КПРС і політекономії Київського медичного інституту. Серед київської інтелігенції він був відомий як першокласний лектор. Грунтовні і, водночас, емоційні лекції Зіновія Зіновійовича перетворювали такі малоцікаві студентам та ідеологічно заангажовані предмети як історія КПРС та політекономія у захоплюючі історії з минулого СРСР та Радянської України. Його син, Юрій Данилюк, завжди згадував, що батько мав при собі блокнота. Працюючи з книгою чи пресою, він завжди записував вдалі вирази, словосполучення. Згодом він їх використовував у лекційній роботі. Цю рису Юрій Зіновійович підхопив у батька, його блокноти теж були повні всіляких виписок, окремих речень. Своім аспірантам він теж наголошував: «Бачите гарну фразу, не полінуйтеся, запишіть. Подумайте над її побудовою. Тоді легше буде писати власний текст».

У 1965–1975 роках Юрій Данилюк навчався у 130-ій київській школі з поглибленим вивченням англійської мови. Непосидюча натура, природні інтелектуальні та організаційні здібності активно використовувалися керівництвом школи. Учасник численних олімпіад з біології, історії, літератури, піонерський ватажок, комсомольський організатор — це знову про Юрія Зіновійовича.

Після закінчення школи перед юнаком була дилема — чому присвятити життя, і що має стати хобі. Медицина чи історія? Вибір був зроблений — медицина стала його хобі на все життя. Він не раз давав цілком раціональні медичні поради друзям, знайо-

мим, достатньо легко діагностував власний стан здоров'я. Хоча це не врятувало його від передчасної смерті.

1975 року на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка з'явився новий студент. Ерудованість, комунікабельність швидко висунула Юрія Данилюка у неформальні лідери студентської громади.

Активна фахова позиція проявилася майже одразу. Коли настав час обирати спеціалізацію, кон'юнктура вимагала звернути увагу на історію КППРС чи історію СРСР. Але студент Ю. Данилюк обрав історію України. Надто цікавими здавалися події української історії, особливо в переломні часи.

Студентським захопленням стала робота в літньому піонерському таборі. У 1975–1979 рр. він працював піонервожатим в таборі ім. Павлика Морозова. Позитивна енергетика, невгамовність, чуйність, уважність, доброта, здатність до веселоців прихилили дітей до молодого піонерського ватажка. Згодом із ностальгією він показував аспірантам дитячі листи, які довго надходили на київську адресу колишнього піонервожатого. Тому цілком заслуженою стала його перша нагорода «Почесний знак ЦК ВЛКСМ «За отличную работу с пионерами». Згодом за роботу з молодим поколінням його нагородили медаллю А. С. Макаренка. Користуючись статусом нагороди, деяким амбіційним аспірантам наголошував: «Майте на увазі, я нагороджений медаллю за виховання важких підлітків».

Іншою сторінкою студентського життя була робота позаштатним кореспондентом газети «Київська правда». Юнаку, який виріс у родині матеріально забезпечених київських службовців, прийшлося «пірнути» у радянську реальність, відчутти людський біль несправедливості, байдужості. Напевно, ця робота сформувала таку рису характеру — готовність допомогти у вирішенні соціальних питань друзів, колег, боротьби з чиновницькою безвідповідальністю стосовно долі людей.

Після успішного закінчення Київського університету у вересні 1980 року Ю. Данилюка було направлено в розпорядження Інституту історії Академії наук УРСР на посаду стажиста-дослідника відділу історико-краєзнавчих досліджень, очолюваного академіком АН УРСР П. Т. Троньком. Із 10 вересня 1980 року розпочався трудовий шлях майбутнього українського вченого Ю. З. Данилюка. У його трудовій книжці змінювалися лише посади. Місце роботи залишалося незмінним до останнього дня.

Новий стажист-дослідник одразу включився в роботу. В той час відділ готував каталог-довідник «Памятники истории и культуры Украинской УССР». Ю. Данилюк опрацював пам'ятки Херсонської області. Паралельно брав участь у підготовці Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства.

У відгуку про річну роботу стажиста-дослідника, датованому 2 вересня 1981 року, завідувач відділу історико-краєзнавчих досліджень академік АН УРСР П. Т. Тронько відзначив велику працездатність молодого науковця. Окрім уже згаданого каталогу-довідника за звітний рік Ю. Данилюк підготував 5 рефератів до республіканського реферативного збірника, повідомлення для журналу «Пам'ятки України», рецензію до «Українського історичного журналу», 4 газетні публікації, виступив на Республіканській науковій конференції з історичного краєзнавства та Міжреспубліканській конференції молодих учених. Загальний обсяг опублікованої продукції нараховував більше 2 друкованих аркушів. Результати дійсно вражаючі, особливо враховуючи обмежені можливості для друку наукових статей. Цілком закономірним стало переведення у липні 1982 року Ю. Данилюка на посаду молодшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР.

Завідувач відділу історико-краєзнавчих досліджень академік АН УРСР П. Т. Тронько спрямував здібного науковця у русло дослідження історичного краєзнавства. Це був важкий шлях наукового пошуку. Хоча 1983 року було створено Наукову координаційну раду з проблеми історичного краєзнавства АН УРСР, яка залучила представників міністерств і відомств, ряду науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів, громадських організацій, але ідеологічний контроль, небезпека звинувачень «у реставрації українського буржуазного націоналізму» постійно тримала у тонусі адептів краєзнавства. Для Ю. Данилюка визначальним було дослідження української історії, тієї батьківщини, де він народився і жив.

Любов до рідної землі, до «малої батьківщини» — одне з найсвятіших почуттів, які кожен із нас проносить крізь усе життя. Витоки патріотизму починаються там, де людина вперше усвідомила себе особистістю, відчула красу рідної природи. Краєзнавство тому і користується такою популярністю серед громадськості, що відгукується на найтонші рухи людської душі. Далеко не всі науки здатні органічно поєднувати минуле і сучасне, відкривати нюанси у давно відомих фактах.

Краєзнавство спирається на фундаменти різних галузей знань — від археології до мистецтвознавства. Його об'єднавчий

потенціал безмежний. Сивочолі академіки поряд зі школярами займаються дослідженням рідного краю, виявляють забуті факти місцевої історії. Люди різних уподобань і політичних орієнтацій згуртовуються для вивчення історії рідного краю.

Історичне краєзнавство — це джерело поповнення археологічних та етнографічних колекцій, музейних та архівних експозицій, могутній важіль пам'яткоохоронної роботи, концентрації громадських зусиль навколо збереження культурної спадщини та довкілля.

Розуміючи прихований потенціал історичного краєзнавства для патріотичного виховання, формування громадянина, Ю. Данилюк присвятив себе дослідженню громадських форм історичного краєзнавства і з успіхом під керівництвом академіка АН УРСР П. Т. Тронька 1991 року захистив кандидатську дисертацію¹.

Це був певний підсумок не лише наукових досліджень. У Києві 27 березня 1990 року на I (Установчому) з'їзді було проголошено про відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців, яка об'єднувала активних учасників краєзнавчого руху. Активну участь у підготовці з'їзду, вироблення установчих документів брав Ю. Данилюк. Тому цілком закономірно його було обрано до керівництва Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Із здобуттям Україною незалежності значно посилювався інтерес усіх верств суспільства до першовитоків і джерел своєї історії. До вивчення рідного краю, історії його міст і сіл потягнулися сотні, тисячі ентузіастів, котрі хочуть всебічно знати минуле України.

За роки державної незалежності України, особливо за останні п'ять, відбувся справжній ренесанс краєзнавчого руху та регіональних досліджень. Активізувалася робота науково-громадських, просвітніх організацій і товариств, що очолили краєзнавчий рух. Авангардну роль у ньому займає Всеукраїнська спілка краєзнавців, відроджена на новій основі. Свідченням цього є те, що в Україні за 12 років незалежності проведено близько 400 міжнародних, всеукраїнських, регіональних, обласних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів, котрі, як правило, закінчувалися виданням книжок, брошур, наукових збірників. Вони сьогодні становлять величезну енциклопедію, літопис «малої історії», де на основі нових архівних документів розкривається

¹ Данилюк Ю.З. Развитие общественных форм исторического краеведения на Украине (конец 50-х – 80-е годы): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Харьковский гос. ун-тет им. А. М. Горького. – Х., 1991. – 17 с.

регіональне минуле з позицій історичної правди й об'єктивності, заповнюється чимало «білих плям», відкриваються невідомі досі події і факти, повертаються із забуття прізвища реабілітованих діячів, які були викреслені з народної пам'яті. Регіональна та краєзнавча тематика практично присутня на всіх наукових форумах гуманітарного і навіть природничого профілю.

Той факт, що краєзнавство нині перебуває в авангарді національно-культурного відродження в суверенній Україні, є надійною опорою її державності — промовисто підтверджує та увага, з якою до його розвою ставляться суспільство і влада. Це яскраво засвідчує указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» від 23 січня 2001 року, який накреслив принципово нові шляхи подальшого розвитку. Згідно з вимогою указу, Кабінет Міністрів України 10 червня 2002 року ухвалив постанову «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року».

Спільно з Інститутом історії України НАНУ й іншими зацікавленими інституціями було проведено три всеукраїнські наукові конференції: «Історичне краєзнавство і культура» (Харків, 1997), «Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи» (Дніпропетровськ, 1999), «Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень» (Донецьк, 2001).

До речі, підтримані широкою громадськістю рекомендації останньої конференції були практичним відгуком на розпорядження Президента України «Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України» від 19 жовтня 2000 року, яким, зокрема, Кабінету Міністрів доручено «забезпечити підготовку за участю Національної академії наук України енциклопедичного видання «Історії міст і сіл України» у новій редакції».

Практичні питання з проведення цієї багатогранної роботи вирішував заступник голови Всеукраїнської спілки краєзнавців Юрій Зіновійович Данилюк. Особливо колеги з регіонів України намагалися потрапити на всеукраїнські конференції з історичного краєзнавства. Тут не лише проходили апробацію результати дослідження. У колі друзів народжувалися нові ідеї, наукові проекти, з'являлися нові дружні та наукові стосунки. Центром таких конференцій знову був Ю. Данилюк.

Історичне краєзнавство вивело Ю. Данилюка на новий пласт історичних досліджень. Наприкінці 1980-х років у відповідності з наказом директора Інституту історії АН УРСР наукові співробіт-

ники (Є. Скляренко, Ю. Данилюк, Т. Григор'єва, Т. Васильченко) на чолі з академіком АН УРСР П. Троньком виділилися в окрему проблемну групу з розробки питань теорії і практики історичного краєзнавства.

Попри нечисленність, група взялася за розробку нової тематики. Так, вивчення досвіду краєзнавства 20–30-х років ХХ століття дало несподівані результати. Фактично вперше розкрилася трагічна доля співробітників науково-дослідних установ, краєзнавчих організацій, які постраждали від необґрунтованих політичних репресій.

Ю. Данилюк запропонував видати колективну працю «Репресоване краєзнавство», в якій на документах колишніх радянських спецслужб висвітлювалася доля дослідників рідного краю². Як П. Тронько та Ю. Данилюк умовляли керівництво КДБ УРСР, які знаходили аргументи для отримання архівно-слідчих справ із таємних архівосховищ — відомо лише тільки їм.

Видана 1991 року загальним обсягом 54 друковані аркуші, ця книга викликала широкий резонанс як в Україні, так і за її межами. Опубліковані нариси про репресованих науковців, митців не лише доповнили сторінки їхніх біографій, а й поставили наукову проблему щодо дослідження формування та функціонування сталінської системи управління.

Наступним кроком у вивченні наслідків політичних репресій радянської доби була підготовка колективної монографії «Реабілітовані історією»³. Київські науковці спільно з викладачами Полтавського педагогічного інституту та співробітниками УКДБ по Полтавській області вперше в українській історіографії оприлюднили статистику політичних репресій в Україні другої половини 1930-х років, коли державний терор досяг апогею. Стаття «Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині» Г. Ковтуна, В. Войналовича, Ю. Данилюка⁴ стала чи не найбільш цитованою фахівцями з проблем історії України 1920–1930-х років.

² Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.) / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (гол.) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 506 с.

³ Реабілітовані історією / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. П. Т. Тронько. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – 402 с.

⁴ Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині / Г. К. Ковтун, В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк // Реабілітовані історією / АН України. Ін-т історії України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – С. 5–49.

Після виходу у світ цих двох книг стала зрозумілою необхідність розгортання масштабних досліджень. У розмовах з друзями-полтавчанами кандидатами історичних наук О. Нестулею та В. Войналовичем Ю. Данилюк запропонував грандіозний науково-дослідний проект за прикладом «Історії міст і сіл Української РСР».

Ця ідея не була спонтанною. Вона виникла як результат планомірного аналізу архівно-слідчих справ, документів колишніх радянських спецслужб, партійних органів. Паралельно Ю. Данилюк аналізував політичну ситуацію, яка складалася як в СРСР, так і в незалежній Україні.

Сталінські репресії та голодомор 1930-х були чи не головним козирем у політичній боротьбі між націонал-демократами та прихильниками Комуністичної партії за симпатії виборців на початку 1990-х рр. Логічним завершенням боротьби стало прийняття Верховною Радою України 17 квітня 1991 р. Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». У преамбулі Закону наголошувалося, що частина осіб, постраждалих від необґрунтованих політичних репресій 1930-х – початку 1950-х рр. законодавчими та нормативними актами СРСР уже поновлена в правах. Але Верховна Рада розширила історичні межі дії політичних репресій — реабілітація мала охоплювати весь період після 1917 р. до моменту набрання чинності цього Закону.

Політична боротьба між націонал-демократами та прихильниками комуністичної ідеї у незалежній Україні сприяла розгортанню досліджень політичних репресій. Особливу зацікавленість виявила українська націонал-демократична політична еліта. Вони сподівалися, що широке оприлюднення фактів причетності членів Комуністичної партії до масових злочинів проти населення України (голодомор, політичні репресії тощо) спричинить масову обструкцію комуністичним лідерам. У такому випадку партійна номенклатура під керівництвом Л. Кравчука буде неспроможна протистояти громадській думці.

Ігнорувати громадську думку щодо політичних репресій радянської доби комуністичні лідери не змогли. Тим паче, «командно-адміністративні методи» та «сталінізм» були визнані та засуджені як М. Горбачовим, так і В. Щербицьким ще 1987 р.⁵ Одразу вищі

⁵ Див.: Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов. – М.: 1991. – С. 15.; Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР

посадові особи, колишні та дійсні члени КПУ почали розповідати і засуджувати політичні злочини партії. Зокрема, Л. Кравчук в інтерв'ю з великим бажанням коментував і засуджував колективізацію, голодомор, політичні репресії тощо⁶.

У контексті процесу політичних домовленостей розпочалася Державна програма «Реабілітовані історією», ініційована Інститутом історії України НАН України, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса. Лист-звернення до вищих органів влади незалежної України підписали Голова СБУ Євген Марчук, президент НАН України Борис Патон та академік НАН України Петро Тронько.

Президія Верховної Ради України 6 квітня 1992 року та Кабінет Міністрів України 11 вересня 1992 року своїми постановами підтримали ініціативу науковців та громадськості. Зокрема, в постанові Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. зазначалося, що «...в умовах національного і культурного відродження України, розбудови її державності виняткового значення набувають питання глибокого і всебічного вивчення національної історії, особливо тих її сторінок, які протягом тривалого часу невинувато замовчувалися».

Для організації роботи по підготовці згаданої серії книг було затверджено Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», створено обласні редколегії та науково-редакційні групи, які розпочали підготовку обласних томів. Головну редколегію очолив академік НАН України П. Тронько, його заступником став Ю. Данилюк.

Структура кожного обласного тому включає декілька книг. У першій книзі публікується вступна стаття-дослідження, в якій

і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 2 листопада 1987 р. // Комуніст України. – 1987. – № 12; Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького на урочистому засіданні ЦК КПУ і Верховної Ради УРСР, присвяченому 70-річчю Великої жовтневої соціалістичної революції, 5 листопада 1987 р. // Комуніст України. – 1987. – № 12.

⁶ Ответы Президента Украины на вопросы газеты «Московские новости». – 1993. – 4 апреля; «...Идти по центру, как сказал Солженицын, это самое трудное, но самое благородное дело» // Киевские ведомости. – 1993. – 20 мая.

особлива увага звертається на особливості функціонування радянського режиму на території області. Нариси про незаслужено забутих та репресованих державних діячів, діячів науки, культури, політиків, робітників, селян дають читачеві можливість уявити масштабність «соціальної чистки» радянського суспільства. Розділ «Мовою документів» дає уявлення про методи роботи радянських спецслужб. У книгах подаються також списки репресованих, підготовлені на основі архівно-слідчих справ. Кількість книг по кожній області залежить від кількості репресованих громадян.

Одночасно при Головній редколегії було створено відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ. Його очолив кандидат історичних наук Ю. Данилюк. Співробітники відділу співпрацюють із Галузевим державним архівом Служби безпеки України щодо виявлення архівних документів.

Постанова також передбачала фінансування окремого періодичного видання «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», головним редактором якого теж став Юрій Зіновійович. Однак держава жодної копійки так і не виділила. Виключно за спонсорські кошти вже надруковано 29 чисел наукового часопису «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», аналогів якому немає на теренах колишнього Радянського Союзу. Упродовж останнього десятиліття журнал є єдиним спеціалізованим виданням на пострадянському просторі, де публікуються наукові розробки з історії колишніх радянських спецслужб, дослідження щодо становлення та різних аспектів функціонування радянської тоталітарної системи.

Складнощі у реалізації Державної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» були величезні. На жаль, економіко-політична криза середини 1990-х років практично загальмувала всю роботу. Частина новостворених обласних груп виживала на 40–60 гривень заробітної платні. Як наслідок — в обласних редакційних групах залишилися працювати лише ентузіасти — історики та краєзнавці.

Але видавнича робота Головної редколегії не припинилася. Власну позитивну енергетику і дар переконання Ю. Данилюка почали відчувати директори успішних підприємств, банківських установ тощо. Він переконував «нових українських багатіїв» у необхідності спонсорської допомоги для видання книг серії «Реабілітовані історією», закупівлі оргтехніки тощо. Як наслідок у скрут-

ні часи побачили світ видання «Операція “Френтік”», «Тернистим шляхом до храму», «Збережемо тую славу»⁷ тощо.

Але особливу радість заступнику Голови Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» Ю. Данилюку доставляли чергові обласні томи, які все частіше почали надходити на затвердження редколегії. Він відчував, що його ідея набула конкретного втілення. Хоча він визнав, що в дечому помилився. Спочатку планувалося видати 25 томів на кшталт «Історії міст і сіл Української РСР». Однак, уже на 2007 рік видано та рекомендовано до друку 42 томи. Усього передбачається видати більше 100 томів. Ніхто 1992 року не міг передбачити масштаби політичних репресій сталінської доби.

Паралельно з організаційними клопотами Ю. Данилюк активно розробляв проблеми формування та функціонування тоталітарної системи в Україні. Опору в новітніх дослідженнях він відчував у аспірантах, своїх учнях. Першим учнем став молодий викладач з Полтавського педагогічного інституту О. Бажан. Його дисертаційна тема щодо дисидентського руху в Україні другої половини 1950–1980-х років викликала неоднозначні відгуки. Але перші статті, а згодом і дисертаційне дослідження засвідчили виваженість, велику аналітичну роботу дисертанта і його наукового керівника. Дисертацію О. Бажан захистив із великим успіхом.

У подальшому Ю. Данилюк і О. Бажан опублікували низку праць, присвячених діяльності дисидентського руху в УРСР. Використовуючи раніше недоступні документальні матеріали, в т.ч. радянських спецслужб, учені дослідили етапи формування, ідеологічні засади дисидентських організацій і груп, намагалися розкрити розмаїття думок, проблем, що були в дисидентському русі. Вони висвітлили політико-правову основу політичних репресій в другій

⁷ Операція «Френтік». З історії бойової співдружності військово-повітряних сил СРСР і США, цивільного населення України в роки Другої світової війни. Зб. документів і матеріалів / Упоряд. та автори комент.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, Д. П. Кальний, Р. Ю. Подкур. – К.: Рідний край, 1998. – 484 с.; Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. ХХ ст.: Зб. док. та матер. / Упоряд.: П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Рідний край, 1999. – 304 с.; Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст.: Зб. док. та матер. / Упоряд.: О. Г. Бажан (кер.) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.

половині 50–80-х рр. ХХ ст., каральні заходи, що застосовували правоохоронні органи до інакомислячих, способи інтелектуальної протидії української інтелігенції жорсткому ідеологічному тиску партійно-державного апарату СРСР та УРСР⁸.

Учені переконливо довели, що дисидентський рух не обмежувався Західною Україною, а мав загальноукраїнський розмах. Незважаючи на свою неоднорідність, наявність серйозних розбіжностей в думках і поглядах, бачення перспектив подальшого розвитку нації до об'єднання, самоорганізації, прагнув розширити вплив на громадсько-політичне життя українського суспільства. Автори дослідили процес вироблення українським національним рухом легальних форм боротьби. Це — петиційні кампанії, створення громадських організацій на захист політв'язнів, Української Гельсінкської групи тощо.

Окремо предметом дослідження Ю. Данилюка та О. Бажана став єврейський та кримськотатарський національний рухи в 1940–1980-х рр.⁹ За твердженням вчених, ці національні рухи, подолавши власну замкненість і обмеженість, улилися в загальнодемократичний рух. Представники цих національних меншин спільно з українською інтелігенцією формували нові підходи в національній політиці демократичної України.

Кожен наступний аспірант Ю. Данилюка відкривав нову проблему, новий науковий проект. Р. Подкур досліджував документи радянських спецслужб як джерело до вивчення історії України 1920–1930-х років, В. Очеретянко вивчав обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.), С. Білошицький розглядав формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр. ХХ ст.), О. Бонь висвітлював подвижницьку діяльність академіка О. Новицького,

⁸ *Бажан О.Г., Данилюк Ю.З.* Український національний рух: основні тенденції та етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 232 с.; *Данилюк Ю.З., Бажан О.Г.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті роки ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.; та ін.

⁹ Див.: *Данилюк Ю.З., Бажан О.Г.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті роки ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000. – С. 311–385; *Кримські татари, 1944–1994 рр.* Статті. Документи. Свідчення очевидців / Упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк; Відп. ред. Ю. З. Данилюк / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Рідний край, 1995. – 363 с.

В. Дмитрук студіював реакцію населення України на події 1968 року в Чехословаччині, В. Бабюх аналізував створення та діяльність цензурного апарату в Україні у 1920–1930-х роках. У кожній із цих реалізованих тем частина душі й інтелекту Юрія Зіновійовича Данилюка.

Його найпотаємніші сподівання справдилися. За роки науково-педагогічної роботи навколо Ю. Данилюка сформувалася певна група людей, яка досліджувала різні аспекти політичних репресій радянської доби. Він зумів скоординувати ці дослідження і створити певну наукову школу. Результати її роботи — предмет роботи майбутніх дослідників-історіографів.

Держава високо цінувала внесок кандидата історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України Юрія Зіновійовича Данилюка у розвиток історичної науки. Його було нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня, присвоєно почесне звання Заслужений працівник культури України, неодноразово відзначено нагородами міністерств та відомств.

Здавалося, енергії, творчої наснаги, наукових ідей стане на цілі десятиліття. Однак доля розпорядилася інакше. 4 серпня 2005 року перестало битися серце Людини, Вченого, Вчителя.

Від редколегії

Науковий і документальний журнал

**З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. –
2007. – № 2 (29).**

Головний редактор: *О. Рубльов.*

Відповідальний за випуск: *Р. Подкур.*

Технічний редактор: *І. Ставнюк.*

Комп'ютерний набір: *Я. Зарецька.*

Комп'ютерне макетування: *І. Ставнюк.*

Здано на виробництво Підписано до друку Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. Обл.-вид. арк. Тираж пр.

Видавництво «Сфера»
Україна, 04107, Київ, пров. Делегатський, 3.
Свідоцтво про внесення у Державний реєстр видавців
ДК № 233 від 07.11.2000 р.